

Спогади
про
Богдана
Денкового

**Тернопільський обласний осередок
Наукового товариства ім. Шевченка**

**СПОГАДИ
ПРО
БОГДАНА ЛЕПКОГО**

*Упорядкування
Надії Білик*

Тернопіль
2022

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)
С 73

До видання ввійшли спогади сучасників про видатного українського письменника та громадсько-культурного діяча Богдана Сильвестровича Лепкого (1872–1941). Більшість цих творів опубліковано в незалежній Україні вперше. Видання приурочено 150-літтю від дня народження Богдана Лепкого.

Упорядкування, передмова, примітки
Надії Білик

***Видання книги здійснене
завдяки фінансовому сприянню
Канадського інституту українських студій
Альбертського університету
(з вічного фонду ім. родини Ремезів).***

© Білик Н., упоряд., передм., прим., 2022
© Кіналь О., обкладинка, 2022
© ФОП Осадца Ю. В., 2022

БОГДАН ЛЕПКИЙ: **рецепція постаті в спогадах сучасників**

«Мотто моє: “Хто минушини не знає, той про будучність не дбає”. Минушину можна знати з офіційних документів і з мемуарних матеріалів укупі. Офіційні документи стилізовані, з них живої людини не видно. Живих людей можемо пізнати з їх листів, щоденників, споминів. Якраз ті мемуарні матеріали зв’язують нас живими нитками з нашою минушиною. А що ниток тих у нас було замало, а як були, так мало доступні, тому наша історія повна фальшу і брехні... Боюсь, щоб ці похибки не лишилися і на даліше, і щоб наші внуки не зневажали нас так, як ми зневажаємо наших дідів»¹.

Цитовані рядки з епістолярію Богдана Лепкого підкреслюють цінність спогадів у вивченні біографії визначних діячів культури, науки чи політики, кожен із яких окреслив власну сторінку в історії своєї епохи. До таких висновків прийшов митець на еміграції в Німеччині, працюючи над циклом історичних романів про Івана Мазепу. Адже саме нестача архівних джерел зробила можливим фальшування історії національно-визвольних змагань українського народу.

У дослідженні життєпису Богдана Сильвестровича Лепкого (1872–1941), змалюванні його як людини, митця й патріота цінним джерелом стали спогади сучасників письменника, опубліковані на сторінках різних видань в Україні та поза її межами за останні 100 років.

Бібліографія спогадів, присвячених Богданові Лепкому, налічує понад 30 позицій. Серед авторів – Андрій Чайковський, Кирило Трильовський, Петро Карманський, Василь Сімович, Левко Лепкий, Григій Лужницький, Микола Климишин, Зенон Кузеля й ін.² Перші

---

¹ Лист Богдана Лепкого до Олександра Барвінського (м. Ванзес, Німеччина, 1923 р.). *Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України*. Ф. 1658, арк. 18.

² Вибрана бібліографія (складена Надією Білик). *Лепкий Б. Вибрані твори* : у 2 т. Київ : Смолоскип, 2011. Т. 2. С. 529–530.

мемуари було опубліковано за життя діяча й приурочено до ювілеїв майстра слова. Спогади друзів і родичів оприлюднено в еміграційних часописах українців у Німеччині, США й Канаді. Згодом їх було передруковано у збірниках «Повернення Україні Богдана Лепкого», які впорядкував і видав відомий український меценат д-р Роман Смик у Чикаго. Окремі спогади сучасників було надруковано на сторінках української преси після проголошення незалежності України.

Більшість спогадів сучасників про Б. Лепкого залишається маловідомою для дослідників, про що свідчить відсутність посилань на них у лепкознавчих працях постмодерної доби. Тому актуальною виступає мета студії – дослідити роль спогадів про Богдана Лепкого в контексті змалювання творчого портрету визначного діяча українського національно-культурного відродження кінця ХІХ – першої половини ХХ століть.

Перші спогади сучасників про Богдана Лепкого оприлюднено на сторінках збірки «Золота Липа»³ у 1924 р. Видання за редакцією Зенона Кузелі було приурочено 50-літтю від дня народження письменника та 25-літтю його літературної діяльності. Книгу надруковано у видавництві «Українське слово» (Берлін), яке фінансувала українська еміграція в Німеччині. До «ювілейної» збірки ввійшла стаття-«присвята» Кирила Трильовського «Богданові Лепкому – поздоров», в якій йдеться про Богдана Лепкого – соратника В'ячеслава Липинського і співця національно-визвольних змагань. Її зміст доповнили спогади Остапа Луцького «Богдан Лепкий у Кракові» про побут письменника у польському місті, про дім родини Лепких, який сучасники жартівливо називали «українською амбасадю».

Факт причетності авторів до описаних подій не зменшує наукової вартості публікацій, а навпаки, підкреслює тезу про вагомий роль Б. Лепкого у відродженні соборної України. Так, про значення діяча як духовного провідника нації в трагічні роки бездержавності К. Трильовський писав: «Бо ж нам, прибитим тяжкою долею, поневолею і притоптаним ворожою стопою, треба було доконечно такого барда, котрий могучим своїм співом підносив би нашого духа і

---

³ Золота Липа : Ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами. Зладив Зенон Кузеля. Берлін : Українське слово, 1924. 260 с.

розпалював до грани...»⁴. Про національну ідентичність поета наголосив О. Луцький, котрий описав оселю Лепких у Кракові: «Хата Богдана Лепкого... Здається, кожний друг її, а другом був кожний її гість, не може згадати її без щирого зворушення. Як ще нині бачу її. На стінах образи Івасюка, Бойчука, Северина, Бурачека, Новаківського і самого господаря хати, на столах і при стінах безліч книжок, гуцульських прикрас і живих свіжих квіток... все разом мало дивний чар української хати при всій решті її західноєвропейської декорації. Тут і зимою на чужині пахло сіно наших полонин, грала подільська сопілка, цвіла вся рідна, далека Україна»⁵. Таким чином, декорування помешкання Лепких у народному стилі свідчило не лише про почуття туги за рідною землею, яка наповнювала поетичну душу митця на чужині, а й про бажання діяча популяризувати національну культуру серед польського загалу.

Цінною для дослідників є стаття Льонгина Цегельського, опублікована з нагоди 50-ліття митця. Публікація редактора українського часопису «Базар» вирізняється високим рівнем інформативності. Автор описав маловідомі сторінки діяльності Б. Лепкого в українському визвольному русі, він першим серед сучасників окреслив соборницькі стремління творчості письменника. Мемуарист наголосив на винятковій ролі митця серед духовної еліти, як «найбільшого з живучих українських поетів»⁶. Із його спогадів ми довідуємось про зміст лепківської першої віршованої драми «Мотря», яку автор втратив під час трагічних подій Першої світової війни.

До прижиттєвих спогадів про Б. Лепкого слід віднести книгу Петра Карманського «Українська богема». Автор, в минулому учасник «Молодої Музи», в розділі під назвою «Бодь» залишив яскраву характеристику свого приятеля: «Счастливі приїздив (Б. Лепкий – Н. Б.) до нас зі свого Кракова, щоб – мовляв – нагріти душу, заморожену чужиною. А вже справжньою його слабкістю були різдвяні і великодні свята. Привозив панськість, але не цю панськість... професора польської гімназії, а аристократизм духа, яким навчився дорожити в товаристві «Молодої Польщі»... Привозив

---

⁴ Трильовський К. Богданові Лепкому – поздоров. *Золота Ліпа*... С. 113.

⁵ Луцький О. Богдан Лепкий у Кракові. *Золота Ліпа*... С. 105.

⁶ Цегельський Л. Богданові Лепкому в п'ятдесятилітні роковини його уродин. *Базар*. 1923. Ч. 2-3. С. 19–22.

до нас оповідь про життя краківських жреців храму краси і ненависть до некультурності, якою грішили трохи не всі наші потентати»⁷. Варто відзначити, що сам Б. Лепкий ніколи не вважав себе представником «якогось абстрактного мистецтва», як згодом звинувачували його критики. Твори митця, написані на початку ХХ століття, свідчили про появу в українській літературі письменника, який закликав сучасників «дивитися на захід», переймати на український ґрунт кращі традиції західноєвропейської культури ХХ століття.

Також П. Карманський наголосив на діяльності Б. Лепкого-промовця і декламатора в Галичині, поет був «відомий усім із святкової естради. Ні одне важніше національне свято не обійшлося без його продукції власних творів». Така популярність була зумовлена артистичним талантом митця, не меншу роль у впливі на слухачів відіграла його ідеальна зовнішність. Сучасник залишив майстерний словесний портрет письменника: «Струнка, гарна й певна себе постава, милий, м'який, ліричний голос, пафос, який так легко промовляє до чуття навіть дерев'яних людей – все те зробило Лепкого найбільш популярною постаттю на галицькому ґрунті»⁸. Цей опис перегукується зі словами Л. Цегельського на адресу ювіляра: «...кожна стріча (з Б. Лепким – *Н. Б.*) лишала в мені живе, нестерте вражіння – так, що до сьогодні дзвенить мені у вухах його голос та ввижаються його виразні сиві очі»⁹.

На нашу думку, сама постать митця, його багатогранність вражали сучасників настільки, що впродовж багатьох років живий образ Б. Лепкого поставав у їхній уяві та залишався таким, незважаючи на обставини й час. Підтвердження цьому – спогади Р. Купчинського, опубліковані після смерті автора «Журавлів» у 1941 р. Українському поетові-пісняреві, натхненнику січового стрілецтва, завдячуємо оприлюднення цікавих фактів з біографії класика української літератури, яким Б. Лепкий був для сучасників. Так, великого резонансу в Східній Галичині набули врочистості з нагоди століття від дня народження Тараса Шевченка. У Львові 9 березня 1914 р. відбувся великий концерт на пошану Кобзаря. Серед

---

⁷ Карманський П. Бодь. *Карманський П. Українська богема*. Львів : Краса і сила, 1936. С. 39.

⁸ Там само. С. 43.

⁹ Цегельський Л. Богданові Лепкому в п'ятдесятилітні роковини його уродин. *Базар*. 1923. Ч. 2-3. С. 22.

тих, хто виступав на святкуванні, найбільше вразив молодого Романа Купчинського саме Богдан Лепкий: «Високий, стрункий, з гарно різьбленим лицем, з лагідними синіми очима і білим високим чолом. Його голос, м'який, а звучний, мав щось сердечно-теплого в своїй красці... це був вимріяний тип поета»¹⁰. Зі сцени перед багатотисячним зібранням українських громадян письменник декламував свого вірша «Благословенна най буде година...», що належить до перлин «шевченківського» циклу в творчості митця.

Низку мемуарів сучасників було опубліковано впродовж кількох років після смерті Б. Лепкого. Серед них варто виділити спогади о. І. Ліщинського «Релігійність Богдана Лепкого». У статті родича письменника, греко-католицького священника з Борислава, наголошено на глибокій релігійності митця, яку він виніс із батьківського дому. Зі слів отця Івана, не було дня, щоб Б. Лепкий не читав «Біблії», з якої черпав сили в дні випробувань. Із пієтизмом ставився митець до християнських звичаїв і свят, дотримувався їх на чужині. Він перетворив свій дім на церковний музей, де серед експонатів були давні ікони, хрестики, старі фелони і навіть грецький іконостас. Так само виглядала і лепківська вілла «Богданівка» в Черче, що біля Рогатина. Водночас дружніми були взаємини Б. Лепкого з провідними діячами Української Греко-Католицької Церкви, в тому числі з Митрополитом Андреем Шептицьким – щирим шанувальником творчості письменника.

Енциклопедичною за своїм характером і обсягом матеріалу стосовно різнобічної культурно-освітньої та громадсько-політичної діяльності Б. Лепкого під час Першої світової війни й національно-визвольних змагань українців у 20-х рр. ХХ століття є стаття Зенона Кузелі «Богдан Лепкий в Німеччині». Її доповнили спогади Ольги Кузелі «Неділі в Лепких», в яких описано родинний побут митця. Згадуючи події 1922–1925 років, мемуаристка відзначила тісне знайомство Богдана Лепкого з гетьманом Павлом Скоропадським, останній, зокрема, радо вітав працю письменника над циклом історичних романів про гетьмана Івана Мазепу. Дім митця у Ванзее відіграв роль амбасади серед української еміграції в Берліні, подібно як і в Кракові. Вечорами там дискутували на «українські» теми,

---

¹⁰ Купчинський Р. Жмут споминів про Богдана Лепкого. *Ілюстровані вісті*. 1941. Ч. 8. С. 2.

співали старих і «новіших (стрілецьких)» пісень, традицією було читання Б. Лепким уголос нових творів.

Мемуари Левка Лепкого про старшого брата Богдана є описом життєвого досвіду автора. Вони належать до джерел особового походження міжособистісної комунікації з елементами автобіографії. Коли було опубліковано спогади, Левко жив і працював в еміграції. До написання спогадів його спонукало не лише бажання поділитись пережитим, розповісти сучасникам і нащадкам про свого родича, а й туга за батьківщиною. У них йдеться про побут греко-католицького духовенства в Галичині, містяться відомості про міжособистісні стосунки родини Лепких з представниками тогочасної галицької еліти.

Мемуари Левка Лепкого «Дещо про молодість Богдана Лепкого» були вперше надруковані на сторінках бюлетеня НТШ у Канаді в 1952 р. Спогади під назвою «На маргінесі “Казки мого життя”» вийшли друком у 1967 р. як доповнення про дитячі та юнацькі роки Богдана Лепкого. З них довідуємося про життя родини Лепких на Тернопільщині. Хронологічно ці твори охоплюють півстоліття: від 1891 до 1941 років. У перших спогадах Левка йдеться про молодість митця, тоді студента Академії мистецтв у Відні. Саме в той період Богдан Лепкий захопився історичною проблематикою, тоді ж виник його пієтизм до малярства, до художників, у яких він бачив людей, близьких йому за духом.

Завдяки Левкові знаємо про творчу «лабораторію» поета: «Якщо брат носився з думкою написати якийсь вірш, то він... ходив довго по кімнаті і тер чоло високе, біле.. Але не засідав одразу до писання. Обов'язково тітка Дарія мусіла щось заграти – особливо Шопена. Часом грала «Вечорниці» Нижанківського, що їх брат дуже любив. Потім уже писав. Мусів мати настрої. І так до смерті – під вечір хотів почути якийсь домашній імпровізований концерт на фортепіані. Звичайно мусіла це робити старша донька або син. Сам брат не музикував. Грав... тільки при винятковій настрої і зі слуху»¹¹. Тому закономірним явищем у творчості письменника став мистецький синкретизм музики та слова, тому так багато віршів митця було покладено на музику, згодом твори стали відомими українськими

---

¹¹ Лепкий Л. Дещо про молодість Богдана Лепкого. *Лепкий Л. Твори*. Тернопіль, 2001. С. 164.

піснями. Можна назвати хоча б такі ліричні шедеври, як «Журавлі» та «Час рікою пливе...».

Неповторність творчої манери Богдана Лепкого була породжена його малярськими студіями. Не ставши професійним художником, він у власних літературних творах написав «словом» десятки українських пейзажів, створив галерею портретів визначних діячів української історії й культури. У цьому контексті варто згадати «шевченківський» цикл у ліриці та публіцистиці Б. Лепкого. Його генезу слід шукати в захопленні митця образом Т. Шевченка, портрети якого він аж до смерті не переставав писати олійними фарбами. Про це довідуємося з мемуарів Л. Лепкого, що доповнили «Казку мого життя» Б. Лепкого.

Реальний, людяний і водночас неповторний світ Б. Лепкого відкривається у спогадах сина письменника, Лева-Ростислава, що вийшли друком у США, куди діти митця виїхали після Другої світової війни. У статті «Причинки до генези трилогії “Мазепа”» автор розкрив перед читачами історію написання епічного твору, задум якого виник у письменника на початку ХХ століття. Лише через 20 років митець зумів реалізувати його на папері. Вибір особистості І. Мазепи був не випадковим. Письменник, як писав мемуарист, «хотів блиском гетьманської булави вибити їм (українцям – Н. Б.) з голови почуття меншовартості»¹². Саме у праці діяча в таборах українських полонених варто бачити генезу його роботи над історичним романом, у якому він подав сучасникам приклад державотворення в минулому України, до якого слід звернутися, щоб у майбутньому реалізувати ідею соборності, при цьому не повторювати помилок предків.

Маловідомими для широкого загалу є спогади Григора Лужницького «Богдан Лепкий і театр...», приурочені до постановки історичних драм «Мотря» і «Батурина» на львівській сцені в 1936 р. Спогади про творчі взаємини режисера з письменником доповнюють багатогранний образ митця, розкривають його творчу лабораторію. Водночас у мемуарах Дам'яна Горняткевича йдеться про мистецький синкретизм спадщини письменника, в них змальовано один із найрізнобарвніших словесних портретів митця, що були створені сучасниками.

---

¹² Лепкий Лев-Р. Причинки до генези трилогії «Мазепа». Овид. 1961. Ч. 2. С. 25.

Завершити огляд спогадів сучасників про подвижника українського національного відродження ХХ століття варто словами Василя Сімовича: «...про Богдана Лепкого, хто його знав і ближче знав, можна писати й писати – така це небуденна була людина, такий цікавий був це талант, таке широке було коло його зацікавлень»¹³.

З підручників і монографій постає офіційний образ Богдана Лепкого, тоді як спогади сучасників відривають нам постать діяча як живої людини. Тому актуальним стало видання «Спогадів про Богдана Лепкого», які є цінним джерелом у вивченні основних періодів життя, дослідженні маловідомих сторінок діяльності митця. Оприлюднення мемуарів сучасників в одній книзі сприятиме формуванню цілісного творчого портрета діяча, недопущенню фальсифікацій навколо цієї визначної постаті в історії української культури, водночас стане гідним пошануванням пам'яті духовного подвижника національно-державного відродження України.

Надія Білик,
*кандидат історичних наук, доцент,
Лауреат Всеукраїнської літературно-мистецької
премії ім. Братів Богдана та Левка Лепких*

---

¹³ Сімович В. Богдан Лепкий. *Наші дні*. 1942. Ч. 8. С. 7.

СПОГАДИ

ЯК Я ПІЗНАВСЯ З ЮВІЛЯТОМ

У 1886 р. літом я перенісся до Бережан, де вступив на адвокатську практику.

Застав я там інтелігенції української мало. Парохом був бережанський декан і почесний канонік старенький о. Михайло Глібовицький. Загально звали його татунцем, бо жив з усіма добре і вмів лагодити непорозуміння між мешканцями Бережан.

Я замешкав у близькому сусідстві парохіяльного дому і «руської бурси», де жив бл. п. д-р Дам'ян Савчак, судовий ад'юнкт. Зайшовши до дому пароха, бл. п. Михайла Глібовицького, познайомився я з пок. о. Сильвестром Лепким, його зятем, батьком Ювілята.

Зараз при першій стрічі представив мені бл. п. о. Михайло Глібовицький свого внука Бодя Лепкого, ученика III гімн. класи.

Ціла його поверховність впала мені в очі і я мусів звернути на його мою увагу. Молоденький, білявий, стрункий гімназист відбивав дуже від своїх ровесників-гімназистів, яких я мав нагоду не раз пізнати. Особливе ударяла його повага не на ті літа. Він, звичайно, ставав під печею і уважно прислухувався розмовам старших, а деколи відізвався словом та все сказав щось поважного, чого без відповіді не можна було полишити. Він показував великий хист до рисунків, і тоді вже показували мені його роботу. Бодьо був любимцем усієї родини, а так само любили його вчителі й товариші.

Його батько, людина золотого серця, начитаний чоловік, який годився на університетську кафедру, відбивав дуже від своїх собратів, а до того мав поетичну вдачу, що не давала йому заглиблятись у буденщині. Через це його матеріальне становище було дуже плохеньке. Щоб не наражувати своїх парафіян на кошти будови нового попівства, мешкав в такій поганій хатині, старій, що його паламар жив у кращій хаті. Бодьо був найстаршою дитиною, і його вихованню посвятив батько багато старання. Здавалося, що батько вливає у свого любимця цілу свою щирю поетичну душу.

Так само як пок. Сильвестер Лепкий, був і Бодьо тихий і скромний, не величався своїми кращими прикметами тіла й душі.

Я жив у приятних зносинах так з о. Михайлом, як і з о. Сильвестром. До того вузького гуртка належав ще і Дам'ян Савчак. Скільки перевели ми дискусій, скільки думок виміняли між собою...

Нарешті Бодьо склав матуральний іспит і прийшов зараз сповістити мені цю радісну вістку.

Це було в 1892 р. Того року уладили чехи в Празі краєву виставу. Львівський «Боян» під проводом пок. Володимира Шухевича зорганізував громадою прогульку до Праги, і до неї і я зголосився. Я вирішив забрати з собою і Бодя. Я вважав таку прогульку для молодого чоловіка дуже корисною, особливо для молодця з такою вражливою артистичною душею.

Мій намір виявив я о. Сильвестрові та натрапив на перепони у його рідні (о. Михайло, дід Ювілята, вже тоді не жив). Бодьові тітки прямо боялися пустити Бодя у світ, щоб йому яка лиха пригода не приключилась. Нарешті мої намови перемогли, і ми з Бодем вибралися до Золотої Праги, що вже тоді славилася слов'янським городом.

В першу чергу ми поступили до Львова, щоб прилучитись до Боянського гурту. Не знаю, чи на моїм молоденькім товаришу наше товариство, у яке ми попали, зробило добре вражіння, але на мене воно зробило зле. Товариство було дуже мішане, як і цілий тодішній «Боян», що приймав у члени і кацапів. Може бути, що і з тої причини пок. Шухевич поступав з усіма по-диктаторськи через цілий час прогульки. До того ми, неактивні члени «Бояна», що не брали участі у хорі, були трактовані далеко поганіше, ніж «співаки». Ті, хоч їхали на наш спільний кошт, діставали упривілейовані місця у вагонах (ми виїхали зі Львова під ніч), і я тямлю добре, як мене і Бодя викинули з вагона, де примістились співаки, між котрими були і мої товариші університету. Я дуже жалував, що ми заплатили згори наші паї, а то були би зараз з двірця завернули і поїхали у двох.

Заволоклись ми так до Кралевого граду (Königgrätz). Там чехи прийняли нас справді по-братньому. Були бенкети і прогульки на побоевище в Наході. Стрінув нас тут приятель українського народу пок. Франтішек Гжегорж. За те ми спродукувались перед чехами нашим величавим богослужінням в єпископській церкві, де зійшлося

багато чехів. На побоєвище під Кенігрецом возили нас повозками гр. Гарраха. Ми з Бодем уже держалися разом. Оба ми тоді, так сказати б, були звичайними людьми і не мали претензії на якусь увагу. Ні я, ні Бодьо, не вскочили ще тоді між людей з «божою іскоркою».

Я вже згадав, що наш «командир» держав нас дисциплінно. Нікому не вільно було на зібраннях без його дозволу відізватися, а цього він нікому не дозволяв. Тямлю, що я просив о це на вечірньому бенкеті в Кенігрецу. Мене страх пекло подякувати чехам за їхню щирість. «Говорити буде п. Вахнянин, а більше ніхто». Така була резолюція і приказ. І так було під час цілої прогульки.

У цій прогульці трапилась Бодеві така пригода. Не тямлю, на якій вже станції нас завели чехи до якогось дому, щоб умитися по невиспаних ночах і надягти свіжу білизну. Льокаль був тісний, і ми купчилися як могли. Зараз як ми виїхали, заявив мені Бодьо, що йому на цім постою пропав годинник. Мене це дуже вразило, бо ж я узяв Бодя «на мою відповідальність». Я став зараз розпитувати тих усіх, що у тій кімнаті милися, – ніхто не бачив, не знає. Тоді я звернувся до комітетового чеха, що нас супроводжав. Чех теж збентежився. Пішов у рух телеграф до місця постою. Нема нічого. Усі зусилля даремні. По дорозі питали нас заодно чехи, чи знайшлись «*hodinki teho mladinka*». А результат тих доходжень був такий, що один чех заявив мені твердо, що «годинки» мусів узяти котрийсь із наших. На жаль, слова чеха справдились. Один з товаришів, якийсь веселенький кацапчик признався, що він його забрав, бо не знав чий..., а чому не сказав того раніше й непотрібно наробив шуму – на це не дав відповіді. Признаюся, що мені страшно було соромно стрічатися з тими чехами, що про пропажу годинника знали...

У Празі нам не повезло. На двірці заборонила поліція усяких промов і повітань. Заборонили теж правити наше богослужіння у самім городі. Приїхали по нас повозки, та ними користувалися співаки. Мовчазна братія марширувала пішки. Це було для нас страшно прикро. Прошу собі уявити йдучих на «кальварію» богомольців. Люди різного полу, одягнені в дорогу у що будь, обуті так само. Кожний несе валізку або клунок, несуть парасолі тощо, йдуть купками, як отара овець, йдуть поміж шпалери зібраного народу, який вийшов нас повітати. Народ загалом вітає нас окликами: «*na zdar slovanskim bratium, na zdar Rusinom!*», а ми, мов діди

кальварійські, відгукуємося, дякуємо та приємо з утоми... Ніхто нам не сказав, що по нас приїдуть, щоб підіждати. Заки повозки завезли співаків і вернули по нас, то ми вже доходили до своїх квартир. Розуміється, що ніхто з нас, пішоходів «русинів III сорту», не був вдоволений, соромився самого себе...

Ще слід згадати про один епізод у Наході, у якому Бодьо брав участь. Уже в дорозі звернув він мені увагу на те, що «гаспадін» Вергун, що теж був у цій прогульці, крім трьохколірової ленти, всюди говорить «на руські» і прикидається москалем. Я зараз пішов до Шухевича і сказав йому, щоб це перепинив, бо вийде таке, що то «русская» прогулька. І тоді стрінувся я з таким, що лише очі вирячив. «Чи ви можете це сказати у вічі Вергунові, що так є, і чи маєте на це свідків?», – достоту так, як у школі. Я зараз покликався за свідка Богдана Лепкого, і він це потвердив. Одначе я сам, хоч людина «на становиську», не знайшов віри. Що опісля сталося, не знаю. А коли в Наході на ринку нас вітали чехи з трибуни, я вже й сам почув, як «гаспадін» Вергун якійсь чеській дамі, що балакала по-руськи (тоді була у чехів мода вчитись по-руськи), толкував, що це все «русскіі» люди, про «адін народ» і т. п. Не довелось мені читати споминів про цю прогульку, хіба газетні звіти, як звичайно в суперлативах, але воно годиться по літах сказати при цій нагоді, як воно вийшло справді.

Серед такого недібраного товариства остогидило нам пробувати далі. Ми випофалися в Празі з тої забави, не їхали вже, як було плановано, до Будапешту, а вернули оба з Праги додому на самоїлку.

І це все нагадав я у ювілейний рік і загадав списати. Гадаю, що і шанованому Ювілятові любо буде згадати той час, коли в його життю цвіли рожі та фіалки, та заспівати стиха, хоч би тільки в думці, бо і я так нераз роблю: «Минули літа молодії...»

Коломия, 28 грудня 1923 р.

ДЕЩО ПРО МОЛОДІСТЬ Б. ЛЕПКОГО (Уривки зі спогадів)

Починаючи писати рядки оті, призадумався: які це вже давні часи! Давні – їх не легко відтворити. Тільки тонесенькі нитки, мов піврване павутиння, висновуються з пам'яті про те, що діялось за моїх дитячих років. Зокрема, не легко писати про молодість брата Богдана. Я так мало міг запам'ятати з тієї його молодості. Нас бо семеро дітей у батьків моїх, Богдан – найстарший, я – наймолодший. Він уже був по матурі, як мені минало два роки.

Саме тоді відбулася наша перша «зустріч», тоді ми пізнались. Він приїхав з Відня, де починав свої університетські студії. До того часу я собі його не пригадую, не запам'ятав. А ця хвилина чомусь так вбилася в мою пам'ять, хоч це діялось вже більше, ніж півстоліття тому. Вбилися, мабуть, тому, що я вперше дістав такого цікавого гостинця... Брат привіз мені в дарунок якусь штудерну, засклену скриньку, що в ній були бляшані золоті рибки, які плавали, якщо було покрутити зверху за гудзичок. Я рибок тоді ще не бачив, а купованих іграшок, забавок не мав. По священничих домах, за тих часів, на витребеньки для малих дітей не витрачувалися; все йшло на школу для старших, зокрема для хлопців. Я знав забавки домашнього промислу: ключки, що ними парубки крутили шнури в кухні, були за коників, я ставив їх десь у кутику, і вони «паслись»; вирізаний прут з ліщини був за верхівця, і я на ньому вганявся за мамою по хаті. А тут – ось яке диво! І я остовпів. Домашні теж, ніби дивувались і доповідали «Йой, які рибки! Золоті рибки... Братчик привіз. А ти подякував?». Я не знав, що за рибки, й не знав, що за братчик. Він видався мені якимось великаном: зором міг я сягнути ледве до колін йому, але бачив тільки штани в паски. А брат узяв мене й підніс високо-високо. Я злякався, почав плакати. Всі зацитькували, а брат поласкав по голові і поцілував.

Було це в Поручині, про який брат Богдан так часто згадує у своїх творах, хоч незавсідги по назві. Але кожне «тихе село в ярі над

потічком» – це Поручин, між іншим, у повістях «Веселка над пустирем» та «Під тихий вечір».

Поручин тодішній – це справжня закутина, Богом і людьми забута. Далеко від шляху, від повітового центру Бережан, ще далше від залізниці.

Та він мав свій чар. Між двома горами розкинений. Серединою потічок пливе; сонливо плюскотить, немов йому і не спішно до Золотої Липи, а потім до Дністра. І поручинські селяни теж такі. Вони якісь тихі, задумливі, хоч роботящі та повільні. Їм не спішно. Час не втіче! Врешті, нічого спішитись. Жили, як і їх предки, – все одно до смерті. Новаторства не знали. Одягались по-давньому – в сукмани вишивані, з «богородицею» на плечах (курмани по-їхньому), носили грубі льняні сорочки з біло мереживними ковнірами, жінки з вуставками; жінки й дівчата ходили в спідницях-димках і крупного краму не знали. Приїздив, бувало, такий жид-димкар та горлав на все село: «Димки вибивай!». А жінота збігалась з полотнами, і жид вибивав узорі дерев'яними формами-дошками. Збірку таких дощок, форм бачив я в краківському промисловім музею під час останньої війни. А перед війною завелась навіть була мода у Варшаві на такий димкарський промисел. Різні елегантки парадували у льняних костюмах з розкішними vzорами з наших старих димок, яких зразки заховались по музеях...

Поручинці не лише ношу зберігали. Зберігали й предківські духовні надбання: обряди, звичаї. Зимою обходили Андрея, на Різдво колядували, на Щедрий Вечір (Йордан) щедрували. Колядували хлопці, щедрували дівчата. Обходили і весняні та літні свята. Виводили веснянки на провесну, на Великдень гагілки під старенькою дерев'яною церквою, що на горі за селом, а в Зелені свята – «Купала», що називали – «Вільха». Чому в Зелені свята, а не на Івана – годі знати. Та обряд був купальний: ставили високо «вільху», закосичену вгорі, палили вогонь, співали купальних пісень і топили «Вудала».

Брат про це все згадував залюбки. До смерті при кожній святочній нагоді згадував Поручин, порученців, добрих сусідів: приятеля Семка Бідного, багача, шляхтича дяка Янчинського, змальованого в «Оповіданні дяка», старе приходство, крите гонтою з ганочком на

стовпчиках; згадував батька, якого високо цінив та який передчасно зійшов зі світа, – як він у затишних, низьких кімнатах проходжував та снував мрію про майбутній національний театр, що обов'язково мусить бути, «бо інакше ми не станемо нацією». І на ці теми велися з братом довгі балачки, звичайно, як смеркалось, а як стемніло, то при «мільовій» свічці батько читав Шекспіра. Це була його улюблена лектура. Брат уже тоді несміливо пробував пера, а батько, що сам деколи писав вірші «про домо суа» (*pro domo sua* – з лат. букв. «за свій дім». – Н.Б.), понад усе ставив драматургів і на брата впливав, щоб теж так захоплювався Шекспіром. Тому брат поспробував раз написати драму «За хлібом». Вона йшла в нашому театрі в дев'ятдесятих роках.

Поручинські настрої мали окремий вплив на брата в його юних літах. Через призму Поручина він дивився завсігди на наше село й тужив за ним.

«Ах, ті поручинські ночі!» – говорив не раз. – «Пізно по вечері посідаємо отак під шпихліром – і не надивитесь (шпихлір – комора). Небо й земля заслухані в цю містерію дивних часів. Ні вітрець не шиберне, ні листок не шелесне. Тихо, лиш потічок хлюстить, вилискує до місяця крізь верби. Часом звізда пролетить десь там понад церквою, і тоді вартовий відізветься: «Бердо... острожне з вогнем!». Спросоння відповідь йому сова на двірській липі. І знову тиша молитовна... Думається, а не говориться. Просидиться отак, аж на досвідках запіють кури; аж у Маланки заскриплять ворота. Вона йде до потічка по воду, а ми – спати»...

Тих поручинських ночей я дитиною не зятимив. Але бачив їх пізніше, вже гімназистом, як бував у гостиннім домі приятеля мого батька, отця Михайла Мосори, що опісля був там парохом.

З Поручина мій батько перенісся до Жукова.

У долині вужем виляся Золота Липа. Попри село біг головний шлях з Бережан до Золочева, як люди називали «цісарська дорога», бо по ній їздив «цісарський віз» – інакше поштовий диліжанс, що возив пошту з Бережан до стації Зарванички під Золочевом.

До цього «цісарського воза» мали глибоку пошану. Вже здалеку вступалися на бік з підводами. При тому поштиліон маєстатично

трубів, як диліжанс проїздив поруч села. Це була дванадцята в полудне, і тоді жінки бігли доїти корови.

Часами я теж відважився вийти на цей гостинець, звичайно, за пастухами, як гнали товар.

На мене він робив враження своїм «маєстатом». Ці високі стовпи з дротами, зокрема. Мені казали хлопці-пастухи, що туди біжить телеграф, і тому гуде так у стовпах. І я прикладав ухо, й гуділо... І раз, пригадую, вдома всі говорили, що поштою приїде від залізниці Богдан, а як зателеграфує, то виїдуть замість пошти наші коні. Вийшло, що диліжансом-поштою не приїхав, тоді я побіг слухати, чи не почую цього «телеграфу». Довго я слухав під стовпами. Гуділо, монотонно дзвеніли дроти, але нічого я не розумів...

А дома тривожились, що зі мною, де я подівся. Вже смеркалось, я прийшов у хату, не кажучи, де був. На другий день знову побіг слухати.

Саме було полудне, як вийшов я на гостинець. Аж тут дивлюсь – їде «цісарський віз».

Лячно мені стало, як затрубів здалеку поштиліон. Я не знав, що з собою робити. Якось інстинктивно опинився в рові та причаїв дух. А тут земля дуднить, копита іскри крешуть, коні, напнявши широкі грудниці, форкають. Великі каштани, породисті, куди нашим до них... І відтоді пошана в мене до цісаря, що висів у школі на стіні, до цісарського воза і дороги та всього, що цісарське.

Проїхав диліжанс, затихла трубка, а там здалеку збиває копита ціла валка бережанських «ф'якрів». Везуть подорожних від залізниці. Вже наблизились, вже минули мене, проїхали в сторону Бережан, а одна повозка скрутила в село, до Жукова. Бачу добре – сидить двох на заднім сидженні. Біжу. Але не міг дігнати. Тільки вже в нас, на подвір'ю, бачив, як вгору спинався «ф'якер» та як фірман періщив коні. «Гора... бо, доїзд до приходства, як на піч... в вас гора!» – доповідає Лібер. А там від дверей щаслива мати: «Пане Лібер, прошу на ганок, перекусите». А Лібер: «Їмосцуню, ви знаєте, що в нас по-кошерному...».

«Не журіться, буде по-кошерному!».

І Лібер засідає на ганку при столичку, а йому подають яйця, печені в клочю на приску, і юшку з рибою. А все приговорюють:

«Чистий кошер, достеменний кошер, пане Лібер!». Врешті виходить усміхнений батько й підтверджує своїм авторитетом: «Можете їсти, все по-кошерному». І Лібер встає, кланяється, дякуючи: «Як уже єгомостуньо кажуть, то я певний...».

Кошерність Лібера була загально знана. Все це робив для т. зв. церемонії, а так і горілочки попив, і казали, що й ковбасу їв.

Тим часом у хаті застеляли стіл святочно до обіду. В ідальні порались, в кременсі дзвонив посуд, в кухні гамірно і горіло – не тільки під печею. Такий радісний день!..

Як я ввійшов у гостинну, то брат Богдан підвів мене до якогось добродія, що говорив з батьком біля фортепіано: «Це – мій наймолодший брат. Дуже любить коні...» Як його меценас Андрій Чайковський (наш письменник) спитав, ким він хоче бути, то відповів: «Дзеканом...». «Чому?» – засміявся гість. «Бо, – пояснив брат, – наш урманський декан має сиві коні і шори (упряж) з червоними “чапраками”...». «Дуже розумно!» – притакнув гість, погласкавши мене по голові. А батько на те: «Не дуже розумно. Не бажаю ані собі, ані йому того: Богдан нехай малює, нам треба історичних малярів, Микола (середущий брат) нехай буде педагогом, бо справа виховання молоді, а того дам до кадетської школи. Про цю справу в нас ніхто не думає, а можуть колись прийти часи, що без фахівців не обійдеться. Священників нам ніколи не забракне».

Приятелі й сусіди батька згіршувалися такими поглядами й називали за це батька оригіналом, а з мене в хаті сміялись: я був мізинок, тягався за маминою спідницею та був найбільш хорovitий. – Наш «офіцер», – доповідали мені, якщо я мазався чи поплакував.

Приїжджий гість, якому мене «спрезентували», називався Івасюк (відомий маляр), дещо старший від брата Богдана і його приятель. Обидва вони приїхали тоді на довший побут до Жукова на вакації. З їх приїздом перемінилась хата на справжнє мистецьке ательє. В столярній готовились величезні рами, у сусідньому селі ткач робив широчезні льняні полотна на окремому верстаті, і ті полотна потім крейдою з каруком ґрунтували, напняті на цих т. зв. «бляйтці».

Брат сідав, звичайно, вранці за працю. Цілий день малював з перервою на обід, аж смерклося. Етюдів чи пейзажів не пригадую, не бачив. Все це було з історичної ділянки. Таку тематику піддавав,

мабуть, батько. Чув я завжди, як говорилося про Матейка. Першу картину, нашкіцovanу й підмальовану олійною фарбою, як нині бачу: лежить вбитий козак, а над ним ірже кінь та гребе ногою. Це була ілюстрація до якоїсь пісні.

Поки брат починав свій сеанс за штальною, він довго походжував по широкій гостинній кімнаті. Я не знав, чому він так ходить і думає. Потім почав шкіцувати вугликом та розтирати малим, мізинним пальцем. І знову думав. Врешті надходила сестра Оленка та вносила чистенько вимиті пензлі і палету (*палітру*. – Н.Б.). Вона це робила з особливим пієтизмом, задивлена в брата Богдана...

До речі, вона теж рисувала. Сідала десь у садку за корчем і там підрисовувала всяку всячину з різних альбомів, а копіювала ці речі просто з фінезією, хоч ніде не вчилась. Гостро витонченим олівцем вона підрисовувала найдрібніші мініатюри. Мала вроджений талант. Може, найбільший з нас. По мамі. Мама гарно рисувала й робила прекрасні витинанки. І музикальна була. Співала, акомпануючи собі на гітарі, з таким чуттям, що не раз плакали, чуючи лірницьку «сирітку» або колискову «Ой, біда мені на тій чужині» – подільську пісню, мотивом якої покориствовався Чайковський у своїй «Піковій дамі» та який то мотив там заєдно повторяється.

Батько не рисував, але високо цинив образотворче мистецтво. Зате грав на скрипці. Звичайно, в довгі сумеречки, під настрій. А грав залюбки Шуберта та Венявського. І мені був купив маленьку скрипку та підучував мене. Але я до нотних знаків не мав розгону. Вони здавалися мені рахунками, яких я не любив ніколи. Зате навчився грати коломийки і грав у кухні дівчатам, а вони танцювали з парубками. Часами грав на толоці зі сільськими музикантами. Коломийка захоплювала мене завжди: і в танці, і в гранню. Та, на жаль, з наших міських музикантів ніхто вже коломийки заграти не вміє. Нема цього ритму поривистого, нема темпераменту.

Та вертаюсь до малярських сеансів брата. Цю першу картину брат намалював з козаком і конем, пригадую собі так ясно, що міг би нині нарисувати з пам'яті. Брат почав її малювати вранці, і як сів до штальної, то сестра взяла мене за руку і на пальцях вивела за двері, а кімнату замкнула. Малював брат до обіду, а як усі засіли за стіл в їдальні, приніс цей свій малюнок разом зі штальною й уставив його

до світла, але якось добре не виходило, тому пересував з кута в кут, по цілій кімнаті.

Почалась критика. Мати хвалила, а батько робив свої зауваги: «Так, козак нічого... І настрої є, і небо підходяще. Тільки-то кінь... Ти, Богдане, мусиш попрацювати над конем. Найкраще з натури. Маєш під рукою коней, скільки захочеш. Живі моделі – найкраща наука».

Цих слів я не розумів, та про пояснення батька згадував мені брат пізніше, як пригадав я йому цю сцену.

Пізніше малював брат вже великі полотна. Найбільша морока виходила з коронацією короля Данила. Це була картина на всю довжелезну стіну гостинної кімнати. Позували за боярів місцеві селяни. Вони носили вуса й довге волосся, підстрижене нижче вух, так, як колись бояри. Підбирав брат найстаточніших: з Рутковських, Залинських, Недільських та Білецьких. Зі шляхти, яка, до речі, про своє походження і не знала, тільки на прийомах інакше припрошувала себе, ніж інші селяни. «А прошу, Вашеці», – казали вони. Найповажніший був рід Білецьких. Деякі зі знавців твердили, що це той самий, що про нього згадує у своїй поемі «Ян Белецкі» Словацький. Бо річ діється саме під Бережанами, і господарство тих жуківських Білецьких своїм положенням дуже нагадувало старий двір. Між іншим, під цілим обійстям були підземні льохи та переходи.

Один з Білецьких позував як панський легат, підносячи Данилові корону. Постаті, як пригадую, були мало що менші, ніж звичайні. Мені найбільше вбився в пам'ять король своїм виглядом, своєю поставою та маєстатом. Потім хлопчик малий, задуманий, підпертий рукою. Позувала сестра Оленка, тому він, немов її портрет, кидався відразу в очі. Хто дивився на той образ, то кожний мав інші побажання. Кожний робив інші помічення, і кожний давав поради. Тільки Івасюк не забирав у цій справі слова, ані участі в дискусії між домашніми й гостями, що приїздили. Він сам був маляр...

Де поділась ця картина – не знаю. Але бачив я її в деяких читанках та в котрійсь з історій, між ілюстраціями. Брат чомусь не підписувався під своїми рисунками. Навіть в одному з видань «Історії України-Руси» Аркаса, яке помагав редагувати після смерті автора та яке друкувалось у Кракові, під його ілюстраціями підпису немає.

Пам'ятаю ще дві такі картини, які брат робив другим разом, приїхавши на ферії (*канікули*. – *Н.Б.*). Це було спалення Настасі Чагрівної та великий портрет Шевченка. Не в шапці і не в кожусі, а на фотелі, під яким розгорнений розкішний килим, та в елегантній краватці. Шевченко дійсно любив дорогі кравати й тільки такі носив. Портрет цей довгі роки висів у нас на стіні в гостинній кімнаті, а потім зберігався в середущого брата Миколи. Так і залишився десь там у Станиславові під час останньої хуртовини, як родина виїхала. Та брат Богдан намалював дуже багато портретів Шевченка і в різному виді. Одного ще залишив недокінченого в день смерті. Це була його якась «пасія» малювати портрети Шевченка, зокрема на старші літа.

Тоді, як брат пересиджував цілими днями за шталюгою, я ніколи не бачив, щоб це робив його приятель Івасюк. Він мав справжнє «дозвілля». Блукав по лісах, цікавився селом та досліджував різні «жуківські містерії». А було їх чимало – з духами, з таємною повозкою, що заїздила в 12-й ночі з якимось лунатиком Люхманом, що входив через зачинені двері та грав у місячну ніч, у саму північ, Шопена. Ми, я та старша від мене сестра Оленка, страшенно боялись, щоб цей Люхман не прийшов, бо служба говорила, що волосся дуба стає, як він грає. А пастухи оповідали, що цей Люхман не йшов, тільки «носився над землею». Заходив він до нас не раз грати. Та, на щастя, ми, найменші, якимось твердо спали й аж рано довідувались. Домашні чули. З ляку пріли під покривалами, понакривавши голови.

Івасюк про все це випитував, його емоціонували ті несамовиті історії. Одну він, зокрема, досліджував, а саме: з хрестом, що свище... Це був пам'ятник під церквою на гробі попередника батька, о. Лужницького. Пам'ятник, як на село, величавий. Високий хрест з білого піскового каменю та з золотим розп'яттям Христовим. Він стояв на грубесних плитах, а на одній із них лежала, теж кам'яна, Євангелія з написом: «Єрей Йосиф Лужницький» і дата народження та смерті. Довкола ще білили масивні стовпи з грубим залізним ланцюгом.

І от цей хрест свистав при заході сонця. Найбільший клопіт мали з тим наші фірмани, які вели під вечір поїти коні, що полошились, дура діставали, не можна було їх у руках втримати. Ніхто не знав,

чому хрест свище. Батько пояснював, що і сфінкс під пірамідами гуде. Але люди думали інакше. Не провірив тієї справи й Івасюк. Я, чомусь, цього свисту не боявся, а боявся у возівні старої величезної лядари на чотири коні, що залишилась теж по тім попереднику батька. Сам не мав я відваги приступити до того таємничого вегікула. Брат згадує в своїй новелі «Босий» про цей повіз. У ньому саме народився пес, герой цього оповідання. Того пса, Босого, я добре пам'ятаю. Запрягав я зимою його до санок.

У ці вакаційні ферії, коли в Жукові брат перебував зі своїм приятелем Івасюком, бувало багато гостей у нас. Брат, приїхавши додому, їздив з відвідинами по сусідах та приятелях батьків, а ті реванжувалися. Врешті, у ті часи додержувались люди не лиш прийнятих форм, але вміли по-сусідськи жити, а кожна така гостина була для них насолодою та справжньою розвагою, не вимушеністю, нудьгою. І приязнь була інакша, і щирість правдива. Брата при тому всі любили. Він мав щастя до людей. Зате не мав щастя до т. зв. «критиків», що чіпались, як реп'ях кожуха. Та брат мав якесь янгольське серце і кожного виправдував, нікому не дорікав. Але було йому жаль не раз. Часом говорив мені в пізніших літах: «І чого вони від мене хочуть? То Стефаник може писати покутським діалектом, а я подільським не можу. Люди читають мої речі, при кожній нагоді цитують, декламують, а ті критики Бог зна, чого вимагають...». А про Федюшка (Євшана) тезу – «лірика, поезія, безсилля...» казав: «Він ще молоденький, початківець – буде старший, буде інакший».

У ті часи, за молодих літ брата Богдана, гості – то була радість у хаті. Вони вносили багато життя з собою, багато новин. Ішли балачки на актуальні політичні теми, обговорювались найновіші літературні появи, бо старі й молоді багато читали – річей добрих, поважних. Револьверової преси ще тоді в нас не знали, а брехня не виправдувалась пропагандою, брехнею гидились. Тому товариська атмосфера була мила, без зайвих суперечок, що, мовляв, чорне – то біле.

Під час таких гутірок брат був осередком зацікавлення. Звичайно... приїхав з Відня: це ж столиця, серце Європи. І його слухали пильно та сприймали кожне слово з повагою, дарма, що він

ще такий молодий. А слухали залюбки. Брат умів оповідати, мав талант до оповіді.

Богдан страшенно любив гостей. До смерті не міг обійтися без них. Але любив у себе, в хаті. Тоді, крім офіційних т. зв. візитів, про які я згадував уже, мабуть, не їздив так нікуди. Любив поскочити час до часу тільки до Купчинських у Розгадові. Це були і сусіди близькі, і завжди було до них «по дорозі», а при тім – гостинцем, мурованим шляхом. Їдучи до залізничної станції, до Зарваниці, до Золочева чи до Краснопуці – не обійшло, щоб не вступити в Розгадові на приходство, на т. зв. каву. А братові туди приходилось їздити і до Львова, і до Краснопуці, де був цінний, високо мистецької вартості іконостас, що ним брат не міг налюбуватись. На жаль, цей іконостас згорів разом з краснопущанською церквою оо. Василян.

Під кінець ферії Івасюк виїхав, а брат поїхав на Поділля до дядька – в нас казали вуйка – о. Омеляна Глібовицького, священника в Циганах, і як вернувся, то переживав велику смуту в своїй перечуленій душі.

Був у нас пастух. «Старий Василь звали його, і дійсно мав він тих літ дуже багато, бо тридцять років служив у діда нашого Глібовицького, а по смерті діда – довго і в нас. Замолоду був пачкарем, походив з-над самої границі на Збручі і тим ділом займався професійно. Не одно бачив та не одного зазнав у бурлацькому житті. Не раз в руки попадав, як перекрадався з товаром через границю, не раз у тюрмі просидів за кару, а все, що так важко заробив, пропивав. Але пережив якусь більшу трагедію. Після того перестав пити, покинув небезпечне ремесло та пішов на службу. Ніхто не знав його прізвища, ні села, де родився, ні скільки йому літ. Аж під кінець свого життя повернувся знову до горілки, почав напиватись, а тоді бив товар, лаяв дівку у стайні, сварився з фірманами, які з нього насміхалися. Потім уже й товару не хотів пасти, а всі говорили, що до нього «приступило». Врешті, одного разу прийшов до батька та просив п'ять ринських. Казав, що поїде на Поділля, додому вмирати. Але на Поділля не поїхав, тільки пропив ці гроші (великі на той час) у корчмі, де сидів до пізньої ночі, а рано побачили його поїльниці, як висів в овечій стайні. І вийшов клопіт. Не можна його було навіть поховати по-людськи, хоч він повісився в неприємному стані по-

п'яному. Поховали його не там, де всіх, а далеко в лісі, на «холеричнім» цвинтарі.

Богдан вернувся з подорожі три дні після того і просто розхорувався на нерви. Він дуже любив Василя. Василь розказував йому різні казки, різні свої пригоди, а Богдан – записував. Одне оповідання присвячене саме старому Василеві – «Пачкар». Тим пачкарем був Василь. Але й Василь любив не менше Богдана, який привозив йому при кожній нагоді дарунки: російський табак «екстра», тютюн до люльки, також люльки і табакерки, а якщо на свята, то обов'язково сивий, дорогий капелюх, такий, як носили найбагатші в селі господарі. І ось тепер цього Василя не стало, і брат не міг собі ради дати. Ходив на «холеричний» цвинтар помолитись, приносив на гріб квіти й нарікав, що сум його гнітить, що не годен вдержатись у хаті. Тому приспішив свій виїзд. І домашні не задержували. «Нехай їде, – казали батько і мати, – змінить атмосферу. Врешті, і так не малював уже, робота його не бралась, а тільки бідкав, як то сумно, як сумно на світі...».

На другі вакації вже брат Богдан не приїздив до хати, тільки там до вуйка Глібовицького мав приїхати, а від нас мати та одна тета і я мали виїхати ніби навпроти нього.

Ця їзда до вуйка, до Циган на Поділля, пам'ятна дуже для мене, бо я тоді перший раз їхав залізницею, а мама й тета теж. Йшли тому великі приготування вдома, і страх був не менший з цього приводу.

Вже два тижні перед виїздом «підфутровувано» вівсом коні, бо ми мали їхати до далеких Монастириськ на стацію. Випікалися теж різні смаколики на дорогу, а батько день перед тим відправив Богослужіння в наміренню щасливої подорожі.

Виїхали ми одного досвітку і так їхали з попасом під «Щепанівськими корчмами» та на «Антошківій долині», аж заїхали під вечір. По дорозі мама й тета молились та заєдно журились, – що то буде, як то буде, а з високого козла обертався фірман Мартин та потішав: «Якось воно люди їдуть залізницею, і буде, як Бог дасть...». Але приїхали ми на стацію Монастириська, а там дивний запах вугілля, тривожно. Чую, як шепочуть мама з тетою: «Лячно...». На щастя, трапився знайомий купець, жид з Бережан, і він був «ангелом-хоронителем», що додав відваги.

Потяг задуднів, застогнав – потряслось під ногами, – і станув. Люди говорять, жартують, сміються – легше на душі... Їдемо. І тепер уже балачка тільки про те, що Богдан над'їде львівським поїздом та що в Чорткові стрінемося на стації. В Чорткові вже львівський потяг ждав, і Богдан парадував по пероні – у високому чорному циліндрі, в довгому, тоді модному, плащеві з пелериною. Він підбіг до нашого вагона, привітався, і так собі його добре пригадую: стрункий, високий, з чорними на лиці «бачками», як тоді елєганти носили. За хвилину відійшов знову на стацію. А тета з мамою дивились, і тета каже: «Який він гарний...». А мама на те: «Всі так говорять...». Потім брат вернувся, але вже не сам, тільки з кельнером, що приніс на великому підносі пахучу каву і ще пахучіші роґалики, посипані цукром на верху. Добра кава з роґаликами, така радісна зустріч. «Ні, – сказала тета, гарно їхати залізницею...».

А до вуйка ми приїхали по півночі, і раділи всі, і говорили аж до ранку. Циганське приходство було старосвітське, під стріхою, тільки з ганком, але в середині простірне і на гостей. У кімнатах ще на прихапці порядкували, бо якраз так зложилось, що того ж дня виїхав Іван Франко, що гостив там більше ніж місяць разом з цілою своєю сім'єю. Франко приятелював з вуйком Глібовицьким. Професор Возняк показував мені одного разу цілу пачку листів вуйка до Франка й дивувався, що то за мудрий був священник, та ще на селі. Вуйко мав теж письменницький талант, дописував до «Зорі», «Діла» під псевдонімом Михайлович. Був теж виїмковим проповідником. Скоро помер у молодому віці на серце.

Брат жалував, що не застав Франка. Домашні оповідали в подробицях про Франковий побут тоді в Циганах. Ходив теж з вуйком до церкви на службу Божу, звичайно, служив при вівтарі, а в неділі чи свята співав у крилосі. Оповідала тета (*тітка*. – Н.Б.) Дарія, друга сестра мами, що Франко страшенно любив музику. Тета була піаністка, під настрій уміла заїмпровізувати і свої власні речі, зокрема, варіації на коломийкові (подільські) теми. Франко просив завжди тету, щоби грала, і не міг налюбуватись та заєдно настоював. «Не марнуйте таланту, списуйте свої композиції на папір, бо пропаде».

Пізніше тета була учителькою музики в Перемишлі, там часто грала свої імпровізації на фортепіано, а композитор Люткевич пригадував їй завжди те саме, що й Франко.

Тета Дарія була ледве кілька років старша від брата Богдана, вони приятелювали, і брат багато завдячував їй. Вона була начитана, з пієтизмом ставилась до літературної творчості, прекрасно знала село. Мала і дар оповідати. Багато таких оповідань з селянського життя брат записав від неї. І тоді в Циганах брат уже не малював, він писав цілими днями, звичайно, під вечір, як був настрої, брат читав свої речі вголос. Читав, здебільшого, поезії, а виходили вони зворушливо, і всі плакали, слухаючи. Брат умів зачитувати. Я пригадую собі поему «У світ за очі», як він її читав саме тоді. І я плакав, хоч для мене все це було малозрозуміле. Якщо брат носився з думкою написати якийсь вірш, то він, так як при малюванні, ходив довго по кімнаті і тер чоло, високе, біле... Але не сідав зразу до писання. Обов'язково тета Дарія мусила щось заграти – особливо Шопена. Часом грала «Вечорниці» Ніщинського, що їх брат дуже любив. Потім уже писав. Мусів мати настрої. І так до смерті – під вечір хотів почути якийсь домашній, імпровізований концерт на фортепіано. Звичайно, мусила це робити старша донька або син. Сам брат не музикував. Грав, як пригадую собі, тільки у винятковій настрою і зі слуху «Дунайські хвилі», вальс Івановича – стародавнє «Донавве лен», таке модне тепер в Америці, бо розславив його відомий фільмовий співак Джалсзон. І мало хто знає, що автор – з наших, син священника з Буковини, зрумунізований «Івановічі».

Ще декілька вакаційних ферій брата в батьківському домі пригадую собі. Та він уже не малював, як бувало. Писав. І багато писав, цілими днями. І була тоді в нас теж тета Дарія, що вносила своєю грою цю окрему настроєву атмосферу у тихі сумерки. А потім вже брат покінчив студії, учителював рік у Бережанах, мав родину, з якою перенісся на довгі роки до Кракова. І хоч був ще молодий, та краківські часи вже не підходять до цієї теми. Про це писали інші, між іншим Микола Голубець та проф. Горняткевич.

НА ЮВІЛЕЙ Б. ЛЕПКОГО

Святкуємо ювілей Богдана Лепкого.

Думаю, що з огляду на цей ювілей не від речі буде оголосити уривок моїх споминів про життя-буття Ювілята та його найближчих з перед 30 років.

Уперше пізнав я й побачив Богдана Лепкого в році 1898 в гімназії в Бережанах, де він був моїм вчителем. Тоді – очевидна річ – я й не здавав собі справи з цього, що Богдан Лепкий – це наш письменник, а зтямив собі його із-за незвичайної прихильності до нас, учеників, а ще й із того, що він грав в аматорській виставі «Наталка Полтавка», яку Товариство «Бесіди» уладило було з нагоди 100-літніх роковин появи «Енеїди». На слідуєчий рік Лепкий виїхав до Кракова, і я стрінувся з ним аж у 1902 році на фєрїях в Жукові, в домі його батька, пок. о. Сильвестра Лепкого, відомого у нас поета, що писав під псевдонімом Марка Мурави.

До Жукова забрїв я в той спосїб, що в році 1901, чи, може, 1902, як тодішній голова тайного кружка учеників нижчої гімназії в Бережанах, познайомився з молодшим тоді від мене братом Богдана, Левком Лепким, а цей запросив мене відвідати його на фєрїях у Жукові.

Жукїв, мале сїльце, віддалене яких 6-7 кілометрїв від Бережан, знали в тих часах ми, національно свїдомі ученики, як одно із найкраще зорганізованих сїл, а, мабуть, не помилюсь, як скажу, що поруч Гинович, Шумлян малих, Вербова та Поручина (де був парохом о. Мосора), – Жукїв стояв у рядї найкращих національно найсвїдоміших сїл з такими видними та палкими громадянами-селянами, як Походжай, Волощук, Романишин, Віятик та багато інших.

Безперечна заслуга цього великого освїдомлення та знаменитої зорганізованості цих сїл була пок. Сильвестра Лепкого, який не щадив сам свого труду та праці, а при тому вмів заохотити й молодих та наймолодших до цієї праці. Пок. С. Лепкий був великим приклонником ширення освїти при помочі театральних вистав, дуже

радо на цю тему дискутував зі старшими, здебільше зі синами Богданом, Миколою, З. Кузелею та іншими, що частенько загощували до себе для гостей відчиненого парохіяльного дому на горбочку в Жукові. Річ очевидна, що ми, молодші, прислухувалися тільки тим розмовам, хоч пок. С. Лепкий не противився тому, щоби хто, хоч би й наймолодший, що сказав, чи виповів свою думку. Але ми воліли мовчати, бо... боялися гострого язичка З. Кузеля, що вмів не раз добре покіптити, як хто ляпнув яку дурницю. Ідея розповсюдження та користі аматорських вистав була часто предметом розговорів у домі пок. С. Лепкого, а ці свої думки він списав, і вже по його смерті видав їх у брошурці п. н. «Театр а народ», мабуть, у 1904 р. Попри це піддавав був ще нам покійний думку улаштувати «популярні концерти». Цю думку зреалізував негайно Зенон Кузеля і до тижня владили ми такий концерт у Гиновичах. Виконавцем концерту були Зенон Кузеля, Микола Лепкий, Гр. Качала (тепер парох у Лісниках) і я. Програма була невелика, зачиналася промовою Кузеля, потім Кузеля, Микола Лепкий та Качала співали пісні, а я декламував. По такому концерті зачиналася між присутніми в читальні гутірка, вони випитували про всячину та одержували відповіді, переважно, від З. Кузеля. Таких «концертів» дали ми кілька, а на доказ, як до них люди відносилися, хай послужить це, що ще в 1923 році, як до моєї адвокатської канцелярії зголосився був якийсь селянин з Гинович, пригадав мені про ці концерти та щирим, простим словом згадував пок. Лепкого та його рідню.

Річ очевидна, що з початком шкільного року 1902/3 я мусів перестати бути виконавцем у цих концертах, а й інші виконавці пороз'їжджалися у вересні та жовтні на університетські студії. Потому невмолима смерть забрала Сильвестра Лепкого. Його рідня переїхала жити до Бережан, а парохію обняв о. Чубатий, «русский», під якого впливом національне життя у Жукові та Гиновичах почало упадати.

На закінчення цього спомину згадаю ще, що пок. Сильвестр Лепкий був великим прихильником устоювання аматорських вистав на вільному воздусі та дуже часто говорив про те, що ми повинні би піти у тому напрямі слідами старинних греків та римлян, що в цей спосіб несли освіту між народ.

ПРО БОГДАНА ЛЕПКОГО

Це було 70 років тому. В перші дні вересня 1897 р. мої батьки віддали мене до 1-ої класи вищої бережанської гімназії, однієї з провінціальних середніх шкіл, що містилася в ратуші невеликого повітового міста, біля великого ставу, над Золотою Липою, яка протікала через обширні багністі оболоння.

Бережанська гімназія славилася непоганою опінією. Вона була заснована в Збаражі в 1779 році, а її перевели в 1805 р. до Бережан. Зразу зробили її спершу п'яти-, потім шестикласною, а, врешті, восьмикласною, і кінчилася вона «матурою». В бережанській гімназії вчилася багато відомих людей. Звідси після її закінчення вийшов вчитель Галицької Русі – Маркіян-Руслан Шашкевич, тут набуло освіти п'ять братів Огоновських, з яких два стали професорами Львівського університету, а два молодші – видатними педагогами та громадськими діячами. В її мурах отримав свідоцтво зрілості перший фаховий диригент і діяч Галичини Денис Січинський; тут провели свої вісім дитячих та юнацьких років два видатні галицькі поети – Богдан Лепкий і Сильвестр Яричевський. Цей перелік можна б продовжувати.

Її учнем став і я, десятилітній, високий, худенький та розпещений хлопчина, найстарший син місцевого адвоката Андрія Чайковського, і мене призначили до групи «Б», де моїм «господарем класи», тобто виховником, був молодий «суплент», тобто неіспитований заступник учителя, доволі вже відомий Богдан Лепкий; він учив мене, на жаль, всього один семестр, – польської та української мови.

Бережанська гімназія була польська, та ще до того часу не була заражена «всехпольським» шовінізмом, який потім розповсюдився по всій Галичині. В гімназії був великий відсоток учнів-українців, у гімназії працювало теж чимало українців-учителів. От так мали ми «катехита», тобто вчителя релігії (греко-католицької або уніатської) о. Михайла Соневицького, який, не знаю з яких мотивів, отримав фіолетові нашивки «панського шамбеляна». Природознавство подавав нам старий професор Петро Дуткевич, німецьку мову – старий, сивий

«суплент» Василь Гриневич, якого потім кудись перевели, а математику – свіжо назначений «суплент», випускник Львівського університету Іван Білик, учнівський приятель, якого всі дуже любили. До того у відділі «А» мого класу української мови навчав старий професор-україніст Микола Бачинський, який учив ще мого батька в самбірській гімназії. А українська мова в польських східно галицьких гімназіях була «відносно обов'язковим» предметом: хто на нього записався з початку року, той мусів ходити на нього цілий рік.

***

З сім'єю Лепких моя сім'я була добре знайома, а навіть здалека посвоячена. Дідом Богдана Лепкого був бережанський парох, поважний та солідний Михайло Глібовицький, який мене хрестив. Його найстарша дочка Домна (Доміцеля) вийшла заміж за Сильвестра Лепкого, що потім був парохом, спершу, в Крогульці на Поділлі, де народився його найстарший син Богдан (1872 р.), а потім на Бережанщині – в Поручині та Жукові, де й помер (1901 р.). Він теж писав вірші під псевдонімом Марко Мурава, займався квітководством та жив у великій злагоді з селянством. Богдан з дитячих літ учився в Бережанах – у народній школі й гімназії, яку закінчив матурою в 1891 р., а мешкав у свого діда Глібовицького. Це був високоталановитий молодик, який уже в молодих роках пробував свого поетичного пера і, крім того, вправлявся в малюванні. Його близьким другом усі роки був Сильвестр Яричевський, який ще в гімназії писав вірші і потім працював учителем гімназії на Буковині.

Мої батьки жили в дружбі з Глібовицькими, інтелігентною та культурною сім'єю, бували у них, а вони – у нас.

Коли Богдан Лепкий здав матуру, якраз у тому році співоче товариство «Львівський Боян» влаштувало прогульку до Праги; тоді там відбувалася якась всеслов'янська виставка. У цій прогульці брав участь і мій батько, і він узяв зі собою на свій кошт і «матуриста» Богдана. Після повернення до Бережан, Богдан з великою подякою подарував батькові копію великої картини «Тарас Бульба зі синами», яку сам вималював. Ця картина висіла потім у нас, у найбільшій кімнаті, «їдальні»; вона висіла над диваном, на якому я спав кілька років ще перед гімназією та в нижчих класах, і щоранку,

прокинувшись, довгий час дивився на неї і багато з тих типів пам'ятаю ще сьогодні.

Потім Богдан пішов учитися у Віденському університеті; рівночасно брав теж якісь лекції малярства. Пізніше ходив і на Львівський університет. У 1895 р. був назначений «суплентом» бережанської гімназії; тоді його зробили й «настоятелем» гімназійної бурси, в якій мешкало кількадесят учнів різних класів, сільських та попівських синів.

В тому ж часі одружився зі своєю двоюродною сестрою Лендою, дочкою о. Миколи Лепкого, кахетита коломийської гімназії. Подружжя жило між собою добре, та близьке споріднення, мабуть, не корисно відбилося на дітях, і було їх троє: хлопець і двоє дівчат, – і були вони, особливо син Ростислав, доволі кволі.

Богдан Лепкий брав також активну участь у культурному житті міста Бережан і пам'ятаю, коли в 1895 р. місцеве польське громадянство святкувало сторіччя від народження великого поета Адама Міцкевича, він декламував останній розділ із його безсмертної поеми «Конрад Валенрод».

У 1898 р. наше галицьке громадянство відмічало сторіччя появи друком «Енеїди» пера Котляревського. Тоді і в Бережанах силами місцевої інтелігенції було поставлено «Наталку Полтавку», в якій Лепкий грав роль Петра (він мав приємний, невеликий баритон). Для повноти згадаю, що роль Возного грав мій батько, роль Виборного – Білик, який за це дістав навіть похвалу від шкільного інспектора Івана («Янця») Левицького (українця з роду), Миколою був мій пізніший швагер Антін Гуменюк, а жіночі ролі грали: Терпелиху – дочка місцевого пароха, Галя Кордубівна, а Наталку – Галя, дочка професора Бачинського.

В тому ж році відвідала Бережани наша відома співачка Соломія Крушельницька, яка тут і дала концерт. Після концерту відбувся «комерс», тобто торжественна вечеря, на якому Богдан Лепкий виголосив імпровізований привіт віршом.

З лекцій Богдана Лепкого мало що мені запам'яталося. Згадую тільки, що він іноді стояв спертий на катедральний стіл, дивився великими очима кудись далеко вперед і мовчав, а в класі було тихо-тихо... Одного разу, так оповідали, під час такої «поетичної тиші»

один хлопець задрімав. Товариші розбудили його й підказали кілька слів. Хлопець встав і голосно проговорив: «Францішек Юзеф первий». Лепкий стрепенувся і сказав: «Чись ошалів?».

Та недовго тішилася бережанська гімназія видатним членом у своєму вчительському колективі. Він у нас працював у наступному році, вчив уже в першій класі, а потім серед літа 1899 р. розійшлася у нас печалива чутка, що Богдан Лепкий відходить до Кракова. Ми, штубаки, наївно просили його, щоб залишався...

Лепкий отримав посаду такого ж самого «суплента» в III-й краківській гімназії св. Яцка, а крім того йому було доручено лекторат «руської» мови і літератури в краківському Ягеллонському університеті. Там він викладав українську мову й літературу в двох групах, у кожній – дві години на тиждень.

Зайнявши таке, хоч і не дуже високе офіційне становище, Лепкий став найвидатнішим членом краківської української громади. Познайомився та зблизився з тодішньою «Молодою Польщею», подружив з такими поетами, як Станіслав Виспянський, Станіслав Пшибишевський, Стефан Жеромський та інші, зв'язував польські та українські поетичні та культурні інтереси, перекладав польські твори на українську мову, а українські – на польську, тоді, між іншим, переклав на польську мову «Слово о полку Ігоревім». Навкруги Лепкого збиралася українська, доволі численна, громада. В різні часи в Кракові жили та вчилися Василь Стефаник, який за всі роки не відвідав ні однієї лекції на медичному факультеті, Яків Невестюк, що потім працював у Мостах Великих, Бережанах і Жаб'ю, він же як студент возив нелегальну літературу по Росії і попався в руки царської жандармерії; він автор сатиричної комедії, що була видана в малій серії «Українсько-руської видавничої спілки».

В краківській Академії мистецтв училися широковідомий Олекса Новаківський, що довгі роки жив у Львові, в будинку, який колись належав польському художникові Янові Стиці, – купив цей будинок митр. Шептицький; а потім талановитий молодий скульптор Михайло Гаврилко, який у Першій світовій війні воював у Січових стрільцях і десь потім безслідно загинув, як одна із жертв сталінського «культу особи».

При краківському університеті був сільськогосподарський відділ і тому, що такого не було на Східній Галичині, туди подавалися багато студентів-українців, які отримували кваліфікацію непоганих агрономів; вони і збільшували чисельність краківської української громади.

До Кракова приїжджали також різні екскурсії із Східної Галичини. Ось так, із нашої бережанської гімназії, коли я був в одній із старших клас, вибралася на Зелені свята учнівська екскурсія під проводом професорів-поляків, яка відвідувала всі старовинні краківські історичні пам'ятки. Серед нас було кілька учнів-українців, яких запросила до себе українська студентська громада; ми були з ними в якомусь ресторані і там лилися палкі патріотичні розмови. Були ми теж і в нашого колишнього вчителя Богдана Лепкого.

А в Лепких теж раз була й частина моєї сім'ї. Сталося так, що мою наймолодшу сестричку Наталку вкусила якась підозріла собака, і їй треба було зацепити від скаженини. А в Галичині була тоді тільки одна пастерівська лабораторія, яку провадив проф. Буйвід у Кракові. Туди то й поїхала моя мати з Наталкою, і вони зупинилися у Лепких та пробули там цілий довгий курс щеплення. Щоби компенсувати цю гостину, мої батьки запросили в наступне літо Лепких до Бережан, і вони приїхали всі: двоє дорослих і троє дітей. Було це, мабуть, у 1907 році. Літо тоді було, пам'ятаю, прекрасне. Ми обидва з братом Богданом багато мандрували по чудових підбережанських околицях, багато розмовляли.

Ми в тому часі в аматорському театрі планували поставити «Дядю Ваня» Чехова і готовили переклад п'єси. Займалися тим ми обидва з братом і з нашим товаришем з гімназії Францом Коковським (він уже тоді починав писати поезії). До цієї нашої роботи приєднався і Богдан Лепкий; пам'ятаю, він після обіду лежав на ліжку, держав у руках книжку і диктував нам переклад деяких прекрасних місць. На жаль, через різні особисті обставини до нашої вистави не дійшло.

Мій брат Богдан один рік студіював право в Краківському університеті і жив «на станції» у Лепких. Я ж, виїжджаючи після канікул до Відня, де вчився в університеті, при переїзді через Краків не один день там затримувався та заходив до Лепких.

Одного разу Богдан Лепкий, коли видав одну книжечку своїх поезій власним коштом (якщо не помиляюся, книжечка звалася «Поезіє, розрадо одинока»), прислав мені до Відня деяку кількість її примірників для кольпортажу, і я це й виконав.

Наші зв'язки бережанців з Богданом Лепким були доволі живі. Коли ж я під час канікул, як студент, перебував у батьків у Бережанах, ми там у нашому гуртку влаштовували «Живу газету». До неї місцеві автори писали вірші та гуморески; брали в тому участь Витовт Гашовський, поет Франц Коковський, лікар Яків Невестюк, добрий гуморист, та ми обидва з братом. Тоді на наше прохання Лепкий прислав теж два віршики; він написав їх на кольорових листівках із зображенням Карпат. Попробую запрягти свою пам'ять та передати ці два віршики, не знаю, чи вони були і де друковані.

До сосни

I.

На склоні гір, де чорний бір
Думає тиху думку,
Стоїть сосна, сама-одна –
Символ мого суму.

Вітай сосно! Так як давно,
Для себе будьмо щирі,
Шуми мені свої пісні
В вечірнім тихомирі.

А я тобі жалі свої
По щирості розкажу,
Чей смутком тим важким, важким,
Тебе я не зневажу.

Твій тихий шум, твій вічний сум
Нехай в одно зіллються
І хай разом вечірнім сном
В простори понесуться.

II.

Черемош нині страх розізлився,
Скаче по хвилях, піниться.
По тому боці явір схилився, а по тамтой бік –
ялиця.

Явір зеленим листям шепоче,
Плаче ялиця росою;
Черемош грає, хвиля все плеще –
«Вам не зійтись з собою».

Візьму сокиру, явір зрубаю,
Вистрежу човен і весло.
Черемош каже: «Скоро заграю,
Ось і твій човен рознесло».

Візьму сокиру, явір зрубаю,
Кладкою берег сполучу.
Черемош каже: «Скоро заграю
Я й твою кладку розтрочу».

Явір зеленим листям шепоче,
Плаче ялиця росою;
Черемош грає, хвиля все плеще –
«Вам не зійтись з собою».

Яка химерна пам'ять людини! Багато, дуже багато важливих речей я забув, а ці два віршики, що я їх вивчив уже 60 років тому, вони в ній застрягли.

***

У Лепких один раз і ми з дружиною зупинилися. Коли я після закінчення студій отримав міністерську стипендію на наукову подорож, ми з покійною дружиною Наталкою після весілля осінню 1912 р. вибралися до Берліна і затрималися ненадовго в Кракові. Оглянули тамошні історичні пам'ятки, були в Лепких і разом з ними в один вечір пішли до «Театральної кав'ярні», де грав прекрасний

оркестр якогось одного професора краківської консерваторії чи музичної школи. Це було 55 років тому.

***

Настала Перша світова війна. Краків був австрійською фортецею, отже, з самого початку війни евакуйовано звідти багато населення, серед них попали і Лепкі. З ними ми зустрічалися у Відні.

Одного разу наша гімназія запросила Лепкого, щоб приїхав до Бережан і прочитав щось із своїх творів. Він погодився і прочитав один розділ із своєї повісті «Мазепа», яка саме тоді була свіжо видрукувана. Лепкий умів писати й виступати, його було дуже приємно слухати. Крім того, його велика трилогія була написана після багатьох основних історичних студій. Його виступ був прийнятий дуже прихильно, і він викликав велике враження. Мені було незвичайно приємно, коли я вийшов з прелегентом на сцену і представив його як свого вчителя з-перед 30 років, а він згадав мене як свого учня.

Останній раз ми стрічалися з Лепким влітку 1929 року, коли я вибирався разом із сім'єю на Радянську Україну на посаду професора математики в Одеському інституті народної освіти. Тоді ми всією сім'єю їздили прощатися з ним до Жовчева, а вони всі ревізитували нас у Рогатині.

2.VIII.1967 р.

БОДЬ

Зчаста приїздив до нас зі свого Кракова, щоб, мовляв, нагріти душу, заморожену чужиною. А вже справжньою його слабкістю були Різдвяні й Великодні свята.

Привозив панськість, але не цю панськість Масляка, професора польської гімназії, а аристократизм духа, яким навчився дорожити в товаристві «Молодої Польщі». І як справжній аристократ не давав нам, босякам і торговцям хмарами, відчути свою вищість, бо привозив до нас своє серце, свою жіночу сентиментальність. До Нафтули з нами не ходив; залишав цю приємність своїм друзям: В. Стефаникові й Л. Мартовичеві. У виборі льокалів був вибагливий. Так само його блакитне піднебіння не могло стерпіти пива і сигареток: пив добрі лікери й вино, а курич тільки сигари.

Все огрядно одягнутий, з пещеним тембром голосу, з панськими жестами – якимось не надавався до нашого гурту, в'язав наш розмах богемістів Сходу.

Привозив до нас оповідь про життя краківських жреців храму краси і ненависть до некультурності, якою грішили трохи не всі наші потентати. І вливав в наші плебейські жили кров бунту. Байдуже: оправданого, чи ні. Поета без жили незадовілля і протесту годі подумати. Та й не один з нас мав аж забагато причин носити в собі духа ненависті. Він – Богдан Лепкий – мав їх найменше. Бо кого наш загаль гладив по голові так ласкаво, як цього шовкового, святкового поета? Хто з сучасних умів так няньчити наш вигідний квієтизм своєю панською мрійливістю і сентиментальністю, як він – цей панич під кожним оглядом, аристократ від стоп до голови?

Тим то, мабуть, він не любив Франка, у якого не було ні рисочки з пана. Не любив його, як не любить береза крислатого дуба, що в його тіні їй жити й рости незручно.

Навчив нас багато: навчив нас дивитися на захід, хоча цей наш пієтизм для заходу кінчився, звичайно, на Кракові, на «Молодій Польщі» з її модернізмом. (Вплив Виспянського «Весілля» на Пачовського «Сон української ночі» або вплив лірики Тетмаєра на

Лепкого, Чарнецького, Луцького, Твердохліба). Один М. Яцків зазірав своїм оком далі на захід, поза Краків, і тому він нічим на названих непохожий.

Але і того, що Лепкий показав нам Краків, було доволі для таких провінціалів, якими ми були, і якими були всі галицькі поети, за винятком хіба Франка, та й то не всього. Без впливу Кракова ледве чи була б витворилася осібна група мистців, з власним обличчям, що добула в історії нашої літератури осібну назву «Молодої Музи». Та й своєю поезією, що така близька психіці галицького інтелігента, Богдан Лепкий упливав на декого з молодших, хоча літературної школи не повелося йому створити. Франкова ліра була сильніша й голосніша за ліру Лепкого, дарма, що «Бодьо» був нам ближчий і симпатичніший. А до того ми сприймали і в одного і в другого не те, з чим обидва поети зв'язували свою aeternitas, не їхню суспільницьку поезію, а чисту, суб'єктивну лірику. І саме це давало змогу кожному «молодомузцеві» зберігати своє обличчя, залишитися собою. Бо кожний з нас був *rag excellence*, індивідуалістом. І тому навіть такий могутній талант, як Стефаник, що його твори били по нашій душі молотом Гефеста, не відняв ні в одного з нас цього, що становило його «я». Кожний мав свого божка і свій спосіб цьому божкові служити. Ціла прірва стояла між, наприклад, Яцковим і Пачовським, або між мрійником, трубадуром Чарнецьким і реалістом, практичним деталістом Бирчаком. Щодо мене – я не мав з ними усіма спільної мови, хіба мову дружби і шукання втечі перед самотою.

А все таки всі ми однаково були зв'язані з «Бодьом», і кожний його приїзд до Львова був для нас празником.

І дивне те, що ніякими означеннями не можна спрецизувати суті того, що нас усіх з ним в'язало. Мабуть, його самовпевненість, свідомість незалежності, яку давала йому – в протилежності до нас – державна посада, вроджена горда постава й товариська оглада, мабуть, це давало йому примат між нами і будило своєрідний подив для нього. Бо творчість його, принаймні для нас, ядра «Молодої Музи», не була ніяким табу і ні в одного з нас не була приводом заздрості. Одним перевищав він нас усіх: вмінням декламувати свої вірші і викликати захоплення слухачів. Тим то його ім'я було популярне, не менше популярне за ім'я Франка, що своїх творів не

умів відповідно гарнірувати і подавав їх загалом в такому вигляді, в якому вони прийшли на світ. А в суспільстві під оглядом естетичного виобразування такому відсталому, як наше галицьке, зовнішні ефекти мають вирішальне значіння.

Богдан Лепкий відомий усім із святкової естради. Ні одне важніше національне свято не обійшлося без його продукції власних творів. Струнка, гарна й певна себе постава, милий, м'який, ліричний голос, патос, який так легко промовляє до чуття навіть дерев'яних людей – все те зробило Лепкого найбільш популярною постаттю на галицькому ґрунті, і цю популярність зберігає він іще й сьогодні, хоча загал вже ніби склав до гробу усіх «молодомузівців». Цю популярність «Бодя» збільшало ще й те, що ні одне свято, ні один календар ще й сьогодні не обходиться без його «виводу».

Сьогодні Б. Лепкий відійшов від нас і йде своєю власною дорогою. Та взагалі всі ми сьогодні живемо кожний, як може. Та, мабуть, ні він, ні ніхто з нас не забуває тих наших юних днів, коли ми творили одну духову сім'ю, хоч і кожний з нас зберігав власне обличчя.

БОГДАН ЛЕПКИЙ У КРАКОВІ

Це було дуже-дуже давно: в останнім десятиліттю перед світовою війною.

В 1903 році я вибрався на краківський університет. Попередній рік пробував на чеському університеті в Празі, і тоді появилися друком мої перші літературні проби: в чеських журналах («Slovanský Přehled» і др.) огляди наших літературних новин, в «Літературно-науковім віснику» переклад Махарового «Наполеона», стаття про велику виставку різьб геніального Родена в Празі і т. п. Їдучи в зовсім незнаний мені Краків, я знав, що в цьому храмі польської національно-державної традиції і польському центрі сучасної наукової і, передусім, літературно-мистецької культури, яка все мала тут свій добрий зв'язок із заходом Європи, передусім, з Парижем, жив донедавна Василь Стефаник, поет з Божої ласки і високого, тут довершеного мистецького хисту, а живе ще Богдан Лепкий, якого віршами та оповіданнями я і мої однолітці щиро одушевлялися. Нас захоплювала легка, елегантна форма його строф, вірний тон душі молодій тоді галицькій інтелігенції, ще так тісно зв'язаної з селом, тепло безпосередньої щирості, з-поза якої виразно виглядала свідомо свіжого мистецького ладу велика туга за щастям рідного краю і красою людського життя, шляхетний пафос, майже дівочка ніжність і аристократична тонкість почувань, з яким тоді ще тут і там траплялося нам зустрічатись *in studo* під стріхами деяких старих уніяцько-попівських хат. Покійний батько Богдана, Сильвестр, сільський панотець, був на свій час визначним поетом (псевдонім Марко Мурава), і ми несправедливо забуваємо його.

Роздумуючи по дорозі в Краків над гіркою долею наших творців, що хліба ради можуть працювати тільки принагідно, все одинцем, без свого мистецького центра і тільки, в найліпшій випадку, гріючись здалека при чужім вогні, а далі над усім своєрідним чаром нашого села і наших гір, я радів душею, що на цій чужині, нарешті, стрінуся особисто з їх славетним автором та, що він, зустрівшись зі мною,

може буде бачити в мені молодого ентузіаста, вже відомого йому з моїх перших друкованих проб, і тому скорше та легше і ближче дозволить мені підійти до нього.

Оглянувши бігцем старинний королівський Вавель над Вислою, старий і новий університет, чудове подвір'я старої університетської бібліотеки, «Сукеннице» і цілий дуже цікавий ринок з Марійським храмом та маленьку українську церковцю, я зайшов незабаром і до читальні «Просвіти», де тоді збиралися тутешні українці. На тижні було тут майже пусто, лиш дехто заходив прочитати українські часописи, але під неділю, у вечері, сходилася тут майже вся краківська Україна, невеличка й дуже різноманітна громада: малі та середні урядовці з челяддю, себто дружинами та дітьми, молоді студенти університету і деякі з Академії мистецтв, разом 30 до 40 душ. Молодь співала рідні пісні, наддніпрянці вчили галичан козачка, старші читали «Діло», інші грали «преферанса» й «лябета», ще інші позичали українські книжки з невеличкої бібліотеки товариства. Хоч, загально беручи, життя цієї читальні було досить далеке від характеру міста, будь-що-будь цікавого огнива високої західноєвропейської культури, – від довгих літ одними із найвірніших гостей «Просвіти» були прикладні громадяни: Богдан Лепкий і його дружина. Тут і я стрінувся з ними.

Коли в оцій громаді з'явився стрункий, гарний мужчина з дуже високим чолом і великими ясними очима, незвичайно старанно і гарно одітий, з аристократичною скромністю і очевидним панським почуттям товариського такту навіть тоді, коли майже всі довкола поза приналежністю до української нації не могли бути для нього нічим цікаві, коли почув я м'який, теплий, щирий тон його гутірки з усіма, а всі раділи його прибуттям, – я знав, що це, напевно, він, Богдан Лепкий. Я підійшов до нього і в цю мить ми були добрими друзями. Так легко і мило запізнавалися з ним усі, що своєю вдачею, молодістю і мистецькими чи науковими інтересами ближче підходили до його вдачі. Маю тут на увазі Михайла Коцюбинського, якого перша щира зустріч з Лепким відбулася на моїх очах, а далі В. Доманицького, В'ячеслава Липинського, Михайла Бойчука, Миколу Бурачека, Северина, Олексу Новаківського, а з давніших друзів, передусім, Василя Стефаніка, відтак проф. К. Студинського,

«січового батька» Трильовського і других. Якось дивно легко нав'язувалися нитки що найщирішої приязні та симпатії між ним і нами. Але і без того Богдан Лепкий щирою долонею розсипав свою доброту поміж усіх, особливо краківських українців; щоб піддержати рідну громаду, він, що працював тоді у всіляких школах поперх 30 годин щотижня, пильно й радо відвідував «Просвіту», співав у її хорі, як було треба, навіть грав там з нецікавими урядовцями нецікавого «преферанса», їздив з промовами і деклараціями до Львова і на східногалицьку провінцію.

Моя перша зустріч з Богданом Лепким упевнила мене, що його писана поезія – не щось вивчене і придане йому, але нероздільно й вірно зв'язане з ним в одну цілість. Богдан Лепкий, як людина, був ніщо інше як ніжна і жива поема. Таким чаром об'являлися своєму оточенню з-поміж знаних мені особи Коцюбинського, Ольги Кобилянської і Лесі Українки.

Богдан Лепкий показав мені Краків. Він добре знав його старину і прекрасно відчував його сучасних, дуже визначних пластиків. Як тільки появився у Кракові хто-небудь із українців, що сяк-так цікавився тими справами, Лепкий неодмінно вів його по всіх музеях, виставках образів, усіх цінніших старих будівлях. Він любив цей старинний город, бажав і умів розбуджувати розуміння для видимих знаків національно-державної традиції, бажав і умів розбуджувати захоплення красою, без якої життя пуста й важке. Працюючи незвичайно тяжко як молодий учитель української мови по всяких середніх школах, розкинутих по цілім городі, і як лектор української мови на краківському університеті (усе за досить марну плату), він тільки красі старого Кракова і його буйному мистецькому життю завдячував свою силу до життя і своєї літературної, тоді дуже живої праці. Тому-то й бажав він зачіплювати іншим розуміння краси, сили насолоди нею, тому всім ближчим і дальшим друзям, усім, що не противились цьому, показував із захватом Вавель, Музей Чарторийських, Національний музей, де і наших дорогоцінних історичних пам'яток чимало.

Зараз же запросив мене добрий Богдан Лепкий і до своєї хати. На протязі кількох літ я був майже щоденним гостем її.

Хата Богдана Лепкого... Здається, кожний друг її, а другом був кожний її гість, не може згадати її без щирого зворушення. Як ще нині бачу її. На стінах образи Івасюка, Бойчука, Северина, Бурачека, Новаківського і самого господаря хати, на столах і при стінах безліч книжок, гуцульських прикрас і живих свіжих квіток. Кімнати великі, ясні, гарно, хоч скромно, прибрані. Тут господарює поетова дружина, пані Олеся, яку покійний великий польський поет Міцінський, теж гість цієї хати, справедливо називав: візантійська Матір Божа. Тільки скромної поваги і глибоко від настирливих плебейських очей захованої доброти було в цій жінці. Тут бігали веселі, тоді ще маленькі діточки Богдана, а все разом мало дивний чар української хати при всій решті її західноєвропейської декорації. Тут і зимою, і на чужині пахло сіно наших полонин, грала подільська сопілка, цвіла вся рідна, далека Україна.

В оцих кімнатах кілька ж то любих вечорів провела вся українська краківська громада, Василь Стефаник, В'ячеслав Липинський, Михайло Бойчук, Михайло Жук, Северин, Микола Бурачек, фон Мавберг, Роман Барвінський, Стеся Лойванюківна, Володимир Темницький, Сафат Шмігер і безліч других. Відси молодий, золотоволосий пастушок та сільський школярик Михайло Бойчук, винайдений щасливим випадком на селі пок. Ю. Панкевичем, виходив учитися в Академію мистецтв, а майже так само Северин і другі. Серце рідного батька і доброї мами, що одягнуло, потішило й порятувало, як же часто находили в цім домі тепер усім нам відомі наші великі люди.

Оця хата була краківським посольством української нації. Тут запізнавалися з українською політичною і культурною думкою політичний і, передусім, мистецький світ польського Кракова. Знав її такою гурт літераторів з «Молодої Польщі», яка тоді стояла на вершці слави, передусім, Оркан, Міцінський, Бутримович і герольд їх, редактор «Критики» пок. Фельдман; такою була вона для корифеїв «Штуки», в якій тоді гуртувалися щонайкращі польські малярі імпресіоністи: Станіславський, Виспянський та другі; і для політиків, що мали в своїх руках «Świat słowiański» і згадану вже «Krytyk-u». Поза безпосереднім живим словом Лепкий в оцій своїй національній місії для одних кругів польського суспільства чудово перекладав та

видавав безсмертне наше «Слово о полку Ігоревім», том оповідань Мих. Коцюбинського, «Наймичку» Шевченка, для других писав статті для «Критики» і «Світу слов'янського», третім зладив цікаву українську шкільну читанку, Орканові давав матеріали до його багатьох перекладів з нового українського письменства, Седлецькому до його гарних фейлетонів про Коцюбинського, а для ще інших читав лекції в «Слов'янськiм клубі», де збирався цвіт польської науки і культури. Поширюючи оцю свою діяльність і на Чехію, Лепкий друкував тоді річні огляди української літератури і в празькiм журналі «Slovanský Přehled».

Богдан Лепкий одушевлявся сучасною йому краківською поезією, особливо Тетмаєром та тодішнім краківським малярством, особливо Станіславським (властиво українським малярем), і впливів польської поезії (Конопніцька, Тетмаєр) можна дошукатися і в віршах Лепкого. Але крізь краківсько-польське віконце, як Кобилянська крізь німецьке вікно, Лепкий дивився на захід. Це й було причиною, чому він досить холодно ставився до тодішнього, задивленого на схід «Літературно-наукового вісника». «“Наукове товариство ім. Шевченка у Львові” – річ, гідна пошани, але Грушевський як людина і політик цілковитий москаль і то кепського гатунку! Це не Костомаров», – говорив проф. Здзеховський, вернувшись зі Львова, куди справив його Лепкий для обізнання з галицькою Україною. І Лепкий, і я мусіли признати йому рацію.

Недостача місця не дозволяє мені ширше розвести цих споминів. Може колись іншим разом скажу більше про дорогого і, на жаль, досі під чужим небом проживаючого поета-ювілята. А поки-що ще тільки отсе запитання: «Коли ж нарешті побачить рідний край у себе свого вірного сина?»

Хутір Воля Долголуцька, 2.11.1923 р.

БОГДАНОВІ ЛЕПКОМУ – ПОЗДОРОВ

Парламентарна робота належить до найбільше денервуючих; а ще в такому парламенті, як колишній австрійський, в котрім – в залі, на кулуарах та в клубових кімнатах товпилося 516 послів, котрих вибрало дев'ять народів, поділених на кількадесят партій! Безперестанні колізії між поодинокими партіями та між цілими народами, зглядно їх представниками – між собою, то знову разом у різних комбінаціях – з урядом центральним, – вічні поголоски, сплетні, інвективи, побіди й погроми, – все те витворювало атмосферу колосального зденервовання, так, що вже по трьох-чотирьох неділях парламентарної роботи ставала більша частина послів майже на половину невміняема, а всі, без виїмку, ставали так роздраженні, що нерас яка-небудь дрібниця викликувала несподівано великі вибухи обурення, злоби і протесту, або й голосні обструкції, що, здавалось, ті білі мармурові статуї грецьких та римських державних мужів, уставлених в нішах головної стіни зали нарад, готові самі зі зворушення поспадати зі своїх п'єдесталів. Коли ж сесія потривала і п'ять, і навіть шість неділь, то кожний посол ждав як спасення на її закінчення, бо відчував, що його нерви далі не видержать, і мусить послідувати якась душевна катастрофа.

І ось по замкненню кожної такої, довше триваючої сесії, чоловік відчував не лиш доконечну потребу спокою, відпочинку, але і якоїсь іншої, чистішої атмосфери, в котрій би не лиш відсвіжив свою перемучену душу, але і своє серце, збентежене безперервними боротьбами, нападами та оборонами, привів якое до нормального порядку.

А було це тим більше потрібне, що, вертаючи до рідного краю, кожний, справді демократичний і народолубний посол знав, що не м'яке ложе відпочинку і віддишу жде на нього, але і праця на щоденний хліб для себе і родини, і дальша боротьба на місці за права свого народу, звичайно, дрібничкова й монотонна, але така, що її мусить хтось конче зробити, а котрої виконання також на плечі посла наші люди складали.

І я був, звичайно, такий щасливий, що поміж одним і другим періодом народної роботи я знаходив на пару день такий приют, знаходив таке місце, де ждало на мене успокоєння для серця і душі, і де я їх обмивав іссоном правдивої поезії, а груди наповнював чистим і скріплюючим воздухом атмосфери повної шляхетності, краси та благородності.

Це місце, та святиня, до котрої спішив я зі скорше б'ючим серцем і з душею, повною надії на щось гарне і добре, то була хата Богдана Лепкого в Кракові, то була його рідня, то була атмосфера, що його окружала.

Діставшись в його окруження, я нараз знаходився в іншому світі, в сфері інших інтересів і почувань, а хоч і з ним обговорювали ми не одну справу публічну, займалися злобами дня нашого громадянського життя, то все ж таки ми дивилися на них через якусь іншу призму, в котрій по дорозі губилося все, що дрібне, низьке та негарне.

Однак, предметом наших розговорів була, передовсім, література та мистецтво. Живучи в Кракові, він був справді на чужині, але не так то дуже далекій від рідної землі, з котрої вісти доходили до нього скоро й часто. Віддаль тая була для нього спасенна, бо через це не попадав він у той круговорот інтриг та сплетень, до котрих наш, в неволі вихований загаль, так дуже охочий, а разом та віддаль давала йому можливість дивитись на рідний край і події у нім з «прекраснаво дальока», як кажуть росіяни, і бачити їх у чистішому, ідеальнішому світлі, ніж бачить їх цей, хто знаходиться в безпосередній близості до них. А крім того і в Кракові був він усе оточений українськими письменниками та іншими жрецами мистецтва, на котрих він усе мав немалий вплив. І так най нагадаю тут ось хоч би Василя Стефаника, котрому він присвятив свій чудовий вірш «Ти, хлопе, землю край», а далі малярів Івана Северина (великий талант, котрий не знати чи не запропастився) та Ол. Новаківського, котрого, про це я переконаний, він витягнув для українського мистецтва із якогось мазурського села, де цей геніальний артист жив потай міру, мов який анахорет. Лепкий, що й сам гарно малює, пізнався на нім відразу, і лиш жаль великий, що наша нація іще його так не признала, не оцінила та... не забезпечила матеріально, як цей велет мистецтва на це заслуговує.

А далі в крузі краківських приятелів Лепкого бачимо ось ще одну незвичайну людину, гарну й чисту душею та серцем, як і сам Богдан. Це – В'ячеслав Липинський, котрого каганець життя лише що блимає в якійсь забутій альпійській норі, а котрий ще і звідтам кинув між українську націю, мов тяжку гірську брилу, свою книгу «На переломі». Хто ж йому винен, що знайшовся серед таких сумних особистих обставин?! Був же він великоукраїнським послом у Відні, мільйони переходили через його руки... Чому ж не набрав «авансів» на пару літ наперед, чому не передбачив, що долар зросте з 5 корон до 70000 корон, і не запасся доларами про чорну годину?!

Нехай же «зараз» терпить і голодує; так йому і треба!

Не забуду латинського Великодня рівно перед десяти роками...

І тоді, вертаючи з парламентарної сесії, поступив я до Кракова, Зелена, 28, то є до Богдана Лепкого. З ним пішли ми до Липинських на свячене. Був і наш спільний приятель М. Голубінка з жінкою, і дехто другий, кого вже пригадати не можу. Було це по першій балканській війні, воздух був пересичений електрикою; відчувалося немов тайні підземні грохоти вулкану, заповідаючи великі грядущі події. Коли ми сиділи при скромній трапезі і обговорювали злободенні питання, Лепкий, як усе скромний і тихий, вручив мені вузьку картку паперу. На ній був вірш. Це і були його славні «Два голоси», в котрих він віщим духом передбачає недалекі події і каже своїм землякам прислухуватися, «що їм говорить волі дух, про близьку хвилю заверух», та чаяти тої хвилі! Я, печатаючи цей вірш пару разів, подав на здогад, як дату його писання – березень 1913 р. – та яке ж було моє здивовання, коли я у виданих у Липську «Писаннях» Лепкого, ним самим зредагованих, побачив під цим віршом дату «1911»! То він ось уже тоді передбачив і передчув, що вже:

«...близький час
І хвиля недалека,
Що буря звіється нараз,
Згуртує і змішає нас
І зблизька, і здалека!»

І він тоді вже звертався до своїх земляків і взивав їх, щоб були готові та щоб:

«Як вдарить нам підземний дзвін
І сурми заголосять,
То йдім туди, де кличе він –
Через кордони ген над Дін!..
Нас кості предків просять».

Ось що значить пророчий дух, що – інтуїція справдешнього поета! Бо чи не звіялась буря, чи не змішала нас, чи не кинула нас аж на Дін?!

І закінчив він свій вірш могучими словами, що за кожним разом, коли їх проголошую, мене самого в жар кидають:

«... Як сталь гартується в огни,
Так ти нас, воле, розогни,
Веди, веди нас, славо!»

Б. Лепкий, проживаючи у Кракові як лектор української мови на тамошнім університеті, сходився також із польськими письменниками і ученими та мав між ними приятелів. Немалий вплив він мав на дідичів польських з українськими симпатіями з великої України, – нагадаю лише дуже багату родину Я. з околиці Берестечка, котра під його впливом прийняла в родині українську мову.

Тут належить також величезний багач Володкович, що жертвував цінний бюст Т. Шевченка, котрий стоїть тепер перед Національним музеєм у Львові, а який раз поляки затопили були у пелчинськiм ставі.

Цей Володкович давав був Лепкому велику суму грошей на заложення українського дневника з цим, щоб наш поет обіймив його начальну редакцію. Та скромний (а я ще сказав би – непорадний) Лепкий відкинув (!) цю пропозицію, «щоб не робити конкуренцію другим українським дневникам».

Володкович носився ще з іншими далекосяжними планами стипендій і т. п., та, нападений брутально в одній українській часописі, дав усьому спокій і гроші пішли в польські руки.

З польських письменників стояв Лепкий близько Оркана, Гвіжджа та славного критика Вільгельма Фельдмана, історика нової польської літератури. Перечитавши його чудову й могучу «Сповідь землі», сказав Фельдман: «Нігде не пшипушалам, жеби тен розанельони Лепкі мугл удержиць в так потенжне акорди».

Фельдман – це був жид з-під Тернополя і скінчив 4 або 5 гімн. клас. В 1886 р. приходив він зі мною до гімн. кружка, до котрого належали, між іншими, В'ячеслав Будзиновський, Осип Маковей і померший вже (в Монахові) маляр Філько Терлецький, славний карикатурист. Фельдман видавав через кілька років знаменитий місячник «Критика», в котрій і я помістив декілька статей. Були там і поезії Лепкого в перекладі. Під час війни був він начальником пресового польського бюро в Берліні. На однім засіданню т. зв. «Mittwochgesellschaft» 15-го листопада 1917 р. я з ним дуже сильно стерся, очевидно, на тлі польсько-українського спору. Посол німецький Навман, автор славної книжки «Mitteleuropa», признав мені тоді слухність.

З інших польських учених сходився Лепкий через якийсь час з проф. Феліксом Конечним, котрий видавав «Свят слов'янські». Він був навіть співробітником цього місячника, але остаточно розійшовся з Конечним через його польський шовінізм. Проф. Гологурський почував себе під впливом Лепкого якийсь час українцем, але пізніше чомусь загубив те українство. В кружку Конечного пізнав Лепкий і консервативного професора філософії Здзеховського, що себе вважав за спеціаліста для справ російських, котрий, однак, для українців був ворожо успособлений. Тепер він викладає, мабуть, у Вільні. В тім самім товаристві пізнав він і визначного польського адвоката з Москви Ледніцького, що був членом першої російської думи, а потім стояв за дуже інтересним виданням «Гидзень польські», котрого середню лінію політичну можна би порівняти з напрямом російських кадетів. Напряма цей, однак, при останніх виборах до польського сейму восени 1922 р. цілком не удержався і тому А. Ледніцький по дальших кількох місяцях застановив видання цієї інтересної та дуже інформативної часописі.

З таким знатоком мистецтва як Лепкий можна було годинами говорити, а радше слухати його поглядів і виводів. І так раз цілу нічку пробалакали ми оба, ходячи по Львові, а другу – у Відні. В Кракові водив він мене все на вистави мистецтв, подаючи рівночасно свої влучні пояснення.

Та не лиш як жрець чистого мистецтва він має для нас значення; він не лиш автор ніжних еротиків і настроєвих віршів. Його ліра уміє,

справді, видати з себе такі могутчі акорди, як «Два голоси» або «Не схиляйте вниз прапора!» І велика шкода, що його патріотичні сцени, посвячені Шевченкові та Калнишевському, не увійшли в ті два томи «Писань», виданих у Липську. Цей драматичний образ про Калнишевського бачив я в квітні 1910 р. на сцені театру львівської «Руської Бесіди» у Чернівцях. Могуче вражіння робило, коли умираючому в Соловецькім монастирі Калнишевському привиджуються стройні ряди наших Січей, котрі і справді через задній план сцени переходять. Ця чудова п'єса кінчиться словами:

«Чекає нас велика річ!

Воскресне «Січ»!»

«Українська накладня» повинна, безумовно, видати ще третій том «Писань» Лепкого й обіймати ним не лише драматичні його твори, але й більшу його повість, надруковану в «Зорі» п. з. «Зломані крила». Повість та зробила таке вражіння, що для знеутралізованя його замовлено й видано осібну повість п. з. «Сестра Юлія».

Лепкий власне в повній силі віку і таланту, а вже річчю нації української є – забезпечити йому і його родині спокійне існування та можливість дальшої плідотворної праці.

Бо ж нам, прибитим тяжкою долею, поневоленим і притоптаним ворожою стопою, треба доконечно такого барда, котрий могутчим своїм співом підносив би нашого духа і розпалював би грани, котрий, хоч «сторощені списи, пощерблені мечі», давав би нашому серцю і нашій душі – надію!

І потреба нам герольда національного, котрий би і ту частину нашої молодіжі, що ходить, мов у півсні, а під час таких свят народніх, як І падолиста встидається співати національного гімну, розбудив грімким голосом своєї могутчої сурми і заставив та заохотив до діла.

І треба нам такого духовного і одушевленого провідника, як Богдан Лепкий, котрий каже, що коли ми досі «клали лише добре слово на сторожі, то тепер поставимо силу! Чей вона поборе!»

ПОЯСНЕННЯ ДО ВІРШІВ БОГДАНА ЛЕПКОГО «У ХРАМІ СВ. ЮРА» І «ЖУРАВЛІ»

Читаємо на 39 сторони у I-ім томі Богдана Лепкого «Писань» («Вірші»), виданих «Українською накладнею» у 1922 р. у Ляйпцигу, Німеччина, таке:

«“У храмі св. Юра”» написав я на святочний поранок, яким віденська громада вшанувала свого Митрополита з приводу Його вивезення зо Львова російською владою».

Вірш написаний у Відні в 1915 році.

Єпископ Лакота, що трагічно зійшов із світу на засланні, в советськiм концетраку, розказував, що він, бувши у Відні 1915 року, при зустрічі з Батьком, переповідав йому різні вістки з окупованої тоді москалями Галичини, а між іншим і про цю проповідь Митрополита, що зробила потрясаюче враження. Це було у т. зв. Волоській церкві у Львові. Та наголовок вірша «В храмі св. Юра», мабуть, змінений для більшого піднесення поваги храму, це-бо Митрополича катедра.

Здебільшого на концертах з нагоди листопадових роковин та інших національних святкувань співають Богдана Лепкого «Журавлі», але опісля у звітмленнях з тих концертів не подають звітодавці, хто є автором пісні та музики! Та ще одні подають: «Видиш, брате мій», інші «Чуєш, брате мій», і рідко заподаний теж вірний заголовок: «ЖУРАВЛІ».

Не знати, чи це діється тому, що автори цих звітмлень не поінформовані про те, чи, може, з недбальства.

У I-ім томі («Вірші») Богдана Лепкого «Писань», на 387-ій сторони у поясненнях до деяких віршів, які подає сам Б. Лепкий, читаємо:

«Я вертав з театру, з драми Виспянського «Noc listopadowa», під ногами шелестіло пожовкле листя, а над головою лунали крики відлітаючих журавлів. Вірш склався, немов сам із себе, без могого відома й праці».

До його підібрав музику мій брат, Лев (Льоньо) Лепкий, Січковий стрілець, і ця композиція стала улюбленою стрілецькою піснею».

«Журавлі» написані у Кракові у 1910 році. Мелодія дороблена перед Першою світовою війною. Пісню спопуляризували Січкові стрільці в карпатських боях. Вона швидко поширилась і за Збручем. До Києва привіз її д-р Степан Федак, адвокат зі Львова, що був вивезений як воєнний закладник москалями. Вона стала відома не тільки серед київського громадянства, але дійшла і до найдальших закутків. Між іншим, співали під весну 1915 р. кубанські козаки, які попали в полон у Карпатах, так що спершу називали цю пісню «Кубанською».

Полонені українці, що перебували в німецькій таборі у Вецлярі, зорганізованим «Союзом визволення України», казали, що навіть на далекому Зеленому Клині пісню «Журавлі» дуже любили.

Гармонізували її різні музики, крім стрілецького композитора Гайворонського, – Стеценко, Кошиць, Леонтович, Ярославенко тощо.

Текст «Журавлів» так, як був надрукований у I-ім томі «Віршів», в «Писаннях» Богдана Лепкого, виданих у 1922 році у Ляйпцигу «Українською накладнею»:

ЖУРАВЛІ

Видиш, брате мій,
Товаришу мій,
Відлітають сірим шнурком
Журавлі в вирій.

Чути: кру! кру! кру!
В чужині умру,
Заки море перелечу
Крилонька зітру.

Мерехтить в очах
Безконечний шлях,
Гине, гине в сірих хмарах
Слід по журавлях.

(Краків, 1910 р.)

Подаю це до відома, щоб в'яснити походження пісні «Журавлі», автора її і автора мелодії, надіючись, що на майбутнє наші звітодавці з концертних імпрез будуть як слід з тою справою обізнані.

«Журавлі» є переложені на жидівську, японську, німецьку і польську мови.

У советських українських збірниках пісень (народних) «Журавлі» подані як народна пісня!

**БОГДАНОВІ ЛЕПКОМУ
В П'ЯТДЕСЯТИЛІТНІ РОКОВИНИ ЙОГО УРОДИН**

*Співай, батьку, орле сизий...
(Тарас Шевченко, «До Основ'яненка»)*

Торік в падолисті минуло п'ятдесят літ, як Богдан Лепкий побачив світ Божий, як син сільського священника, пізніше заслуженого організатора Бережанщини, бл. п. Сильвестра Лепкого, звісного і в письменстві під псевдонімом Марка Мурави. А тридцять літ уже минає, як Богдан став ставити перші ступні на царині українського письменства, а саме на царині українські поезії. Сьогодні Богдан Лепкий – найбільший з живучих українських поетів. Зачав був від лірики чисто особистої, від оспівування особистих переживань людської душі; а є сьогодні поетом національних поривів, всенародного горя і всенародних змагань. Перед тридцяти роками з'явився на ниві української літератури як смирененький первоцвіт, що зійшов у стіп крилатого дуба – Івана Франка. Через тридцять років Лепкий ріс вгору і вшир, міцнів, кріпшав, зачеркав чим раз ширші виднокруги, пнявся чим раз вище вгору. А сьогодні пишаєсь на українським Парнасі як могучий дуб, котрого верховіття шумить всьому народові боєву пісню Тиртей.

Богдан Лепкий, перш за все, поет та новеліст. Його лірика так оригінальна, що лучить в собі мистецьким способом примітивно-народне з витончено-модерним. Поезія його м'якша, чутливіша від Франкової, а мова його так дзвінка, милозвучна та пливуча, наче граючі води весняного ручаю. Якась м'яка, ніжна меланхолія та тужна задумливість овіває лірику Лепкого, що наносить на читача необорно поетів настрій. А се саме найкращий показник сили поета. Лиш щира, правдива, прямо в серце вилита поезія промовляє так просто і сильно до людських сердець.

Але вміє він знайти і сильні тони на своїй кобзі та піднятись до височини народного пророка. Його несказанно вразлива інтуїція

подиктувала йому, приміром, ще 1911 року, то є на три літа перед вибухом всесвітнього пожару, що захопив Україну, такі стрічки:

А я кажу вам: близький час
І хвиля недалека.
Що буря звіється нараз,
Згуртує і змішає нас
І зблизька, і здалека...

А я кажу вам: майте слух!
І позір тому дайте,
Що вам говорить волі дух
Про близьку хвилю завірюх,
І хвилі тої чайте!

Як вдарить вам підземний дзвін
І сурми заголосять.
То йдім туди, де кличе він –
Через кордони ген за Дін!..
Нас кості предків просять.

Не підем ми, прийдуть вони –
Таке вже в світі право...
Як сталь гартується в огни,
Так ти нас, воле, розогни,
Веди, веди нас, славо!

Чи не справдішне се пророцтво? Чи не віщі се слова? Душа поета чула і бачила те, що йшло, що несла будучина, а чого не бачили навіть деякі провідники народні, а тим менше сірі маси народу!

Поза тим Лепкий – мистецький перекладач, і то з чужих мов на українську, або знов з української на польську, котрою він володіє наче українською. Його переклад «Слова о полку Ігоревім» на польське останесь, мабуть, на все неперевищеним.

Але, як майже кожен український письменник, як Франко та інші, Лепкий не міг зосередити своїх сил і таланту тільки на тім, що було його цариною з природи, з уродження, себто на белетристичній

творчості. Він професорує по гімназіях, а, звісно, ще старинний римський поет сказав: «Боги кого не злюбили, того вчителем зробили».

«Бодай бись чужі діти вчив», – каже наша народна пословиця. Се тяжкий кусень хліба та пригнічує духа. Около дві десятки літ Лепкий учить чужі діти, а як вибухла війна, він стає учителем української літератури на курсах, які по таборах полонених російських солдатів-українців в Німеччині організував «Союз визволення України». Його живі, цвістисті, з полетом і жаром виголошувані виклади збудили національне почуття в десятках тисячах малосвідомих до того часу придніпрянців, і з його слухачів вийшли тисячі гарних патріотів, що по вибуху революції і по повороті на Україну станули в ряди борців за волю.

Опріч того, Лепкий пише популярні речі: популярну історію української літератури, популярні статті, критики тощо. Пише і деякі драматичні твори. Між іншим, написав трагедію «Мотря».

Тему до неї Лепкий взяв із звісного історичного роману між сивим гетьманом Мазепою та вісімнадцяти літньою Мотрею, донькою його приятеля, однодумця і співдіяча – генерального суді Кочубея. Мотря залюбилась була в блискучий розум і появу гетьмана, свого хресного батька, та одної ночі втекла з батьківського дому до гетьманської палати. Гетьман справді сей час таки з місця відіслав її до її батьків назад, але Кочубеї загоріли помстою на гетьмана і зрадили перед московським царем Петром I, що Мазепа накладає з шведами проти Москви та задумує повстання проти царя. Мазепа, одначе, опутав був так царя, що цар не дає віри Кочубеєві, але навпаки: видає Кочубея і його спільників в руки Мазепи. Мазепа засуджує Кочубея на смерть і Кочубеєві стинають голову. Нещасна Мотря, через котрої любов все те скоїлось, іде в монастир, а Мазепа лучиться зі шведами та зачинає війну з царем. Бій під Полтавою рішає її в не користь Мазепи, і старий гетьман вмирає, зламаний на чужині, в Туреччині. Постать Мазепи займала увагу многих поетів. Славний француз Вольтер, один з найбільших англійських поетів Байрон, найбільший російський поет Пушкін та великий польський поет Словацький – не числячи многих менших письменників – писали на сю тему поеми та трагедії. Коли світ до війни знав що-небудь про

Україну, то головню з творів цих письменників на тему Мазепиної трагічної долі.

І Богдан Лепкий взяв ту приманливу тему та написав трагедію, в котрій Мотря залюблюєсь в Мазепу тому, бо бачить в нім величного, пишного та розумного героя-борця за волю України. Вона кидає батьків, не боронить від смерті навіть рідного батька; вона гаптує хоругву з Михайлом Архистратигом, гербом України на малиновім полі, яку вручає Мазепі і старшинам з моментом вибуху повстання. Вона паде разом з упадком повстання. На жаль, ся трагедія – перша справдішня українська історична драма в героїчнім стилі – згоріла в рукописі у Галичині 1914 року. Спалили її москалі. Повищий зміст її я передаю з того, що я зятимив зі слів самого Лепкого, котрий розказував з жалем про сей затрачений твір мені та Андрієві Жукови, Володимирові Дорошенкові і Скоропис-Йолтуховському у Відні, в часі війни, коли ми раз провели разом гарний вечір, де багато чого говорилося, згадувалося та мріялося. Лепкий тямив тоді ще з пам'яті деякі місця цієї трагедії і декламував їх нам уривками, сам горіючи і запалюючись. Він – і ми з ним – жаліли, що не можна цієї трагедії виставити на сцені перед полоненими українцями, щоби пламенні слова Мотрі і Мазепи та ціла акція твору будили в них вогонь любові до волі України. Ми, що всупереч світові та малодушності навіть власного загалу, пропагували тоді ідею утворення української держави, не думали самі, щоби воплощення цієї ідеї було так близьке, майже за дверима.

Богдан Лепкий сьогодні, властиво, ще в силі віку. Але люди, що бачили його недавно, кажуть, що він цілком посивів. Жура, тяжка боротьба о хліб насущний, волокита з родиною по еміграції – підкосили його. Лепкий все був хоч не слабкого, та все ж і не залізного здоров'я. В нього ніжна, чутлива вдача, ніжні черти лица, струнка постать, тонкі нерви, навіть голос ніжний та співуча тиха говірка. Такі чутливі вдачі не сотворені для брутальної боротьби за життя. Вони творять красу та ідеали, сиплють перли своєї поетичної душі перед людей, але за те треба би їх откружити теплою, ясною атмосферою життєвою, звільняючи їх від буденної боротьби за кожную ложку страви, за кожен день життя. На жаль, Україна ще не дійшла до сего, щоби її духовні провідники могли не журитись о буденщину. Навпаки! Якраз доля українського письменника гірка, гіркіша, як других сучасників-земляків. Народ глядить на них, чекає від них

слова, жадає труду і проводу, кладе на них велику відповідальність, вимагає від них надзвичайного ума, чувства, нервів, енергії, – а не глядить на се, що і вони – також люди з людськими потребами, журбами та клопотами, не забезпечує їм життя. Іван Франко в кожного вищого народу був би мільонером; у нас він умер майже з голоду, самотній, завчасу знищений. Те саме Павлик, Белей – довголітній редактор «Діла» – в 50 році життя був уже старцем. В'ячеслав Будзиновський, довголітній редактор, автор численних брошур, новел та історичних праць, один з тих, що будили народ в Галичині у в темні часи іще, наставляючи свої груди на ворожі багнети, живе в нужді і дальше працює, не кидає пера. Ольга Кобилянська прямо нуждує на старості літ. Пора нам зрозуміти, що справдішньому народові не лицює трактувати так своїх духовних творців. Культурна нація цінить творців її культури та думки. Тому обов'язком американських українців є причинитись до піддержання наших духовних тружеників. Для Лепкого збирається в Америці «Ювілейний дар» в висоті усього тільки 1000 доларів. Досі зложено лиш половину. Ми всі повинні подбати, аби скоро зложено другу половину. Жертви треба посилати на адресу: «Свобода», 83, Гренд Стріт, Джерал Ситі, Н. Дж.

Другий спосіб, як пошанувати Ювилята і як допомогти йому, се є купувати і читати його твори. Повну збірку творів Лепкого в двох грубих томах (разом до 1000 сторін) можна дістати в кожній українській книгарні в Америці.

На кінець, ще кілька особистих спогадів про Лепкого. Перший раз стрінувся я з ним року 1893 восени в українським студентським товаристві «Ватра» у Львові. Тоді саме я вписався на університет і зачав брати участь в студентським життю. Я бував пильно на відчитих у «Ватрі». Тямлю, раз Лепкий читав свої переклади з англійського поета Шеллі. Я був очарований красою перекладів, їх природністю, гнучкістю і мелодійністю мови. Я мав тоді 18 скінчених літ; Лепкий – 21. Лепкий небавом поїхав вчитись в чужину, а я остав з тими, що кинулись в вир організації молодіжі, в боротьбу за університет, величезні страйки, ідея самостійної України, зносили з Револуційною українською партією на Придніпрянщині і т. д., і т. п. Опісля стрічались ми рідко і коротко. Він працював у Кракові; я – у Львові як редактор, пропагатор, член «Нар. комітету». На довшу розмову стрінулись ми аж 1914 року, на святі січово-сокільським у Львові.

Другого дня сего свята ввечері була святочна вечеря у «Нар. гостиниці». Були там пок. Олександр Мишуга і Модест Менцінський, наші славні співаки; був і Богдан Лепкий. З придніпрянців – крім А. Жука і Дорошенка Володимира, живучих тоді на політичній еміграції у Львові, – був Микола Міхновський, тоді адвокат у Харкові і провідник Української «народної», себто національної, партії, редактор харківського «Снопа», один з бувших оснувателів Укр. револ. партії, та автор першої епохальної брошури сеї партії «Самостійна Україна». Сивий Мишуга, що вже був зійшов з верхів співацької слави, та Менцінський, що саме був у силі віку і тріумфів – два незрівняні тенори – співали там в двійку «Ще не вмерла Україна». І як вони співали! Що за вулканічний вогонь, яка вибухова сила, що за запал був у їх співі! Ішли промови, палкі та повні змісту, бременні прочуттям грядущих подій. Се ж було в червні 1914 р., саме в той день, як в Сараєві кулі сербського заговорника поцілили австрійського престолонаслідника і його жінку. У Львові були вже депеші з сею вісткою, і ми розуміли грізне значення цієї події.

Як се дивно склалось?! Світова завірюха почалась саме того дня, як у Львові відбувалось перше краєве свято українського юнацтва – сокільсько-січовий здвиг – наче би передвоєнна ревія українських боєвих сил... Ми розмовляли тоді про се з Богданом Лепким та Міхновським, переказували собі посполу свої побоювання та надії. Ми ж розуміли, що зближаєсь рокова хвиля, що історія повертаєсь на нові шляхи, що ми женемо в якусь незнану будучину. І лячно було перед нею, але і ясно було, що її не минути та що треба буде рішитись на історичне діло. Опісля востаннє я стрічав Лепкого у Відні, мабуть, ще 1915 р., тоді, як він розказував про свою «Мотрю». Від того часу я не бачив його. Як бачите, не часто я його стрічав та ненадовго. Але кожна стріча лишила в мені живе, нестерте враження – так, що до сьогодні дзвенить мені у вухах його голос та ввижаються його виразні сиві очі, козацька чуприна (тепер мабуть прорідла!) та орлиний ніс. Дай, Боже, нам побачитись колись іще на вольній українській землі!

А поки-що скінчу старовинним козацьким віншуванням Ювілятові: «Дай Біг тобі, батьку, лебединий вік а журавлиний крик!»

ПРИЧИНКИ ДО ГЕНЕЗИ ТРИЛОГІЇ «МАЗЕПА»

Задум мого батька написати твір, що звеличував би постать великого гетьмана, зродився ще перед трилогією «Мазепа». Спершу написав батько не повість, тільки сценічну річ, драму. Вона починалась окремим довшим заспівом-прологом.

Пригадую, що цей пролог любив декламувати приятель батька Остап Луцький. Він часто заходив до батька з Василем Стефаником і вже на вступі, як відчиняв двері, починав своє привітання словами цього заспіву: «Скажи, скажи, нам, Кочубею, яку ти мав тоді ідею...» А Стефаник, підсміхаючись, перебивав: «Так, так, Богдане, гріх буде, якщо не скінчиш тієї драми». Батько запевнював тоді, що драма в дійсності майже закінчена, тільки потребує ще деякої виправки, а це вже дрібничка.

Засідаючи за стіл, поки на ньому з'явилася традиційна підвечіркові кава, батькові гості продовжували балачку на тему тієї драми, яке вона мала б значення, заповнивши таку важливу прогалину в нашій драмі. Бо й справді, не було в нас сценічного твору, що його можна б було виставляти з нагоди різних національних святкувань.

Це було десь у 1912–1913 роках, і мені здається, що ця драма до Першої світової війни була вже готова до друку та мала появиться на сцені з нагоди з'їзду т. зв. «новонавернених аристократів». З'їзд був проєктований на осінь 1914 р., на закінчення 100-річчя народження Шевченка. Патрунувати йому мав Митрополит Шептицький, а ініціатором його був полковник австрійської кавалерії барон Гужковський.

Він часто приїздив до Кракова і стрічався з моїм батьком у кав'ярні Мрожинського в Ринку, навпроти Суконниць і Дробнера, на розі плянт і Щепанської вулиці.

Кав'ярня Дробнера мала свою давню традицію. Там залюбки пересиджували різні літератори, мистці, журналісти та політичні емігранти. Щоденним гостем був, між іншими, Пілсудський, бував теж Ленін і Троцький, що перебували в Закопанім, а з наших Липинський, Стефаник, посол до австрійського парламенту д-р

Трильовський та тодішні студенти краківської Академії мистецтв: Бойчук, Северин, Курилас, Гаврилишин та інша «богема». В цій кав'ярні обговорювано всякі новини, розсновувано різні плани, і цей план з'їзду обговорював барон Гужковський із приятелями. Чув я, що в ньому мали взяти участь потомки гетьмана Розумовського, які жили в Сирії, та інші «новонавернені». Найбільше розраховував барон Гужковський на цю польську магнатурію, що виходила з давніх княжих і боярських родів.

На жаль, з'їзд із причини війни не відбувся. Драма теж не побачила сцени. Вона згоріла під час московської навали 1914 р. Втікаючи через Карпати до Відня, батько спинився в Яремчі, в готелі Гануса. Готель згорів, і в цій пожежі, разом з іншими рукописами, згоріла й драма.

Довго не міг батько переболіти тієї втрати та все носився з думкою написати твір, присвячений гетьманові Мазепі, при чому згадував мого діда, о. Сильвестра Лепкого (псевдонім: Марко Мурава), якого високо цинив й любив дуже. Дідо дивувався, як у нас недооцінюють гетьмана Мазепу, людину великої культури і знання, що через трагічний полтавський бій не могла здійснити свого задуму. Дідо піддавав батькові цю мазепинську тематику й радив писати драму. Дідо-бо любив театр, зачитувався в Шекспірі й твердив, що народ без театру не може бути нацією. В себе в селі мав драматичний гурток, який давав вистави в т. зв. сальоні на приходстві, а коли приїхав до Бережан наш театр, возив на театральні вистави своїх парафіян і платив їм карти вступу.

В 30-ліття смерті діда відбувались у селі Жукові поминки на могилі діда. Мого батька зустрічали на в'їзді до села, при т. зв. тріумфальній брамі, і старенький війт Недільський у привітальній мові згадував, як то дідо мріяв, щоб замість корчми в селі була театральна зала! І це здійснилось. Але за неслухняність села польська влада заборонила давати вистави, щоб таким чином жуківців покарати якнайбільше.

У Вецлярі, в таборі для українців-полонених, де батько учив на курсах українознавства, зродився в батька задум писати, замість драми, історичну повість «Мазепа». Ця тема не давала батькові спокою, тим більше, що наші письменники чомусь тією тематикою не

користувались. Цікавилися нею такі великі творці, як: Гюго, Вольтер, Рене Мартель, Р. Готшаль, Кестлінг, Словацький, Рилєєв, Пушкін, В. фон Гайденштам, А. Єнзен, Сомеліус у літературі, в музиці Ф. Ліст (симфонічна поема), Е. Неріні, Шеля, Мінхгаймер, Чаковський, Кортесі, Педрелі, а в малярстві Ріхтер, Маркс, Ріппенгавзен, Норблін, Верне, Девіль, Буланжер, Бровн та інші.

А все ж таки поетові-лірикові і новелістові не приходилось легко розгортати таке велике епічне полотно. Та батько рахувався з вимогою часу. Він мав на увазі пекучу потребу відповідної лектури для полонених, бо хотів блиском гетьманської булави вибити їм з голови почуття меншовартості, а чином великого гетьмана, союзника могутнього володаря Карла XII, розкрити московські звірства.

Що уявляв собою Вецлярський табір, у якому батько працював над освідомленням полонених та який саме зв'язаний з генезою трилогії, свідчить хоч би цей уривок із спогадів батька: «Вже з початком війни 1914 р. попали в австрійський і німецький полон тисячі вояків російської армії, між ними було багато й українців. Їх гнали битися за «царя і атечество», за імперію, що кривдила народ, відбираючи йому не тільки право становити про себе, але й нехтуючи його мову та національне ім'я. Тоді-то «Союз визволення України» забажав облегшити своїм землякам долю на чужині й розкрити незрячі очі. Тому пороблено заходи перед австрійською і німецькою владою оснувати один український табір в Австрії (Фрайштадт) і аж три у Німеччині (Раштат, Вецляр і Зальцведель), а для старшин у Ганноверш-Мінден.

Табори були вивінувані непогано. Мали навіть окремі зали на віча, концерти й театральні вистави.

Не легко було зорганізувати такі табори. Свідомих українців приходило з німецького фронту дуже мало. Трохи більше було їх по австрійських таборах. Це ті, що переходили через Галичину, де не лише кожний священничий чи вчительський дім, але й кожне село були для них першою школою національної свідомості, що виявлялося в наслідках не тільки по цих таборах полонених, але й опісля, під час революції й визвольної війни. Подібна історія повторилася 1939 р. Полки з України, що «заразилися» національною

свідомістю в Галичині, Москва мусила перекинути на фінляндський фронт.

В таборі полонені були, здебільша, неписьменні, з тих, що то себе називали «православними», а то й «руськими», і навіть свого національного імені не знали та не хотіли чи боялися українською мовою говорити.

Найгірше було з т. зв. «унтерами», що помадою мастили вуса та при кожній нагоді виявляли свою нехіть до українства. Виходило, що їх треба позбутися з українських таборів, але ж бо саме між ними скривалися корінні українці і то трохи грамотні. Треба було знайти якийсь підхід до них. Вони повинні були бачити в людей «Просвітнього відділу» своїх приятелів, братів-опікунів. Нагода траплялася кожної хвилини. Один хотів, щоб перевести його до іншого бараку, де жив його приятель, другий до лікарні просився, третьому грозила кара за непорозуміння з німецькими наставниками тощо.

Всі ці прохання доводилось вислухувати терпеливо, передавати голові «Просвітнього відділу», а цей щоднини відбував нараду із своїм «українер-гавптманом» та старався кожне прохання поладнати. Таким способом «Просвітній відділ» поволеньки здобував собі довір'я серед полонених. Та не всіх. Бували такі, що, закусивши зуби, до нікого з професорів (так нас називали полонені) не підходили й нічого не просили. Ніяк не дали намовити себе ні до школи, ні до читальні, ні до хору, нікуди. А тим часом із тими, що повірили в наші добрі наміри, починалося роботу. Спершу практичну: закладалося чайню і щось в роді кооперативи. Крамниця-чайня діставала окремий гарний барак. На столах в ньому лежали часописи, шахи, доміна. Вибрана полоненими управа старалася про чай, цукор, оселедці тощо. Для письменних була скомплектована бібліотека. «Союз визволення України» прислав чимало українських, а то й російських книжок, пройнятих українським духом, що корисно впливало на поширення свідомості. «Союз визволення України» вміло й солідно провадив велике діло.

Одним із найважливіших засобів були таборіві школи, від початкової починаючи, а народним університетом кінчаючи.

Полонені мали теж свою оркестру та хор, з яким їздили під проводом о. Турули з концертами по німецьких містах, здобуваючи собі признання німців та популяризуючи українське питання.

Незабутнім серед полонених був концерт Модеста Менцінського у Вецлярському таборі. Співав, головно, народні пісні. А співав їх незрівняно. І сила голосу, й орудування ним, і розуміння тексту викликували могутнє вражіння. Не один із полонених, що бокував від народної роботи, після цього концерту ніби із сну пробудився. Менцінський умів торкнути найбільш оглухлі людські душі.

Обсяги праці над освідомлюванням полонених були спонукою ще більш докладати труду. Батько весь день був зайнятий у таборі. Викладав у т. зв. народному університеті, провадив окремі курси рисунків і малювання та щойно ввечері приходив додому, де вже ждали на нього гості, старшини та звичайні полонені. А пізно вночі засідав знову до праці. Приготовляв різні видання «Союзу визволення України» до друку, або писав свою трилогію. Здебільшого продовжував цю працю ще ранніми ранками, поки пішов до табору.

Вецляр над Ляном, де був табір, сприяв такій літературній роботі своїм настроєм та мальовничим положенням на узгір'ях, з руїнами старинного замку Барбаросси й пам'ятками про Гете, який жив тут колись, відбуваючи юридичну практику. З тих часів заціліла й історична липа, що під нею снував Гете свої думи, попиваючи на лавочці цілющу воду.

Серед такої романтичної природи батько не занедбував писати, крім трилогії, й вірші, зокрема під враженням воєнних подій, зв'язаних із славними перемогами Українських Січових Стрільців.

Незабаром були сформовані з полонених перші українські полки т. зв. «синьожупанників». Вони відходили з табору під національним прапором, при звуках національного гімну, а це зворушувало до сліз.

Та прийшов час, коли спорожніли табори, і батько перенісся з родиною до Берліну. Там, хоч було важке, голодне життя, батько від ранку до ночі не покидав праці. Писав трилогію та дописи до української преси в Америці, з чого удержувався.

Мешкав у Ванзее під Берліном, де жив теж гетьман Скоропадський. Батько часто відвідував гетьмана і гетьман заходив до батька.

Крім балачок про недавнє наше минуле батько прочитував гетьманові деякі розділи з трилогії. Гетьман радів, що саме про Мазепу ця повість. Бо чужими він оспіваний, а своїми виклятий із наказу Петра I. Тому й мовчанка про нього в українській літературі.

Перебував тоді у Ванзее і В'ячеслав Липинський. Як колись у Кракові, так і тепер заходив і проводив довгі вечори на балачках із батьком, при тому допитувався, як поступає праця над трилогією. На його думку, вона принесе велику користь для масового освідомлення, тим більше, що в нас справді посуха на історичну літературу.

Незабаром зголосився, як видавець, Яків Оренштайн, власник «Української накладні» в Берліні. він платив батькові від аркуша рукопису, здебільшого тижнево, і все йшло на життя, інакше батько не був би в спроможі продовжувати працю.

Трилогія була написана здебільшого у Ванзее, а скінчена в Кракові. В ніякому іншому місці батько не писав її, тому всякі інші здогади на цю тему не мають основ.

Поява трилогії викликала широкий відгомін у краї. «Діло» з 2.XI.1926 р. писало: «...Нарешті маємо цікаву, літературно написану, передуману, запальну історичну повість», – такий є широкий оклик кожного, хто прочитав перші три томи трилогії “Мазепа”... Три томи по 300 сторінок прочитає сучасний український читач із запертим віддихом і нетерпляче жде на нових два, так, немовби це була остання сенсація фільму! В інтересі власного таланту, українського читача і дальшого розвитку рідної історичної повісті – він (Лепкий) повинен продовжувати свій великий цикл історичної епопеї».

М. Струтинський писав в «Українським голосі» з 7.I.1927 р.: «Велика вдячність належить Б. Лепкому, що він саме в теперішню хвилину вичарував нам у своїй трилогії безсмертного Мазепу та його епоху».

Іван Кедрин писав у «Новому часі» з 7.I.1927 р.: «Нарешті заповнена прогалина, про яку сором було згадувати. Діждався Мазепа українського пам'ятника, можуть українці вдивлятися в його обличчя, різьблене українським долотом».

Проф. Роман Смаль-Стоцький з нагоди 60-ліття автора трилогії висказав таку думку: «Трилогія “Мазепа” змальовує незабутні сцени боротьби українського народу з Москвою. Водночас цей твір є

напрямною для змагань воюючого українського покоління, що його центральною політичною програмою є визволення України з московського ярма.

Момент 60-ліття автора трилогії збігається з 300-літтям народин великого гетьмана України Мазепи. Українська армія на еміграції уфундувала мандрівний перстень ім. Мазепи, викутий із московської зброї, добутої під Києвом. Цей перстень подарований Лепкому з тим, що переходити він буде на тих українських творців, що так, як ювілят, прислужаться найбільше здійсненню незалежної України – ідеї гетьмана Мазепи» («Відомості літературні», 22.ІІ.1933 р.).

Та не тільки українські критики привітали появу трилогії; згадали про неї і польські літературознавці. Проф. університету Маріян Здзеховський присвятив їй у кількох числах віденського «Слова» довгу статтю на тему «Україна і Росія»: «Трилогія – це афірмація України, що визволюється з московського ярма, велична, до міри всенародної епопеї виростаючи картина трагічних зусиль українського народу в змагу до великої мети».

Ясно, що всі ці признання були захоотою для батька не обмежуватися до запроєктованих двох томів «Мотрі», а розгорнути твір аж на дев'ять томів, і останніми мали бути два томи «Орлика» та «Войнаровського». Та батько успів ще написати тільки І-ий том «Орлика», який починав друкуватися декілька разів під час останньої воєнної хуртовини і після доповнення загублених деяких сторінок тексту появился щойно 1955 р. накладом «Наукового товариства ім. Шевченка» і УВАН в Америці. («Від Полтави до Бендер»).

А все ж таки трилогія до решти не скінчена. І добре було б, коли б наші автори історичних повістей із молодшої генерації, наприклад, Ю. Тис, взяли за цю тематику. Цікаве-бо життя Орлика, його сина, а ще цікавіший Войнаровський, небіж Мазепи, що, схоплений у Гамбурзі посіпаками Петра I, загинув як мученик за ідею.

Трилогія, як підкреслюють критики, виповнила цю жахливу прогалину в нашій літературі, і це було завданням її автора. Батько сповнив його як письменник-громадянин, що ніколи не йшов за модою, бо такої в нас, на превеликий жаль, не було. Він перший започаткував її. Найкращу оцінку батькового чину дав д-р Павло Лисяк: «Громадський елемент у житті й творчості Б. Лепкого! Хто

цього не розуміє, ані правильно не оцінить Богдана Лепкого, ані як письменника, ані як ученого, хоч тематика його безсмертних писань говорить про це аж надто проречисто. Включно до рішення Б. Лепкого взятися до писання історичних повістей, щоб, таким чином, нашому загалові поставити перед очі картини минулого, навчити його це минуле любити, ним дорожити. І наш загал гаряче на ці почини відгукнувся. Книжки історичного змісту стали в нас найбільше почитною лектурою».

БОГДАН ЛЕПКИЙ У НІМЕЧЧИНІ

Добрих десять літ свого життя провів Богдан Лепкий у Німеччині, а, зокрема в Берліні, працюючи невтомно, з новим запалом та ще з повнішим серцем для нашої спільноти, однакової усім нам дорогої української справи та вибиваючи на всьому глибоку та виразну печать свого небуденного духа. Тай не замикався він у своїх кімнатах, щоб оддалік від людей, світового гамору та злоби дня віддаватись своїй творчій праці, а віддавав себе цілого для загальної праці на послуги широкому загалові. Б. Лепкий наче живий стоїть перед нами усіма, що мали щастя з ним разом бути та працювати, залишивши нам, покинутим на далекій чужині, непроминаючий спомин кращих переживань, ідеальних і чистих мрій та планів і спільної народної праці, в якій він був для нас усіх, молодших і старших, провідним світлом і палким вогнем у часах розгону, зцілющим бальзамом у часах пізнішого прибиття та розбиття.

До Німеччини приїхав Лепкий під час війни в листопаді 1915 року, запрошений «Союзом визволення України» для ведення культурно-освітньої праці між полоненими українцями у Німеччині. «Союз визволення України», на чолі якого стояли великоукраїнські емігранти Володимир Дорошенко, Михайло Жук, Макіян Меленевський та Олександр Скоропис-Йолтуховський, взяв був на себе дуже важке й відповідальне завдання: використати війну для української справи. Для досягнення цієї мети «Союз», крім політичної та пропагандистської роботи в центральних і нейтральних державах, попровадив широку організаційну та освідомну працю серед український полонених із колишньої Росії, яких після довгих заходів вдалося згуртувати в окремих українських таборах в Австрії, у Фрайштадті, а в Німеччині, завдяки енергійним заходам Скорописа-Йолтуховського, аж у трьох чисто українських таборах: у Раштаті (в Баденщині), в Вецлярі в зах. Німеччині та в Зальцведелі, недалеко Берліна, а крім цього ще й у деяких мішаних таборах східної Німеччини (як Гуген, Широттав, Тухель, Штаргард і т. д.). З часом повстав іще старшинський табір у Ганноверш-Міндені коло Касселя

та окремих пропагандистський відділ у Білій на Підляшші, де під кінець війни концентрувалася культурно-просвітня й національно освідомлена праця на визволених північно-західних теренах України.

В усіх таборах і відділах пробувало до 200000 полонених українців із усіх сторін нашої широкої України, навіть із далеких Туркестанських та Сибірських колоній. Між ними свідомих українців було дуже мало, й «Союз» узяв на себе велику, героїську працю: приєднати їх для українства та для української державності. Таке велике завдання можна було виконати тільки спільними зусиллями більшого гурта придатних співробітників, що попри відповідне знання всіх ділянок українознавства та техніки пропагандистсько освідомної роботи мали б також щире серце, ентузіазм до праці й значну дозу самопожертвування. «Союз» був відразу свідомий того, що для праці в таборах треба гарного підбору людей, і тому, як міг, старався притягнути до роботи кращі одиниці з-поміж великоукраїнської еміграції, австрійських українців і самих полонених українців.

Одного з перших запросив «Союз» до співпраці проф. Лепкого, що радо взяв на себе нелегкий обов'язок т. зв. «члена Просвітнього відділу» й цілою душею приляг до нової праці, при якій витривав аж до кінця, аж до закриття таборів і виїзду полонених додому. Богдан Лепкий не завів сподівань «Союзу» і віддав у таборах великі прислуги українській визвольній боротьбі. Переконаний державник, великий прихильник політичної емансипації нашого пригнобленого й приниженого чужою неволею селянства й ентузіастичний проповідник великої цінності нашої питомої української культури, Лепкий з цілим жаром культурного боеквика кинувся у різноманітний, високо-хвилюючий вир таборового життя та старався виповнити його рідним національним змістом. Своїми прекрасними, гарячими промовама й цікавими викладами з української історії, літератури й культури, що захоплювали наших полонених і гарною формою, й цікавим змістом, будив Лепкий приспану національну свідомість між тисячами наших земляків-полонених і причинився більше усіх до освідомлення Раштатського, а особливо Вецлярського табору, в якому йому довелося проживати від лютого 1916 р. аж до кінця 1920 року. Його виклади були дуже різноманітні, але все такі цікаві й так

захоплювали аудиторію, що в Раштаті довелося викладати йому у великій театральній залі, де 500-1000 дядьків з пильною увагою, а то й з захопленням слухало його палких слів і про «Слово о полку Ігоревім», і про народну пісню, і про козаччину, і про Шевченка та європейські впливи на українську культуру.

Але таборова діяльність Богдана Лепкого не обмежувалася до викладів та вузької шкільної науки. Він приймав також участь у вічах, у різних таборових організаціях і підприємствах, які охоплювали всі ділянки самоуправного, культурного та господарського життя у таборі, займався залюбки театром, допомагав у редакції таборового часопису («Громадська думка»), що виходив при найближчій редакційній співучасті В. Пачовського та Чупиря, брав участь у таборових концертах, що пізніше перенеслися до міста, а вкінці оснував і провадив довгий час таборову кустарню, що складалася, між іншим, із рисункової зали, гончарної, токарні й робітні музичних інструментів. А попри те все находив ще час виїздити майже щотижня на т. зв. робітничі команди, де на селянських роботах і по фабриках працювали наші полонені, та відвідувати інші табори, щоб підтримувати живий зв'язок з народом. Разом із ними переживав і він історичні події й часи високого підйому, проголошення незалежності, формування й від'їзд синьожупанних ешелонів, Берестейський мир, приїзд делегата українського міністерства війни Сиротенка до старшинського табору і все те, що нас тоді хвилювало й тримало в напруженні.

У 1918 р. «Союз» припинив свою працю по таборах, і її перебрав при допомозі деяких членів Союзу «Комітет культурної допомоги полоненим українцям у Німеччині». Б. Лепкий і тоді не покинув полонених та залишився у Вецлярі для дальшої праці.

Серед таких умовин багато часу на літературну та наукову працю не лишалося. А все ж таки і тут Лепкий не кидав свого пера. У Вецлярі повстала ціла низка його віршів і оповідань, між іншим, його незрівнянний «Ноктюрн», що критика порівнює його з «Дзядами» Міцкевича, та збірка «Доля». З кінцем 1918 року, коли праця в таборі почала з конечності притихати й весь таборовий народ жив тільки питанням повороту додому, вертається і Б. Лепкий до свого творчого письменницького діла. А що таборова практика виказала наглядно,

які неоціненні скарби криє наша національна література та як мало її знають власні земляки, приступає Лепкий до коментованих видань наших кращих письменників і ладить велике збірне видання творів Шевченка, що поповнилося як і другі видання Лепкого тих часів (1918–1922) накладом «Української накладні» Оренштайна. Такою ж самою доцільністю, а не внутрішньою потребою заспокоєння поетичного напруження була подиктована і дальша діяльність поета в 1919 і 1920 роках, коли він перебирає працю в «Українській військово-санітарній місії», що з початком 1919 року приїхала до Берліна в справах повороту полонених. Б. Лепкий стає відпоручником «Місії» на Вецляр, а разом членом редакції зальцведельського «Шляху» під мою редакцією аж до осені 1920 р. В «Шляху» лежить багато дрібної й невидної праці Б. Лепкого, з якою він не виходив, як то кажуть, «поміж люди», та взагалі не любив брилювати й висовуватися наперед. Крім фейлетонів належить йому не одна передовиця й стаття, не одна критична замітка та не одна гадка, що ще й досі не втратила своєї вартості.

В 1921 році, коли у Вецлярі не стало вже полонених, і «Місія» зліквідувала з конечності свою діяльність, Лепкий переїздить на постійний побут до Берліна й стає тут зараз у центрі громадської й культурної праці. Його скромна хата при Кірхштрассе, 8, а пізніше затишний домок у Ванзее робляться улюбленим центром української колонії, що шукала там не тільки теплого серця й розради, але й поради та допомоги в усяких українських справах. Лепкий віддає себе й тут неподільно на услуги українському громадянству. Стає активним членом усіх наших місцевих товариств, працює в «Українському червоному хресті», що перебрав був на себе функції «Військово-санітарної місії», займається культурними й громадськими справами «Української громади», що й двома наворотами вибирає його своїм головою, та з щирою прихильністю бере участь у всіх організаціях, зв'язаних чим-небудь з життям нашої молоді. Б. Лепкий належить до організаторів «Товариства вищої освіти», що перед заснуванням «Українського наукового інституту» займалося справою допомоги молоді, й підтримує сердечні зв'язки зі «Спілкою студентів-українців» у Німеччині, що гуртувала тоді до 200 активних членів. Щоб полегшити молодим людям доступ до вищих

німецьких шкіл, Б. Лепкий стає на чолі окремої іспитової комісії, яка, маючи признання у німецької влади, випустила в світ не один десяток матурантів.

Не менші заслуги має Лепкий у Берліні як незрівняний промовець на всіх наших берлінських концертах і маніфестаціях, що давнішими часами відбувалися доволі часто й стягали не тільки свою, але й добірну чужу публіку. Його промови робили завсіди надзвичайне враження, бо ж Лепкий – вроджений і природний оратор. Великою славою тішилися і його виклади з обсягу української літератури, яка ледве чи коли мала кращого інтерпретатора для слухачів. Особливою фреквенцією визначалися його такі виклади на «Курсах українознавства», що були ведені двома наворотами: в 1921 р. заходом і в мешканню Українського посольства, а в рік пізніше Громадським комітетом у приміщенні «Української громади». На обидвох курсах виклади Лепкого мали багато слухачів, а ще більший моральний успіх.

Хоч як багато часу й труду витрачував Б. Лепкий на всякі громадські справи, з яких я згадав тільки найважливіші, що все ж таки не занедбував тоді і літературної праці. Весь час працював у видавництві «Українське слово», належав до редакції «Літопису» та брав живу участь у редагуванні бібліотеки, в якій приладив до друку збірні видання творів Котляревського, Шевченка, Куліша та Щоголева та оголосив накладом «Українського слова» до спілки з «Українською народною бібліотекою» антологію української поезії від найдавніших до нинішніх часів під назвою «Струни». Рівночасно співпрацював він і в «Українській накладні», де в роках 1922–25 появилось в двох томах його «Писання», трилогія «Мазепа» та збірне видання творів Марка Вовчка. Згадаю вкінці, що Б. Лепкий належав до управи «Курсів заочної освіти», зорганізованих при «Українському слові», й приладив для них практичну граматику української мови. Така широка й глибока була діяльність Богдана Лепкого на німецькому терені, яку згадуємо сьогодні з великою вдячністю. Але вона не вдоволяла його, бо душа його рвалася з чужини до рідного краю. Він тужив безмірно за своїми і вкінці не видержав тієї розлуки і вернувся (1926 р.) туди, звідки вибрався був, як насувала російська навала.

БОГДАН ЛЕПКИЙ

Вірити не хочеться, що вже рік, як його немає. Бо тут, у Львові, ми були якось до нього звикли: поїде Богдан Лепкий до своїх, до свого улюбленого Черча, побуде там до пізньої осені, доки не виженуть його звідти чи холодні ранки, чи дощі, й повернеться знову до свого Кракова. А до Львова на день, на два поступить, а то й не поступить, і знову засяде до своєї роботи у Кракові. Так було воно і три роки тому. Тут уже почали заводити «новий лад», а він усе ще сидів у Черчі. Дехто потерпав за нього. Дістатися до Львова було нелегко, а не то що пробитися через новий кордон. А проте нашому поетові поталанило. І він якось добрався до «свого» Кракова.

Ми «тут» мало що знали, що робиться «там». Але світ не без добрих людей. Доводилось бачити у великій тайні і «Краківські вісті». Повиривані числа невеличкого часопису, не раз пом'яті, понівечені, приносили то віршики, то прозові уривки поета. Але ж вони нічого не могли нам сказати. Не могли сказати, як живеться Богданові Лепкому, над чим думає, працює він, що від смерті дружини такий був осиротілий, такий якийсь «сумний, задуманий дуже», неговірливий, з якимись наче погаслими очима. Одне ми знали, що він у живих. А дехто, що якось діставав звістки «з того боку», докидував, що бідує... І не минув цілий місяць від 21.VI.1941 р., як його не стало. Попрощалося з ним львівське громадянство академією з гарною промовою пок. Голубця, а львівське радіо рознесло мої жалібні слова по краю... Це було день після того, як його тіло спочило на чужій землі, поки що в чужій гробниці.

Рік минув, і як перед роком, виринають спогади, теплі спогади про Богдана Лепкого, і чогось робиться сумно, як і минулого року, нестерпно сумно від того, що його вже нема.

Знали ми один одного вже давненько, ще як я був студентом, і Лепкий заїжджав до Чернівців. Там були в нас спільні знайомі, а то і приятелі. Маковей, Кобилянська і, передусім, Ярослав Весоловський та Остап Луцький. Уже тоді чого не доводилось перебалакати, чого не передискутувалось! І пізніш, після університетської лавки, бував він у нашому місті. Бувало просили його на святкові промови чернівські

громадяни, коли, з якихось причин, нікому було з чернівських людей промовити до громади, як було занедужав проф. Степан Смаль-Стоцький, а хотілося, щоб промова була гарна, дуже гарна, або як так якось у нас складалося... А то доводилося бачитися і в Кракові, переїздом чи з Алянду під Віднем, чи з Закопаного. І все за кожним разом, дискусії, розмови на літературні, мистецькі теми. І все з цих розмов бив якийсь такий спокій, такий для письменника притаманний, від них віяло врівноваженістю, на кожному кроці відчувалися гуманні ноти, вибачливість, і понад усе – закоханість у всьому, що гарне, що має серце. Тільки крізь спокійні тони пробивався якийсь відрух обурення, погідні очі спалахували вогниками. Це тоді, коли Богдан Лепкий торкався несправедливих виступів людей, що кривдили кого. Вражало тоді, що про себе, про свою особу говорив мало. А як говорив, то можна було думати: він не борониться, а – відбороняється.

А зійшлися ми близько, а то й дуже близько, вже, пізніш, за світової війни, за роботою в таборах. Правда, працювали ми не в одному таборі. Він – у Вецлярі, я – у Фрайштадті, у Зальцведелі, в Раштаті. Але ж бували в нас таборіві з'їзди. А далі була спільна праця у таборі українських старшин у ганноверському Мюндені або в Військовій місії для українських полонених у Берліні. Тоді Місія видавала часопис для полонених («Шлях» – виходив у Зальцведелі за редакцією З. Кузелі), і Лепкий був його постійним співробітником, хоч залишався в Вецлярі. А далі – робота в «Українській накладні», де працював і він, і я кілька років. Там вийшли два томи писань Лепкого (вірші й оповідання), і я до них написав передмову з приводу двадцяти п'яти ліття літературної праці письменника. Здається, це була перша більша праця про поета (на 80 сторінок друку) – вислід дуже дбайливих, на мою думку, студій над літературним шляхом Лепкого і над життям його, як митця слова і, потрохи, палітри. Як прийняв цю студію письменник, я не знаю. Та на примірнику, мені подарованому, зазначив свою «щирю подяку за гарну передмову» (11.XI.1921). Я старався підійти до письменника об'єктивно, хоч ми були вже тоді «товаришами» і говорили один одному: «пане Богдане» і «пане Василю», а в листах наших був уже тоді більш, ніж товариський тон...

Зблизила нас не тільки спільна праця, не тільки спільність деяких зацікавлень, мовних та письменницьких, але, і це, передусім, те, що

мали на Поділлі спільних знайомих, те, що в тому самому Крегульці, де в діда Глібовицького дитиною пробував і виховувався Богдан, мій батько вчителював, і тому до одного з найкращих своїх оповідань («Оля»), на основі оповідання своєї бабуні, Лепкий, сам цього не знаючи, зачерпнув сюжет із життя моїх батьків (розуміється, доповнивши головний кістяк своєю письменницькою інтуїцією). Обидва ми знали про той широкий розмах громадської праці, що її вело тоді на Поділлі українське громадянство під впливом тодішніх великих громадян-священників; Лепкому знане було те своєрідне життя, яким жило тодішнє попівство, знане було воно й мені від матері-попівни і бабусі-попівни, пов'язаних родинними зв'язками чи не з усіма попівськими родинами в Гусятинщині, Тернопільщині, Збаражчині... і моя думка була така, щоб Лепкий став галицьким Нечуєм-Левицьким, щоб дав нам епопею з життя, цікавого життя того типу українського пан-отця, який поволі вимирав і вже теперішньому поколінню невідомий, але ж такий цікавий, такий, що де в чому міг би бути зразком і для теперішніх часів... Скільки доводилося про це говорити з Лепким. Ідея його захопила. Його «Веселка над пустарем» (1930), в якій поширив та трохи змодифікував «Олю», в якій так багато згадок із життя поета (пор. його «Крегулець») – може й були тією спробою піти за моєю порадою – але ж епопея не вийшла... Я називав навіть центральну особу для такої епопеї, незнане зовсім теперішньому поколінню ім'я о. Якова Гудими, людини великої міри, чудового організатора, одного з найкращих ясних людей на темному тлі наших національно-політичних відносин 80-х рр. ХІХ ст. Але ж з цього нічого не вийшло. Залишилися гарні, дрібні образочки в оповіданнях з священничого життя, дещо давала недрукована драма «За хлібом», але – широкого, великого полотна, де б змальовані були і празники, і свої українські «аргонавти», і доля сиріт і вдів, і національно-політична праця з її темними і ясними сторонами, і відносини до вчителів (не все надто коректні і – принагідні!), відносини до дяків т. зв. реєнтих (теж не завсіди ідеальні) і т. д. – так ми і не діждалися, і ця частина життя нашої інтелігенції залишиться в нас неоспівана... Лепкий захопився нашим історичним минулим, воно його цілого в себе вбрало, і з-під його пера виростали такі великі праці, як «Мазепа», і менші, як «Олеся», «Вадим», і малі, такі, як «Каяла», «Орли» і т. п. Але ж зате він, майстер малюнку пережитого

ним минулого, дав нам і незрівняні образочки, такі як «Крегулець», «Зарваниця», «Бережани». Але все це має щось «попівського».

Дуже часто йшли наші розмови на мовні теми. Мене все дуже приємно вражало лексичне багатство нашого подільського говору, і Лепкий дуже добре його опановував. Коли було візьмеш яку нову його річ, то все крізь неї пробивалася в мові її «подільськість». І ось зараз таки у свідомості відсвіжувалося те багатство подільської лексики, яку встигли придушити в нас багатющістю нашої мови взагалі, і Лепкий його воскрешав. І дуже тепло робилося від тих його подільських фраз і слів. А форми подільські, яких він ціле життя у своїй мові не цурався, все находили в нього гарячого оборонця.

Та одне цікаве. До нових літературних форм, до слів, які нахабно продиралися до літературної мови, і то зовсім непотрібно («зараз» – тепер, «прагнути до чого» – рватися до чого, змагати і т. д.) – чув якусь відразу і воював із ними. Але ж до інших, що йому не подобалися, і що з ними спершу теж воював, поволі звикав і вживав їх згодом.

– Тільки ж, бійтеся Бога, не обіднюйте нашої лексики! – говорив він, воюючи за якесь слово, що відживало свій вік, але поволі-поволі сам переставав його вживати. Не було листа, щоб не «благав» лишити йому це на те, але ж згодом із усім якось мирився.

Та до самого кінця свого життя Лепкий не цурався не тільки у розмові, але й на письмі своїх подільських форм, часто міг уживати дав. відм. займ. жін. роду «єї», писати – «всьо», але – «всеґо», сплутував м'яку відміну прикметників із твердою, міг писати напр., «осінний», але – «рідній» і т. д., бо ж на Поділлі форм м'якої відміни немає. Та в його устах подільський говір звучав якось так дуже приємно і, головне, природно.

Багато спогадів тиснеться під перо з приводу сумної річниці. Та хіба все спишеш у цій вузькій статейці? Але хотілося б чимось таким поділитися з громадою, що не дуже так і широко відоме. Бо про Богдана Лепкого, хто його знав і ближче знав, можна писати й писати – така це небуденна була людина, такий цікавий був це талантист, таке широке було коло його зацікавлень. Але, може, колись про це іншим разом, і на іншому місці...

НЕДІЛІ В ЛЕПКИХ

Це було 1922–1926 років. Письменник Богдан Лепкий, близький родич мого чоловіка, дістав саме на своє 50-річчя дар від американських українців, і це дозволило йому кілька років спокійно прожити й літературно працювати в чудовій під берлінській місцевості Ванзее. Цей відпочинок був йому дуже потрібний, бо тільки там він позбувся своєї довгої ниркової недуги. У Ванзее він писав свою трилогію, а також співпрацював звітлія з газетою «Українське слово», що її редактором був мій чоловік.

Для нас, берлінців, це була справжня розкіш мати такого милого родича оподалік міста. Дім Лепких був широко відомий своєю гостинністю, тож не диво, що наші щотижневі відвідини стали правилом. Крім нас, дуже часто бували у Ванзее пок. Євген Коновалець з дружиною, проф. Роман Смаль-Стоцький, музика Антін Рудницький та й, загалом, хто лише з визначніших українців приїхав з краю, той не поминав хати нашого письменника.

Ванзее віддалене на 20-30 хвилин їзди залізницею від Берліну-Шарльотенбургу. Від залізничної станції до дому Лепких було ще майже два кілометри прегарної дороги лісом, що її ми, звичайно, проходили пішки (пізніше були автобуси). Сам дімок стояв теж у сосновому ліску. Це було вимріяне місце й, загалом, вимріяна атмосфера, де можна було справді забути клопоти дня та набратись сили для дальшої праці.

Звичайно, ми обоє з чоловіком приходили перші, зараз по полудні. «Чужі» сходились дещо пізніше. Як була погода, то ми зараз таки виходили на прохід до лісу. Та головна «забава» була ввечері. Перед вечерею Лепкий любив щось оповідати, дискутувати на різні теми тощо. Не любив лише пліток. Інколи читав з рукопису уривки своїх творів. А читав і оповідав чудово! У товаристві був дуже милий, а в поведінці з жінками – справжній джентльмен.

З вечерею бувало різно. Інакше, як були ми самі «свої», а інакше, коли були «гості». Лепкий був надзвичайно гостинний. І чи було

скромно, чи виставніше, все в тій «лепківській» атмосфері всі почували себе, як у рідні.

По вечері ми трохи співали (тоді мій чоловік мав ще чудовий голос!). Лепкий любив старі пісні. З новіших – на перше місце ставив стрілецькі. З композиторів він любив найбільше Шопена, і я, що тоді досить добре грала на фортепіано, мусіла перегравати шопенівські вальси й мазурки. Модерної музики не любив, і як раз Рудницький загравав якусь модерну річ, то Лепкий лиш поблажливо усміхнувся.

Дружина Лепкого (його тіточна сестра, з дому теж Лепківна) була дуже поважна, стримана; син дещо «вигідний», досить талановитий, теж музикальний, мало говорив; донька була гарна, подібна до батька, але також мовчазна. Всі вони більше слухали, ніж говорили. Атмосферу творив сам Богдан. Ми всі звичайно «засиджувались» до останнього поїзду, а опісля бігли лісом, мов на перегонах.

Це були чудові дні й чудові вечори, незабутні ясні хвилини!

РЕЛІГІЙНІСТЬ БОГДАНА ЛЕПКОГО

Богдан Лепкий відзначався великою релігійністю і побожністю. Це пробивається скрізь у його творах.

Уродився в священничій родині і від дитинства придивлявся гарним патріархальним звичаям, які були в наших священничих домах. Будучи маленьким хлопцем, їздив з мамою з Крегульця до Зарваниці і цю свою першу подорож зобразив у казці свого життя «До Зарваниці». До народної школи й гімназії ходив у Бережанах, де мешкав у свого діда, о. Михайла Глібовицького, пароха і повітового віце-маршалка, та виховувався під опікою своїх улюблених тіток. Полюбив бережанську церкву і часто згадує про неї в своїх творах.

Коли був учнем гімназії, найбільше радів їздою на Різдвяні і Великодні свята до родичів, з Бережан до Поручина і Жукова, бо там придивлявся гарним святочним звичаям і обрядам у церкві, на приходстві й на селі, та ці звичаї змалював у збірці «Під ялинку». Любив дуже допомагати батькові «в душпастирюванні». Збирав хлопців і дівчат в stodolі та при імпровізованому престолі «правив вечірню і говорив проповіді». Нераз батько дивувався, чому в церкві на вечірні майже нікого не було. Коли батько вийшов з церкви, переконався, що малий «Бодьо» робить йому конкуренцію, бо на вечірні в stodolі мав більше парохіян, ніж батько в церкві.

Коли Лепкий був уже у вищих класах гімназії, тоді в Бережанах був вірменським парохом славний проповідник о. Йосиф Теодорович, пізніший архієпископ у Львові і політик. На його проповіді ходила радо вся бережанська інтелігенція без різниці національності, бо Теодорович гарно говорив, а костел мав центральне ogrівання, і приємно було зимою там перебувати. Дуже часто ходив там і Лепкий, і свою золотоусту краснорічність, в деякому ступені, міг завдячувати, здається, і цьому вірменському проповідникові.

З великою пошаною ставився Лепкий до священничого стану та до життя на приходствах. Коли майбутній історик забажає колись змалювати життя в давних священничих домах, то найкращим підручником для його праці будуть твори Лепкого. Лепкий був дуже

фамілійний, любив дуже свого діда, родичів, священників з родини, сусідів та знайомих, якнайкраще згадує свого улюбленого катехита о. шамбеляна М. Соневицького. З насолодою згадував про звичаї Різдвяні та Великодні й через ціле життя, навіть на чужині, придержувався їх. Коли хтось заглянув до хати Лепкого в Різдвяні свята, то побачив там і «дідуха» в куті, сіно під обрусом на столі, а між стравами борщ з вушками та кутю. На Святий Вечір та у Великий Четвер і П'ятницю Лепкий постив, заховував мовчанку та, роздумуючи, немов, відправляв свої реколекції.

Велику несподіванку й приємність зробили одного року на Святий Вечір гості, а то ігумен Климентій Шептицький, архикнязь Вільгельм (Василь Вишиваний) та проф. Роман Смаль-Стоцький, коли заїхали до гарної вілли, яку Лепкий замешкував у Ванзее біля Берліну, в якій міг гостити достойних гостей так, як годиться на Святий Вечір. У цій затишній віллі серед дерев і цвітів зродилася в Лепкого трилогія.

Богдан Лепкий був вірним членом парохії в Кракові, кожної неділі й свята мусів бути в церкві, де подивляв образи іконостасу, виконані після проекту Матейка його ж учнями, між іншим, і Новаківським. В хаті Лепкого бували частими гостями краківські парохи, як о. Борсук, о. Левицький, о. Урусський, а востаннє – о. Хрущ. Не диво, що пропам'ятна таблиця з погруддям поета пишається над головними дверми церкви св. Норберта в Кракові. Будучи 10 років (1915–1926 рр.) в Німеччині, в таборах полонених (Вецляр, Раштат), дбав, щоб православні українці мали духовну опіку. В Берліні не було українського священника, а коли я туди в 1923–1924 рр. приїхав, Лепкий зрадів, що зможе вислухати нашої Святої Служби Божої. Їздив зі мною до найближчої католицької церкви в Нова Вее біля Потсдаму, де я відправляв Службу Божу, а наступної неділі в школі Ванзее. З мого перебування в Берліні скористав і покійний Є. К. На його прохання охрестив я його сина Юрка, чого домагався дуже й дід Федак, кажучи: «Нехрещеного внука 5-тилітнього тримаєте в своїй хаті».

Лепкий любив оглядати старі церкви, навіть їх малював, наприклад, стареньку церковцю в Чесниках коло Рогатина. Захоплювався церквою в Краснопущі та її чудовим, неоціненої

вартості іконостасом, який, на жаль, несподівано спопелів. З копій цього іконостасу намалював Лепкий намістні образи до церкви в Жовчеві коло Рогатина, куди часто заїздив і перебував у родини під час ферій. Там намалював Євангелістів, які вміщені по 4-ох сторонах кивота.

Будучи в Бориславі 1934 р., їздив зі мною до Дрогобича, щоб спеціально оглянути старинну церкву св. Юра, до якої з'їздилися під час сезону в Трускавці різні гості, навіть міністри, та подивлялися цю святиню, яку, з переказу, мали привезти зі східної України дрогобицькі міщани, куди возили сіль.

Славні вітражі пок. Холодного в новій церкві в Мразниці (коло Борислава) також завдячують пок. Лепкому свою величавість. Коли пок. Петро Холодний зі мною і 2 комітетовими приїхав до Кракова замовити вітражі, то Богдан Лепкий був при цій трансакції як другий знавець. Сам Холодний приїздив згодом усього раз до Кракова до фірми подивитися, як іде робота 10 вітражів, а праці пильнував на місці Лепкий, щоб були гідно зроблені після проєктів Холодного. Визнався в цих справах, бо в Кракові в костелах оглядав найславніші вітражі. Не диво, що ті вітражі (подібно як у Волоській церкві) вийшли так гарно, а подивлялися їх наші Владики, як перемиський Йосафат, станіславівський Лятишевський, крижевацький Няраді, канадійський Ладика, львівський Будка й багато наших священників та світських.

Лепкий знав добре Святе Письмо, яке лежало в нього завжди під рукою, й коли читається його трилогію, мається вражіння, що це писав не світський, а якийсь духовник, добре обізнаний зі Святим Письмом. Як правдивий християнин руководився любов'ю ближнього й зі всіма сердечно жив та всіма був дуже люблений. З його уст не вийшло погане слово або якийсь проклин. В Кракові в хаті Лепкого нераз рівночасно бували гостями в переїзді з Відня Барвінський і Трильовський та разом спокійно дискутували, хоч поза хатою Лепкого не сходилися.

Хата його в Кракові виглядала як церковний музей, повна різних старих церковних образів, хрестиків, старих фелонів. Так само виглядала його вілла «Богданівка» в Черчі. Лепкий приїздив з Кракова до Черча змучений і виснажений цілорічною працею, але в

Черчі серед своїх людей зараз приходив до себе. Кожний інтелігент, приїхавши до Черча, заходив до «Богданівки», щоб відвідати милого властителя та оглянути його церковний музей, який з вибухом війни приміщено в старенькій церкві в Черчі.

Наші Владики дуже високо цінили Лепкого, особливо Митрополит, який його часто запрошував до себе на розмову. Коли Лепкий написав «Мотрю» і післав один примірник Митрополитові, Митрополит сердечно дякував, пишучи, між іншим, таке: «Ваша повість дуже мені подобалась, я читав пильно та дві ночі не міг спати, бо не міг відірватися від читання. Нехай Господь Бог благословить у дальшій праці».

У 1915 р. написав Лепкий у Відні «В храмі св. Юра» в честь Митрополита, а ідею піддав йому теперішній перемиський єпископ-помічник Лакота, який тоді кінчив свої студії у Відні. Єпископ Лакота дуже любив Лепкого, радо читав його твори й для того, довідавшись про смерть Лепкого, приїхав з Ярослава разом з апос. адміністратором Лемківщини о. д-ром Малиновським, віддати йому останню прислугу, відпровадивши на місце вічного спочинку.

Я особисто сердечно любив Богдана Лепкого як свого любого швагра, сердечно гостив його в своїй хаті в Бориславі, й тому дуже прикро мені було, що я через воєнні обставини не міг бути на його похороні, про що довідався через радіо в день по похороні.

Цих кілька споминів кидаю, мов квіти, на його могилу в Кракові, де він спочиває тимчасом у гробниці свого приятеля радника Шайдзінського, а його улюблена дружина в гробниці парохів Кракова.

Сподіваюсь, що прийде колись відповідний час, коли за Божою поміччю вернемось до рідного краю, і тлінні останки Лепкого будуть перенесені до того міста, яке він називав «найкращим у світі» й яке найкраще змалював у своїх творах п. н. «Бережани». Тоді й хор заспіває його пророчу пісню «Видиш, брате, мій».

БОГДАН ЛЕПКИЙ – ПРОФЕСОР УНІВЕРСИТЕТУ

Богдан Лепкий відомий більше як поет, письменник, громадянин, зате мало як учений і професор університету.

По скінченні студій був він короткий час учителем гімназії в Бережанах, а пізніше учителем гімназії св. Яцка в Кракові аж до вибуху Першої світової війни. Одночасно провадив лекторат української мови при Ягеллонському університеті у Кракові. Живучи у Кракові, Б. Лепкий мав широкі знайомства серед польського громадянства, а, передусім, серед письменників, поетів, учених, музиків, малярів тощо. Знала польська суспільність Б. Лепкого з його перекладів українських літературних творів польською мовою, його статей, публічних викладів і т. п.

Коли в 1926 р. у Кракові постало «Студіум слов'янське» як окремий департамент університету з кафедрою української мови (проф. д-р Іван Зілінський) і кафедрою української літератури, цю останню запропоновано Б. Лепкому, спочатку в характері заступника професора, пізніше – надзвичайного професора.

Ця кафедра української літератури, єдина в колишній польській державі, була немов створена для Б. Лепкого, бо від початку її існування (1926 р.) до вибуху війни (1939 р.), тобто до її ліквідації, повних 13 років провадив її Богдан Лепкий. По смерті Б. Лепкого та після окупації Польщі більшовиками ця кафедра перестала існувати.

«Студіум слов'янське», що при ньому були обидві українські кафедри, хоч являло собою складову частину Ягеллонського університету, мало свою окрему поважну бібліотеку, прегарне окреме приміщення (спочатку в будинку «Р.К.О.» при вул. Зиблікевича, пізніше в палаті графа Потоцького «Под Баранамі» на розі вулиць св. Анни і Ринку), свої окремі фонди, адміністрацію і т. п. Дирекцію Студії провадив спочатку проф. К. Ніч, пізніше проф. Моле, словінський історик мистецтва, а вкінці проф. Іван Зілінський. Кожний з професорів мав свій кабінет, підручну бібліотеку, асистента та свої окремі фонди. Крім двох професорів-українців, викладали тут

згадані проф. Моле, проф. Ніч, проф. Т. Лер-Сплавінський, проф. Лехніцький, проф. Малецький та інші.

Умовини для українців тут були дуже сприятливі з огляду на те, що українських професорів було аж два та один асистент, а студентів-українців було найбільше.

Про проф. Івана Зілинського, цього незвичайно скромного і справді європейської слави ученого-діалектолога, належало б написати окремо. Тут треба зазначити, що обидва вони – Зілинський і Лепкий – працювали й жили у винятковій, як на українців, згоді й гармонії. Обидва – особи великої культури й незвичного такту, з ґрунту добрі й щирі, розумні й працьовиті та віддані великій ідеї науки, справжні батьки й опікуни молоді, творили атмосферу, якої українці в жадному університеті не мали. Гідно заступали свій народ і його культуру перед чужими, і за весь час своєї праці на протязі 13-ти років нам не доводилося чути ніколи про які-небудь, хоч би найменші, дисонанси, хоч жили ми дуже близько одного й другого. Обидва вони – правдиві європейці, непересічні, як люди й науковці, – виховали цілий ряд учнів та молодих дослідників, що колись мали їх заступити. В історії української науки обидва вони мають поважне місце. Додати ще треба, що краківський університет був єдиний, де можна було студіювати основно україністику, з огляду на те, що Прага з проф. Ст. Смаль-Стоцьким (старшим) і проф. Ол. Колессою являла собою трохи перестарілі методи й погляди, Львів хоч мав кафедру україністики (тільки одну – проф. І. Янів), проте праця тут була дуже однобічна, а умовини специфічні. У Варшаві проф. Р. Смаль-Стоцький (молодший), маючи багато праці поза університетом, не мав спромоги посвятитися виключно науці. Україністика при університетах поза Польщею і Чехією в Європі була дуже вбога.

Богдан Лепкий подавав, звичайно, через три триместри в одному викладі історію української літератури в загальному зарисі, а в другому викладі посвячував увагу спеціально або одному авторові, або одному літературному напрямкові, чи одній проблемі. Звичайно, тема цього другого викладу змінювалася щотриместру, а тим самим щороку.

На початку своєї професорської кар'єри Б. Лепкий давав обидва виклади польською мовою, якою володів прегарно. Пізніше загальний виклад був польською мовою, спеціальний – українською. Навіть у списку університетських викладів титул першого загального викладу, що розтягувався на всі три триместри, був поданий польською, а титул другого – спеціального – українською мовою. Семінари, нижчий і вищий, були проваджені від початку українською мовою. Якщо котрий студент не знав достатньо української мови, мусів перейти лекторат української мови на протязі одного або двох років, щоб дістатися на нижчий семінар. Щоб бути членом семінару української літератури, мусів студент здати щонайменше два промагістерські іспити з описової української граматики та історії української літератури й цілий ряд колоквіяльних іспитів. Іспити відбувалися польською мовою.

У загальному викладі (польською мовою) на протязі 13-ти років Лепкий давав погляд на історію української літератури, починаючи від початку княжої доби, звичайно, до Франка, переважно розкладаючи цей матеріал хронологічно на 2-3-4 роки. У другому викладі (у перших роках польською мовою, пізніше – українською) порушував такі теми: Марко Вовчок, Маркіян Шашкевич, неокласицизм в українській літературі, українська школа в польській літературі, Україна в творах Словацького, хроніки княжої доби, Грушевський і його історія літератури, роль Тобілевича в історії українського театру, Квітка-Основ'яненко і його повісті, «Слово о полку Ігоревім» і «Слово о полку Ігоревім» в польських перекладах, Пантелеймон Куліш – «Чорна рада», Шевченко в польських перекладах, «Пан Тадей» Міцкевича у перекладі Максима Рильського, оповідання Федьковича, Василь Стефаник, поетична творчість Івана Франка і т. п.

Виклади і семінари проводив Богдан Лепкий до 1937 р. в залі 32 «Колегіум Новум» на першому поверсі, пізніше в льокалю Слов'янського інституту в палаті Потоцького «Під Баранами» в Ринку. Довгий час не хотів викладати і провадити вправ у цьому льокалю, хоч там було для нього місце, бо говорив, що до загального університетського будинку «Колегіум Новум» призвичаївся ще за своїх студентських часів та з часів лекторських, і найкраще почуває

себе в цьому прегарному будинку, збудованому в чисто готичному стилі, за дубовою катедрою під синім балдахіном, маючи перед очима за вікнами чудовий краєвид краківських садів (плянти) з алеєю старих каштанів та ще вид на королівський Вавель і вежу Зигмунта, що коло неї притулилася каплиця у візантійському стилі.

Слухачів Богдан Лепкий мав відносно багато, куди більше, як Зілінський. Викладав завжди пополудні, семінари також провадив пополудні.

Зі своїми слухачами і студентами Богдан Лепкий був завжди в близькому контакті. Кожного добре знав особисто, цікавився його студіями, перебігом іспитів, матеріальним умовинами, радо давав кожному поради, допомагав книжками із своєї багатой збірки, запрошував до себе додому, випитував про рідні сторони, рідню і т. п. Із чужинцями нав'язував контакти, давав їм інформацію про всі справи, що цих людей інтересували, говорив з ними про їхню літературу й культуру та провадив певні паралелі й аналогії з українською.

Дім Богдана Лепкого був завжди відкритий для студіюючої молоді, без огляду на її релігійні, політичні або партійні симпатії чи погляди. Звичайно, кілька студентів відпроваджували його додому (на вул. Сенаторську) і там лишалися в нього на підвечірку, або й на вечерю. Там заставали вже когось із гостей, або гості приходили пізніше. Так, майже, кожного дня, а, передусім, у дні викладів і вправ та в неділі. Коли взяти на увагу те, що студенти мали вступ до цього дому, де з великим пієтизмом ставилися до старовини, традицій та з великою увагою і пошаною до нових ідей і молоді – можна уявити собі атмосферу, в якій виховувалися слухачі і студенти Богдана Лепкого поза університетом, де діставали те, чого їм не могла дати школа, беручи ще й на увагу факт, що студенти ці жили серед чужого оточення.

До викладів приготовлявся Богдан Лепкий ранками та пізніми вечорами, коли не було в домі студентів чи взагалі гостей. Одночасно писав свої повісті та поезії, перекладав, писав статті та огляди до української преси. З дому мало виходив, хіба що на виклади, а дуже рідко – на прохід. Усіх, кого любив, у першу чергу, студійну молодь, хотів мати коло себе в своєму домі. Там часто доповнював те, чого не

сказав на викладі. Із цих розмов сам черпав нові інвенції, бо так само, як умів сам добре говорити, радо слухав слів своїх співрозмовників, у першу чергу, своїх студентів.

Пам'ять Б. Лепкий мав непересічну. Викладав, звичайно, без допомоги яких-небудь записок, дивлячись понад голови своїх слухачів у простір через вікно або прижмуривши, а то й заплющивши, очі, час від часу погладивши своє високе чоло гострим рухом долоні, характеристично подаючи при тім голову назад. Увесь час викладу стояв на підвищенні за катедрою, на семінарах або ходив, або стояв. Говорив теплим дзвінким голосом дуже виразно й поправно. Убраний завжди дуже старанно. Сам – високий, худорлявий, з ясними очима, з легкою задумою на обличчі. Ходив дуже статечно, ніколи не спішився, на виклади приходив дуже точно, протягав їх, звичайно, поза дзвінок. Ніколи не денервувався і не накидався на студента, як це робили деякі професори. Про нікого не висловлювався образливо, навіть про своїх супротивників. Жадних інтриг не любив, а коли хто приходив до нього з якимись плітками чи доносами, непомітно звертав розмову на якусь іншу тему. Вдома і в університеті поводився, як справжній джентльмен, пан чи газда, – як сам казав.

Хоч ученим, у повному розумінні слова, Богдан Лепкий не був, бо був, насамперед, поетом, митцем, проте, невпинно цікавився наукою, а, зокрема, вмів популярно розповісти чи написати про наукові проблеми. Уже до Першої світової війни видав популярний виклад історії української літератури, що не в усіх критиків здобув признання, а крім того видав цікаву монографію про Маркіяна Шашкевича, що ще й досі має свою вартість.

Найцікавіша доба наукової праці Б. Лепкого – як це дивно не виглядає – це час, прожитий на еміграції, насамперед, у Німеччині від 1915–1925 рр. За цих 10 літ Б. Лепкий опрацював одно-, три- і п'ятитомне видання творів Т. Шевченка, тритомне видання творів Марка Вовчка, однотомне видання «Історії України» Миколи Аркаса, зредагував двотомне видання своїх власних творів та цілий ряд дрібніших оглядів, нарисів і критичних статей на літературні теми.

Після повороту до Кракові (1926 р.) та обняття кафедри української літератури з більших наукових праць видав тільки нариси української літератури польською мовою.

Не місце тут давати оцінку наукових праць Б. Лепкого, але не можна не згадати про них загально, коли говорити про Лепкого як професора. Його наукові праці до Першої світової війни мають, радше, характер популярних творів, зате праця про М. Вовчка зокрема та видання творів Т. Шевченка – це поважний вклад у наукову літературу. Перша з них досі має велику вартість, хоч на цю тему писали Бойко та інші історики літератури. Редакція творів Т. Шевченка та їх критична оцінка довгий час була останнім словом у Шевченкознавстві, доки українська наука під советами та праця Павла Зайцева не посунули цієї ділянки вперед, маючи до диспозиції багато нових матеріалів, документів та дослідів.

Підручник-посібник історії української літератури, виданий польською мовою у часі професури Б. Лепкого в Кракові, мало дає нового в науковій оцінці та підході до цієї теми. Цю працю предложив Б. Лепкий, як свого роду габілітаційну роботу, коли старався про титул професора краківського університету. Зокрема найширша частина цієї праці – вступ та перша й друга доба літератури – викликали поважні закиди зі сторони фахової критики, що виявила в ній цілий ряд трохи перестарілих поглядів.

Найбільше досягнення у науковій ділянці літературознавства (еміграційного періоду) завдячував Богдан Лепкий – до чого сам у вступі признавався – матеріалам неоціненої вартості, що їх передав йому В. Доманицький, людина великої міри, що не встигла опрацювати до кінця своїх матеріалів, збираних на протязі цілих літ, через передчасну смерть.

Як згадано на початку, Б. Лепкий ніколи не був «sensu stricto» науковцем, а був поетом, письменником, митцем, творцем. Його душа й творча природа поривалися завжди до мистецтва. Не забудьмо, що свої студії починав він не як студент філософії, а як студент Академії мистецтв. Часом навіть з певною вищністю висловлювався про науковців меншої міри, що цілу свою увагу зосереджують на деталях, забуваючи про цілісність. З тієї причини не завжди доцінював лінгвістику, уважаючи, що вона надто тісна й математична, а до математики та природних наук – як гуманіст та певного роду романтик – не мав особливого респекту. Беручи ще на увагу факт, що

в краківській славистиці домінували лінгвісти, а не історики літератури, Б. Лепкий почував себе в меншості.

Виклади свої приготував дуже дбайливо. Хоч викладав з пам'яті, без допомоги яких-небудь записок, оперував датами, прізвищами, фактами бездоганно, бо пам'ять мав феноменальну. Але часто відходив від головної теми, подаючи цілий ряд дрібніших фактів, робив часті відскоки, як сам говорив, – дегресії. Робив їх коштом головної лінії, коштом програми викладу. Часто в цих дегресіях подавав цілу силу дрібних подій, порівнянь, допоміжних матеріалів, споминів, вражень. Свій предмет знав прекрасно, тому прямо не міг не поділитися дрібними фактами, щоб вони могли легше запам'ятати та зрозуміти проблему. Виклади Лепкого були продуктом не тільки його знання, але також настрою, почувань, тому не були витримані в одному рівному тоні. Не вичувалося у викладі гостро витриманої програми, плану, як це чули слухачі у викладах інших істориків літератури, а, передусім, у лінгвістів.

Навіть сама вже кількість і якість слухачів впливала на професора, а виклад часто змінював свій характер, хочеться сказати, настрої у часі свого перебігу. Тому й оцінка певних постатей і проблем та напрямів в історії української літератури виходила не невірно, але, радше, нерівно, хоч слухачі були захоплені й зачаровані викладом. Недарма дехто говорив, що Лепкий не викладає, але проповідує, голосить історію української літератури.

Не інакше справа виглядала й на семінарах. Лепкий сам засипав студентів своїми знаннями, часом не даючи студентові дійти до слова. Не тому, щоб імпонувати слухачам, він від цього був далекий, ані не тому, щоб доказати студентові, що той чогось не знає, а найпевніше тому, що Лепкому важко було себе стримати, щоб не сказати того, про що він у той час думав.

На семінарах студенти прочитували спроби своїх праць, дискутували їх та доповнювали.

Професор був дуже уважний і вибачливий для своїх слухачів, хотілося б сказати, – навіть забагато. З огляду на те, не всі слухачі серйозно й ґрунтовно проходили матеріал зі шкодою для себе та свого знання. В умовинах, де студента треба таки було змусити до

поважної, упертої та систематичної праці, метода Б. Лепкого була часто занадто ліберальна.

Кожну постать чи твір характеризував професор дуже переконливо з певним почуванням, зближуючи цим способом предмет до своїх слухачів, викликаючи в них не тільки велике зацікавлення до цієї постаті чи твору, але й велику любов та пошану. Бо чуттєвий емоційний елемент у викладах Б. Лепкого завжди грав основну роль, і без нього собі важко уявити його виклади. Не забудьмо, що Лепкий був поетом і то поетом окремих вартостей, поетом настрою, рефлексій, споминів, минулого. У такому дусі провадив він і свої виклади, завжди маючи тенденцію деякі події і проблеми ідеалізувати, часом, навіть, переоцінювати.

Не був він педагогом у вузькому значенні цього слова, а що студенти працювали над історією української літератури, то, передусім, тому, що вичували у своєму професорові авторитет, бо вмів цей професор збудити в них любов до свого предмету, переконання у цінності й вартості української літератури, а також віру в її невимовну вітальність, гуманність і службу для ідей не тільки національних, але й загальнолюдських, віру в її безсмертність.

НЕЗАБУТНЯ ПОСТАТЬ

Чи й справді аж сорок п'ять років минає з дня смерті Богдана Лепкого? Напливають спомини, що за півстоліття не погасли на трудних шляхах життя. Зринають картини молодості й студій і постать мого професора Богдана Лепкого – поета, прозаїка, ученого.

В коридорі першого поверху Ягеллонського університету, біля вікна, стоїть високий, елегантний пан. Шляхетні риси лиця динарського типу, в авреолі сивого волосся. Димок з люльки легко-прозора замотується у малих вусиках, блакитніє погляд і ласкаво охоплює гурток студентів, що стоять півколом.

– А я вже заскучав за вами, мої дорогі. Довгі вакації. Правда?

– А ми за вами, пане професоре, – впадає в тон Дозьо С. Він у гурті чи не найбільш заавансований у студіях. – А з нами тут нові товаришки. Більше українців цього року. Ось зі Станиславова, з Городенки.

– Будьмо знайомі, мої дорогі. – Щирий потиск вузької аристократичної руки, ласкавий погляд глибокозорих очей теплом проймає.

– Щастя вам Боже, і нам усім. Запрошую вас всіх разом зайти до мене. Пан Дозьо стане вам за «Енея». Добре?

Останні слова меркли в металічних звуках невидимого гонгу. На лекції пора! Заметушилась, забігала коридором студентська братія, хто куди, а ми – до залі № 32. А там уже сидять студенти з інших факультетів: з медицини, права, фізкультури, германістики, – всі вони українці, всі приходять слухати викладів Богдана Лепкого, особливо кожного понеділка від 6-ої до 8-ої вечора. Самих українців не так уже й багато – 12-14 студентів, не кожного року однаково.

На високій катедрі – навпроти вікон з пейзажами зелені, що кожночасно міниться багатими кольорами, стоїть наш професор Богдан Лепкий. Він не читає з паперів, він говорить з душі до душі. Розкриває нові обрії української літератури і вона така цікава й приваблива в широкому струмі світової літератури, в освітленні філософської думки.

Почалися для мене чотири роки захопливих викладів, вимогливих семінарів, писання есеїв, іспитів і... відвідин у домі панства Лепких. Професор завжди мав час для своїх студентів, і ласкаве слово поради, а в потребі – й допомагав. Не один з нас, між ними я підписана, радів цілорічною, дворічною стипендією або хоч одноразовою більшою сумою, а то навіть закордонною стипендією, так як один сучасний славний тепер мистець-скульптор, що живе тепер в Мюнхені. Не менше від студентів радів тоді професор. А як потрібно було якусь рідкісну, дорогу книжку до іспиту – то позичав без вагань.

– А як пішло? Це не легкий іспит з філософії, а ще в проф. Гайнца. Кажете, добре здала? То зле. Та ж ви, Лесю, не будете знати, що це таке бути студенткою! – Жартуємо, сміємося.

А втім, не тільки україністи заходили гуртом, чи поодинокі, до дуже гостинного дому Богдана Лепкого і часто при підвечірку з цілою родиною професора проводили дві-три години в розмові цікавій, небуденній. Приходили також студенти мистецької академії. Малярство й скульптура близькі були серцю Богдана Лепкого, він же колись студіював мистецтво у Відні. У Кракові близько стояв до польських мистецьких кругів. Тож і розмови були не тільки про літературу. Інколи навіть дехто зі студенток пописувався грою на фортепіано, а Юліян Геник-Березовський захоплював своїм мистецтвом слова, в поезії чи прозі. Саме повернувся з Варшави з драматичної студії. Дотепне слово, жарт вносили легкість у серйозні розмови в кімнатах з оригінальними картинами, скульптурами, античними предметами, між якими були старі, столітньої давнини, а то й більше, хрести, псалтирі, часослови, малий чудовий іконостас зі слонової кості аж з Атосу. У кабінеті – великий письмовий стіл, а ліворуч від нього – вікно з виглядом на Вавель, колись королівський замок.

– Тут я писав «Мотрю», – чую голос Богдана Лепкого, бачу задуманий погляд, звернений у вікно. А ми, вся молодь, як зачитувались трилогією «Мазепа». З неї пізнавали історію, полюбили гетьмана Мазепу.

Професор старався розкрити нам багатство й красу літератури часу нашого культурного відродження. Сам захоплювався найбільше М. Рильським, а його переклад «Пана Тадеуша» Міцкевича на

українську мову подарував мені з милим написом. Глухі, непевні, але страшні вістки про розстріли, голод в Радянській Україні проймали нас усіх жахом і болем.

Скарбниця пам'яті зберегла й з наступних студентських років багато зворушливих переживань і прикладів любові до України, якими обдаровував нас професор. Не розгубились ці скарби ні у час воєнних громовиць, ні на далеких скитальських шляхах, і в житті завжди ясніє світла постать Богдана Лепкого.

МОЄ ЗНАЙОМСТВО ІЗ СЛАВНИМ ПОЕТОМ ГАЛИЦЬКОГО ПОДІЛЛЯ

В Тернополі проживала на вулиці Гайовій наймолодша сестра Богдана Лепкого Олена Ремеза. Іван Ремеза був одним з найздібніших урядовців у податковому уряді в Тернополі. В роках 1918–19 під час нашої державності був він керівником цього уряду. Його дружина, пані Олена, мала дар розповідати і часто розказувала про свою родину, особливо про свого найстаршого брата Богдана, якого дуже любила та шанувала. Мої батьки жили у дружніх сусідських відносинах з подружжям Ремезами. Я з великою насолодою прислухувався до оповідань сестри поета і в душі відчував велику симпатію до нього. Мені й не мріялось тоді, що незабаром буду мати нагоду не лише бачити поета, але часто його зустрічати, відвідувати.

Після матури у 1927 році вирішив я виїхати на студії до Кракова, який тому, що польський уряд завів у Львівському університеті т. зв. «Нумерус клявзус», був тоді найбільшим скупченням української студіюючої молоді. Краків з Ягеллонським університетом був у той час найбільшим науковим центром у Польщі. На всіх його вищих школах (університет, Академія мистецтв, Гірнична академія, Рільнична школа, Вища торговельна школа) студіювало біля 2000 українських студентів з Галичини, Волині, Полісся та Лемківщини.

Як лише пані Ремеза дізналася про те, що я їду до Кракова, написала поручаючого листа, який я мав вручити її братові Богданові. При кінці вересня 1927 року, після свята Чесного Хреста, приїхав я до Кракова. Наступного дня після приїзду був я вже на вулиці Сенаторській, 19, другий поверх, де жив Богдан Лепкий з родиною. Його висока постать з дещо взад відхиленою головою, притрушена сріблом, догори зачесане волосся, високе чоло, сині очі, усмінене обличчя і його баритоновий голос, – все це зробило на мене дуже приємне враження. Признаюся, що йдучи сходами на другий поверх, мав я трохи трему, але вже після перших слів поета повернулась мені рівновага.

Прочитавши листа від своєї сестри, Лепкий зразу відрекомендував мене своїй дружині і двом донькам як «доброго знайомого і сусіда Оленки». З цього часу й почались мої часті відвідини у панства Лепких. Цьому сприяла ще й та обставина, що я найшов собі припадково мешкання недалеко Сенаторської вулиці.

Панство Лепкі були незвичайно гостинні; їх дім (не власний) був відкритий не лише для мистців та науковців, але й для широкого загалу нашого студентства. Дім Лепких був у Кракові українським островом серед польського моря, був тим шматком України, де кожний забував, що він у стародавній польській столиці.

Не було майже одного дня, щоб у Лепких не було гостей. Треба подивляти надзвичайну працьовитість поета, який після довгих «відсиджувань» з гістьми пізно вночі знаходив час для своєї поетичної і літературознавчої творчості.

Я тоді ще не знав, що Лепкий любив малювати. Він спершу студював в Академії мистецтв у Відні, згодом перейшов на філософію. У вітальні поета висіли на стінах побіч картин відомих наших мистців-малярів – Івана Труша, Олекси Новаківського, Михайла Бойчука (відомий прекрасний портрет поета у молодому віці), Миколи Івасюка, Осипа Куриласа, Петра Холодного-старшого, – також і його власні картини: «Мадонна з дитятком», «Портрет Шевченка» та інші. Це була справжня картинна галерея.

Часто бувало, що oprіч мене відвідували Лепкого й інші студенти, яких він запрошував на чай. Після чаю переходили ми всі до вітальні, де Лепкий, покурюючи люльку, розповідав цікаві епізоди з давно минулого. У цих оповіданнях згадував він про таких славних людей, як проф. Михайло Грушевський, Ольга Кобилянська, Михайло Коцюбинський, які в переїзді через Краків його відвідували. За словами Лепкого, Грушевський був надзвичайним педантом у всіх дрібницях і трохи «заштивний» у відношенні до інших. Про О. Кобилянську висловлювався Лепкий з найбільшою теплотою: він дуже цинив її ніжність та незвичайну скромність.

У домі Лепких зустрічав я таких мистців та науковців, як мистецтвознавець проф. Дам'ян Горняткевич з дружиною (тоді ще незаміжньою Дарією Брикович}; мистець-скульптор Сергій Литвиненко з дружиною Надією; д-р Василь Витвицький (тоді ще

студент музикології), диригент студентського хору в Кракові, д-р Мирон Лятишевський, маляр Андрій Лепкий з дружиною Олею, які жили у тому самому домі на першому поверсі. Оля, відома співачка, сьогодні заміжня Ястремська, яка у великій мірі причиналася фінансово для збереження архіву поета; д-р Юліян Генік-Березовський, тоді ще студент, визначний мистець слова; проф. Роман Брикович; д-р Ярослав Генік-Березовський, тоді студент медицини; Богдан Кабарівський, мій шкільний товариш Володимир Пастригач, вірші якого любив слухати Лепкий, та інші.

До постійних відвідувачів Лепкого належав проф. Д. Горняткевич, який завжди дискутував з Лепким на культурно-мистецькі теми. Він опрацював та зшивав цінні книжки, які Лепкий привіз з Берліну і які займали цілу кімнату. Ці книжки – це, мабуть, було одиноким багатством поета.

Дуже часто, коли у Лепких не було гостей, сідав я за піано «Безендорфер» і починав грати пісні, які я вивчив ще вдома із збірника Дениса Січинського «Ще не вмерла Україна» та співаника «Сурми», які я гармонізував у різних тонаціях та варіантах. У той час Лепкий працював у своєму кабінеті, відхиливши від вітальні двері. Коли я переставав грати, щоб не перешкоджати поетові у його праці, він мені казав: «Грайте, Богдане, грайте! Ви добре гармонізуєте наші пісні».

У моїй пам'яті зберігся образ: Лепкий при праці у своєму кабінеті. Саме тоді писав він «Полтаву». Через відхилені двері від вітальні бачив його, як він, покурюючи свою улюблену люльку, опершись об фотель, потонував у задумі. Перед ним лежав на столі рукопис, а побіч нього – багато книжок. На плечах поета пестився біля шиї кіт Бурко. Смеркалося. Крізь вікно у вечірній імлі майорів над Віслою недалекий Вавель. І яка дивна іронія долі! Лепкий – оцей добровільний скиталець, який більшу частину свого життя прожив у цьому стародавньому місті, саме тут написав свій найбільший прозовий твір-трилогію «Мазепа». Дивлячись крізь вікно на Вавель, він, мабуть, на крилах думок летів на Україну у стародавній Батурин...

***

Після закінчення викладів і семінарів у Ягеллонському університеті повертався Лепкий додому. Він не їхав трамваєм, хоч додому було біля 15 хвилин ходу, бо любив іти пішки. Часто-густо і я повертався з університету, і разом з іншими студентами, зустрівши поета, ми супроводжували його «плянтами» додому. «Плянти» – це чудова алея зелені, квітів, декоративних кущів, з лавками до сидження, яка вінком оточувала найстаршу частину Кракова. Саме на цих місцях були колись охоронні вали міста. Ми йшли разом з поетом осіннього дня, коли передвечірнє сонце освітлювало на деревах золото-багряне листя, що падало під наші ноги; Лепкий зупинявся, милуючись красою природи. Ми подивлялися тоді ніжну душу поета-маляра. В час проходів він розказував нам про Краків, його історичні пам'ятки і, що дуже характеристичне, часто знаходив сліди впливу нашої культури на польську.

Одного разу гурток студентів під проводом Лепкого оглядав історичний замок Вавеля, і поет звернув нашу увагу, що на стінах каплиці Зигмунда були написи нашою глаголицею. «Це, – казав він, – вказує на те, що її розмальовували мистці-малярі з України».

Іншим разом ми оглядали цінні музеї Кракова: «Музеум Народове», Чарториських, Дідушицьких, Чапських, де експонувалися чимало українських історичних пам'яток, таких, як козацька зброя, одіж, прапори та інші козацькі інсигнії. В одному музеї висів на стіні «гарап Богдана Хмельницького». Чи він справді належав Хмельницькому, – ми не знали... Під час революції в 1917–18 роках та й раніше польські магнати, які мали на Україні свої посілості, вивозили потай багато цінних українських історичних пам'яток вагонами. Вони стали згодом зав'язком оцих музеїв у Кракові.

Проходжуючись з Лепким плянтами, опинилися ми аж на вулиці Аріяньській, недалеко залізничної станції. Нараз Лепкий зупинився і, вказуючи на вікно одного будинку на першому поверсі, сказав: «Бачите, тут у цій кам'яниці мешкав колись Василь Стефаник». У свій час Стефаник студіював медицину в Кракові, часто відвідував поета і був з ним у дружніх відносинах аж до смерті.

***

Звичайний професор Ягеллонського університету, згодом і сенатор. Богдан-Нестор Лепкий викладав історію української літератури в «Колегіум Новум». Будинок старого університету містився на вулиці св. Анни. Тут була найбільша наукова бібліотека в країні, вона нараховувала понад один мільйон книжок. Виклади відбувалися від 1-ої до 2-ої години після полудня. Після викладів Лепкий вів семінари. Хоч я студіював хімію та природознавство, постановив я спухати виклади Лепкого, які були незвичайно цікаві.

У краківському університеті була триместрова система, і Лепкий дбав про те, щоб кожний триместр становив цілість у його викладах. І так в одному триместрі викладав про Шевченка, у другому про – Франка, у третьому про – Лесю Українку і так далі. Проф. Лепкий був прекрасним викладачем. Слухати його лекцій було для нас справжньою насолодою. Ще й досі зберігається у моїй пам'яті постать професора, як він стоїть за катедрою, зложивши руки, злегка прижмуривши очі, ніби задивлений у глибину віків, промовляючи слова м'яким баритоновим голосом, і вони назавжди западали у наші серця. Лепкий на лекціях робив дигресії, вплітаючи у виклад маловідомі деталі, що збагачували зміст його лекцій. Пригадую собі, як Лепкий, викладаючи про Шевченка, приніс нам два автографи Тарасових поем, які зберігалися у Краківському музеї. Це була для нас велика несподіванка, бо оце вперше побачили ми автентичне письмо великого Кобзаря.

У моєму альбомі зберігається знімок Лепкого, що його я зробив під час викладу в листопаді 1928 року. Знімок під оглядом технічним не дуже вдалий: в той час падав дощ, у залі було слабе освітлення, проте, ця пам'ятка мені дорога. Можливо, що це одинока світлина професора під час викладів на Ягеллонському університеті. І яка велика шкода, що ніхто з нас не записав його голосу на звукозаписній плівці, не лише викладів, але його промов, доповідей на різних святах, ювілеях, зібраннях.

У той час можна вже було це зробити, бо ось Юліян Ґеник-Березовський зробив кілька записів своїх декламацій. Принаймні, проф. Дам'ян Горняткевич зробив під час похорону поета в Кракові

маску з його лица і, таким чином, зберіг для прийдешніх поколінь його миле, шляхетне обличчя.

Про щирість і незвичайну товариськусть поета у відношенні до своїх студентів свідчать такі приклади. Одного разу після викладів звернувся поет у коридорі університету до мене з проханням дати йому закурити, бо він забув удома свій тютюн. Очевидно, я з радістю почастивав професора своїм невибагливим студентським «тютюнцем», а Лепкий, набивши улюблену люльку, з якою ніколи не розставався, запропонував мені піти з ним «на баранячі флячки». Лепкий запровадив мене до «Гавелки», відомого на той час краківського ресторану, і там я спробував не лише «флячки», але й чарку «крупніка». Він був щедрий до нас і в щоденному житті, чому ми поважали його ще більше й уважали його нашим духовним батьком.

Кожного року 4-го листопада Лепкий відзначав свої уродини. Звичайно, в той час приходили до нього представники громадських та студентських організацій з привітаними і побажаннями. Корпорація студентів «Чорне море» уповноважила мене як делегата зложити Лепкому побажання з нагоди дня народження. Я вивчив напам'ять текст побажання і, приїхавши на Сенаторську вулицю, став виголошувати слова привіту. Після кількох моїх речень Лепкий з усмішкою зупинив мене: «Перестаньте, Богдане, декламувати!» І я мусів зупинитися: він не любив пози, штучності... Подружжя Лепкі запрошували студентів на прийняття. На одному такому прийнятті була також сестра поета Оля Ліщинська, дружина каноніка о. Івана Ліщинського з Мразниці біля Борислава, проф. Дам'ян Гарняткевич з дружиною Дарією, д-р Мирон Лятишевський, одна артистка-малярка, добра приятелька поета (прізвище її я призабув). Дам'ян Горняткевич зробив знімок з цього свята, який я зберігаю, як цінну пам'ятку.

Дізнавшись про те, що я є фотоаматор, Лепкий дав мені зробити йому копії з родинних кліш, що я радо виконав. Один знімок за це я дістав на пам'ятку. На ньому є дедикація поета. Це фото зблідло, бо зроблене було на так званому денному папері, вже і обличчя не дуже пізнати, але підпис поета на другому боці світлини зберігся знаменито, на мою превелику радість.

Перебуваючи на вакаціях у свого вуйка, управителя школи в Поручині, у 1928 році зробив я знімок із славної 300-літньої церкви в Поручині і з новозбудованого будинку приходства. Лепкий тішився, коли я привіз йому ці світлини після вакацій до Кракова.

***

Часто під неділю чи перед святами приходили до панства Лепких приятелі, знайомі та студенти. Пані Лепка запрошувала нас на чай і солодке; після цього переходили ми до вітальні, де господар дому на прохання одного з нас розказував події зі свого життя, з ранньої молодості, коли ще був учнем Бережанської гімназії. Лепкий оповідав, а вечірній сумерк оповивав вітальню. Світла не світили; ми не бачили його, лише чули його голос, заморожені чаром його слова. І неначе у молитовному скупченні слухав я оповідання з казки його життя.

Одного разу під час дискусій на певну літературну тему, показав поет слухачам великого формату книгу, багато ілюстровану й люксово видану. Це був переклад німецькою мовою нашого славного твору з XII сторіччя «Слова о полку Ігоревім». «Ось як німці видали в перекладі наш славний твір; ми ще не скоро здобудемося на таке люксове видання», – із сумом зауважив поет.

Лепкий-оповідач любив також слухати. Тоді звертався до Юліяна Ґеника-Березовського з проханням продекламувати щось із Осипа Федьковича, Стефаніка чи Франка. Очевидно Юльцьо, як ми його звали, ніколи не відмовляв, і полилася поема «Довбуш» співця зеленої Буковини:

«Гей, ци чули, добрі люди,
Перед ким то звірі стинут?
А за ким то молодиці,
А за ким гівчета гинут?»
«То наш Довбуш, наша слава,
Пан капітан на Підгір'ї,
Красний, красний, як царевич,
Років двадцять і чотири»...

Лепкий і ми, зачаровані мистцем живого слова, слухали співця гуцульської землі. Кілька років тому купив я платівку із звукозаписом рецитацій Юліяна Березовського, яку видало Об'єднання українських письменників «Слово» в Канаді. Ця платівка воскресила у моїй пам'яті незабутнього Юліяна, пригадала літературно-мистецькі вечори в домі Лепкого. Я мав щастя часто зустрічати Юліяна у Лепких та слухати цього чародія-мистця живого українського слова. На жаль, немає на цій платівці поеми «Довбуш» Федьковича, яка була шедевром, і яку Юліян так прекрасно декламував гуцульським діалектом. Репертуар його мистецьких рецитацій з кожним роком збільшувався; до згаданих входили ще поеми Шевченка, Лепкого та інших поетів, які він згодом на багатьох сценах виконував. Серце моє з жалю стискається, коли згадаю, що Юліяна вже давно немає в живих. Він відійшов несподівано й передчасно у вічність 6 травня 1952 року в Торонто, на 46-му році свого життя.

Окрім мистецьких декламацій Юліяна, мав я нагоду в домі Лепкого також слухати солоспів брата Юліяна – Ярослава. (Зараз д-р Ярослав Ґеник-Березовський, відомий лікар і громадський діяч, проживає в Канаді у місті Гемільтоні). При фортепіанному супроводі старшої дочки Лепкого – Наталі – співав він соло «Фінале», музика Дениса Січинського, слова Лепкого, «Розжалобилася душа моя у смутках непомірних» і «Гетьмани» до слів Шевченка; співав «Синю чічку» Михайла Гайворонського та інші. Він мав гарний героїчний тенор і співав тоді у студентському хорі та солістом був на концертах і на різних наших імпрезах у Кракові. Ми всі подивлялися силу, красу та мелодійність його голосу.

***

Попри свої обов'язки професора Ягеллонського університету, попри інтенсивну літературно-наукову та поетичну працю, Богдан Лепкий завжди знаходив час для участі у громадському та студентському житті Кракова. Він належав до філії Т-ва «Просвіта» у Кракові, бувши одним із найстарших її членів; брав участь у засіданнях відділу, виголошував доповіді на різних національних святах, концертах та інших імпрезах. Разом з проф. Іваном

Зілинським належав також до гуртка «Рідної школи», де обидва були дорадниками у справах шкільництва.

У Кракові була українська греко-католицька церква св. Норберта, яку австрійський уряд декретом з дня 26 лютого 1808 року передав українцям Кракова. Ця парафія була під юрисдикцією Перемиського єпископа. У цій церкві був величавий іконостас, виготовлений пізніше за проектом Яна Матейка (1838–1898), цікавий не лише своїми іконами, бо був не з дерева, а мурований. У мій час парохом церкви був о. д-р П. Хрущ. Кожної неділі після Богослужіння збиралися та вистоювали під церквою, як це є всюди у нас звичаєм, громадяни, професори і студенти, серед яких ніколи не бракувало Б. Лепкого. Він тут дружньо вітався зі знайомими, студентами і радо вступав у розмови з ними на різні актуальні теми.

Лепкий брав жваву участь у житті Української студентської громади, що у 1920-их роках налічувала понад 700 студентів, і зі своїми численними секціями вела активну діяльність. Тут поет дав цикл викладів з історії української літератури. Зокрема, поет цікавився літературно-артистичною секцією і був її дорадником; на його пропозицію секція одержала назву «Ладо». Лепкий ніколи не упускав таких національних свят, як Перший листопад, Шевченкові роковини, річниця смерті Головного отамана Симона Петлюри та інших імпрез, влаштованих студентами в університетській залі або у Старому театрі. Тож своєю особистою участю та порадами причинився поет до піднесення національно-культурного рівня діяльності громадського і студентського життя у тодішньому Кракові.

***

Перед виїздом у 1929 році на вакації з Кракова додому запропонував я поетові Лепкому приїхати до Тернополя з відчитом. «Дуже гарно, Богдане, – говорив Лепкий, – але мені не випадає самому запрошуватися. Я вам пораджу, зверніться до «Учительської громади» в Тернополі, нехай вона мене офіційно запросить, і тоді я дуже радо приїду». Я так і зробив, – звернувся до д-ра Никифора Гірняка у цій справі. За кілька днів «Учительська громада» офіційно запросила Б. Лепкого, який тоді перебував на вакаціях у свого швагра о. Петра Смика у селі Жовчеві біля Рогатина. Лепкий мав на плебанії

приміщення, вікна якого виходили у сад. Тут він працював/творив, дуже часто міняючи перо на малярську палітру і малюючи образи до місцевої церкви.

Минув липень – серпень, а професор Лепкий не давав про себе знати. Було, зустрічає мене д-р Гірняк і питає: «Ну, що ж з вашим прелегентом, Богдане, не чути?» Мені й самому не дуже приємно було слухати цього, і я попросив пані Ремезову, сестру поета, написати до брата в цій справі. В половині вересня 1929 року повідомив Лепкий свою сестру й «Учительську громаду» про день свого приїзду. В Тернополі все заворушилося, неначе у вулику. На мурах міста появилися великі афіші, які сповіщали про приїзд поета. У день приїзду Лепкого зібралися на залізничній станції представники «Учительської громади»: проф. Іпярій Брикович, проф. Іван Боднар і д-р Гірняк, а далі представники «Просвіти», «Рідної школи», представники духовенства з о. д-ром Миколою Конрадом на чолі, «Союзу українок», «Молодої громади» та інші представники культурно-освітніх установ Тернополя. З'явилося чимало польської поліції, тайної та мундурованої, яка була немало здивована, коли побачила так багато «гайдамакуф», але на щастя, обійшлося без інциденту. Біля 4-ої години по полудні прибув на станцію станиславівський поїзд. Вже здалеку побачив я у вікні добре знайому мені постать. Лепкий приїхав в товаристві своєї молодшої дочки Софії. Після сердечних привітань, вручення квітів наших пань, Лепкий поїхав до своєї сестри на Гайову вулицю.

Того ж дня, кілька хвилин перед сьомою годиною вечора, історична зала «Міщанського братства» була по береги заповнена молоддю усіх шкіл та громадянством не лише Тернополя, але й доколичних сіл. Лепкий не почувався добре, він трохи простудився і захрип. Майже в останній хвилині перед відчитом присутній на залі лікар д-р Вітошинський дав Лепкому лік, який злагіднив хрипку. Від громадянства міста Тернополя привітав поета на сцені проф. І. Брикович, загальновідомий і заслужений культурно-освітній діяч Тернопільщини (арештований більшовиками в червні пам'ятного 1941 року, він загинув в Сибіру). Лепкий, подякувавши щирим словом за привітання, почав читати уривок з другої частини, тоді ще не друкованої «Полтави». Це був уривок про зустріч гетьмана Мазепи

з Мотрею Кочубеївною на руїнах Батурина. В залі, заповненій до останнього місця, запанувала тиша, хоч маком сій. (Багато людей стояло надворі при відчинених дверях). Глибоким баритонем почав читати поет: «Ось, Мотре, де ми зустрілись?» – «Там, де й розпрощались, Іване Степановичу», – пригадуються мені ще й досі перші слова поета. Після останніх слів залунали довготриваючі оплески присутніх, як вияв пошани й подяки поетові за його приїзд і увагу до нас.

Після відчиту перейшов Лепкий у товаристві громадських представників до недалекої зали «Української бесіди», де було приготовлене прийняття з багатьма промовами, тостами, після чого Лепкий ще довго розмовляв зі земляками, яких через воєнні події давно не бачив. У сердечно-товариській атмосфері згадував Лепкий професора Івана Боднара, який ще студентом часто перебував на приходстві в Поручині і Жукові, помагаючи молодшим братам і сестрам у науці. Лепкий дякував проф. Василеві Безкоровайному, що брав його вірші до своїх музичних композицій. (Помер у 1966 році у Баффало на 86 році життя). Останнім з'явився на прийнятті д-р Степан Баран, відомий адвокат, оборонець у польських судах українських націоналістів. Він почав дискусію з Лепким про положення нашого народу в підсоветській Україні. Це був 1929-ий рік. Початок розправи большевиків-зайдів з українською національною інтелігенцією. Тоді якраз розпочалися арешти передових діячів під замітом приналежності до СВУ (Спілки визволення України) та СУМ (Спілки української молоді). Сотні й тисячі свідомих українців опинилися тоді за ґратами, приречені на знищення, на чолі з акад. Сергієм Єфремовим, арештованим якраз в серпні того ж року (1929). Це була цікава і, майже, віща розмова...

Біля півночі залишилися в залі «Української бесіди» поет з дочкою, його швагер Іван Ремеза, проф. Пилип Гайда і автор цих рядків. Мені було не надто приємно, що місцеві громадяни перші пішли додому, залишивши гостя. Тут кинулися ми за таксівою або фіакром-дорожкою, але на вулицях міста було пусто. Це був жидівський «Судний день», а вони були візниками. Прийшлося поетові пішки йти два кілометри з нами до Гайової вулиці.

Другого дня познайомив я Лепкого з Василем Семчишином, скромним і симпатичним журналістом, що працював урядовцем у канцелярії «Просвіти». Він видавав тоді в Тернополі літературний журнал «Чар-зілля» (арештований більшовиками в сорокових роках пропав без вісті). Семчишин запрошував Богдана Лепкого поміщувати уривки з своїх недрукованих ще творів у «Чар-зіллі», на що Лепкий дав згоду. Наступного дня від'їхав Лепкий до Жовчева.

Виступ Б. Лепкого у нашому місті залишив незабутні враження серед наших громадян. Чар його живого слова мав благодатний вплив на нашу молодь, серед якої було багато таких, що бачили поета вперше. Такі зустрічі лишаються в пам'яті назавжди.

***

Коли напровесні 1944 року вдруге сунули орди Сталіна на нашу землю – Західну Україну, покинув я з родиною рідні пороги і, рятуючи життя, пішов у скитальську мандрівку. Ще короткий час зупинився над срібнолентим Сяном, але коли Червона армія смертоносно зближалася до Сяну, залишив я і цей останній клаптик рідної землі.

Під час скитальської мандрівки зупинився я коротко в липні 1944 року у Кракові. Богдана Лепкого вже не було в живих. Спочив поет вічним сном 21 липня 1941 року, і був похований у Кракові на Раковицькому кладовищі. На превеликий жаль, я не мав змоги відвідати дорогу мені могилу поета, бо моя вимушена мандрівка щойно розпочалася. Я помолився за спокій душі поета і подався у дальшу дорогу. У моїй пам'яті ожили давні, незабутні спогади про мої відвідини у поета в цьому місті.

Письменник, журналіст, композитор стрілецьких пісень Роман Купчинський (він же фейлетоніст Галактіон Чіпка), один з близьких приятелів Лепкого, написав у «Свободі» 21 липня 1951 року в статті «Велике серце» у 10-ту річницю смерті поета такі слова: «На Раковицькому кладовищі, в далекому і чужому Кракові, стоїть могила. На тій могилі напис: «Богдан Лепкий». Вже 10 років лежить у тій могилі одне з найбільших сердець, одне з найшляхетніших українських сердець. Одне з найбільших, бо зміщало у собі безмежну любов до рідного народу і велику приязнь до людини. Одне з

найшляхетніших, – бо не знало злоби, ні зла. Билося це серце завжди дуже лунко на загальну і поодинокую долю, боліло над невдачами нашого минулого і тремтіло перед неясним майбутнім. Може й тому так змучилося, може й тому помер поет на те серце. Прийде час, і ми перенесемо Богдана Лепкого на рідну землю, а його серце зложимо там, де спочиватимуть серця найбільших героїв українського народу».

Спочив поет на Раковицькому кладовищі, недалеко від тих, що «по таборах і тюрмах карались довгі години», поруч колишніх полонених воїнів УГА, які померли в Домб'ю і були поховані на цьому кладовищі в окремій ділянці. Багато праці вложили українські студенти у «Товариство опіки воєнних могил» ще за життя Б. Лепкого. Ми піклувалися цими могилами, упорядковували їх, насаджували квіти, і кожного року на Зелені Свята громадою відвідували їх з Богданом Лепким. Отець-парох Павло Хрущ відправляв панахиди при участі студентського хору.

Спочив поет побіч своїх «хлопців», про яких колись писав:

«Спіть, хлопці, спіть,
Спіть, хлопці, спіть,
Про долю-волю тихо сніть,
Про долю-волю вітчизни,
Чи ж можуть бути кращі сни?»

Другий вірш, не менш цінний та незабутній, написав Лепкий у Кракові в 1910 році – «Видиш, брате мій». Син Богдана, д-р Ростислав Лев, написав у «Свободі» в жовтні 1963 року статтю «Правда про “Журавлі”», у якій подав пояснення до виникнення цього вірша, цитуючи слова свого батька: «Я повертався в Кракові з театру, де йшла драма Виспянського «Ніч листопадова». Під ногами шелестіло пожовкле листя, а над головою вився крик відлітаючих журавлів. Вірш склався немов сам від себе, без мого відома й праці. До нього підібрав музику мій брат Лев Лепкий, старшина Січових Стрільців, і ця композиція стала улюбленою стрілецькою піснею». Ось цей вірш:

«Видиш, брате мій,
Товаришу мій,
Відлітають сірим шнурком

Журавлі у вирій.
Чути: кру! кру! кру!
В чужині умру...»

І яке дивне, незбагнуте співвідношення (асоціація) цих двох віршів до Богдана Лепкого! Він помер на чужині і спочив вічним сном недалеко своїх «хлопців», що снять і досі про долю-волю України...

***

Добігає 70 років з часу, коли я мав щастя й шану пізнати у Кракові Богдана Лепкого. Я любив його та поважав, неначе рідного батька (мій батько, колишній старшина української військової жандармерії, загинув на Україні разом із тими сорока тисячами воїнів УГА, Української Галицької Армії, коли «мені тринадцятий минало»).

Ніколи не забуду того, як проф. Б. Лепкий по-батьківськи опікувався мною, ходив просити своїх колег-професорів у справі прийняття мене на студії фармації, хоч тоді його заходи й не увінчалися успіхом. Я мусів з Кракова виїхати на студії за кордон.

Роки перебування у Кракові в оточенні великого поета Богдана Лепкого, його родини та приятелів належать до найбільш щасливих у моєму житті. Нехай ці рядки спогаду про незабутнього учителя, славного поета галицького Поділля, професора Ягеллонського університету, будуть виявом моєї пошани до його особи у 115-річчя його народження. Він, напевно, із оселі своєї душі спозирає духовними очима на рідні йому Крегулець, Бережани, Поручин, Жуків, віллу в Черчі, з якої він з трудом виїхав у 1939 році, рятуючи від большевиків своє життя. Це останній раз тоді Богдан Лепкий ступав по рідній землі.

СПОМИН ПРО АВТОРА «ЖУРАВЛІВ»

Спогади... Спогади... Нам залишається тільки записувати ці оповіді про забуті, тавровані ярликами «націоналісти» імена патріотів, які творили і жили для України. Серед них – письменник, наш земляк Богдан Лепкий. Його ім'я, його твори повернуто до нас лише з проголошенням незалежності України. [...]

При відкритті 1 вересня ц. р. в м. Тернополі пам'ятної таблиці на будинку, де жила сестра Б. Лепкого Олена, до слова попросився отець греко-католицької церкви Микола Шаварин. Він розказав, що бачив і чув виступ Богдана Лепкого в приміщенні Міщанського братства у 1929 р. Письменник був запрошений у Тернопіль і виступив перед громадськістю міста й навколишніх сіл з розповіддю про свою літературну і громадську діяльність. [...]

Ось що розповів о. Шаварин про Богдана Лепкого:

«Це було у вересні 1929 року. Я був учнем 3-ї класи Тернопільської неокласичної гімназії. Про Б. Лепкого ми вже вчили з підручників, вчили на пам'ять його вірші, читали прозу. Нам дуже хотілося побачити письменника. Донині пам'ятаю деякі рядки вірша Б. Лепкого, особливо його патріотичний вірш «Не хилляйте в діл прапора».

Про приїзд Лепкого до Тернополя нас, гімназистів, повідомили професори гімназії, а в коридорі висіла друкована афіша, і в місті були розклеєні афіші, що сповіщали про приїзд письменника.

Ми, гімназисти, зібралися на пів сьому вечора і разом з нашими професорами пішли по вулиці Січових стрільців до будинку Міщанського братства. На сходах братства стояли поважні люди з квітами. Вони чекали Б. Лепкого. Ми сіли у великому залі братства. Поволі зал заповнювався людьми. Сиділи люди і на балконах, а хто вже не мав місця для сидіння, то стояв між рядами, в коридорі. Находила сьома година, і в залі ставало тихіше. Нарешті, на сцені з'явилися люди, в супроводі яких йшов гість вечора Богдан Лепкий. Вітали ми всі його стоячи й оплесками. На сцені побачили свого професора математики Івана Боднара. Потім дізналися, що І. Боднар

приятелював з родиною Лепких ще в Поручині, Жукові, де правив о. Сильвестр Лепкий, а він вчив математики дітей Лепких.

Спочатку Б. Лепкого вітали представники громад, а потім було надано слово самому Б. Лепкому. Йому було тяжко говорити, бо був хворий. Ми чули його слова, і нам було нелегко повірити, що це говорить перед нами письменник і поет, професор Ягеллонського університету. Б. Лепкий виділявся елегантністю: високе чоло, посивілі скроні, акуратно одягнений. Він подякував за поздоровлення в честь його приїзду, коротенько розповів про свою роботу і почав читати уривок з повісті «Полтава» про зустріч гетьмана Івана Мазепи з Мотрею Кочубеївною на руїнах Батурина: «Іване Степановичу, от ми і зустрілися...».

Після виступу Б. Лепкого ще виступали від громадськості, здається, і хтось з наших гімназистів, розповів, що ми вчимо його твори, які піднімають у нас національну гордість, щоб ми любили Україну.

Згодом, коли я вчився у Львівській духовній академії, де ректорував Йосип Сліпий, наші вчителі, катехити не раз цитували вірші Б. Лепкого, його крилаті вирази. Особливо звертали на ідею духа.

Ми знали, що Богдан Лепкий – наш земляк, що він живе в Кракові, але щороку на вакаціях приїжджає в Україну на відпочинок у с. Черче, а по дорозі вступає на відпочинок до свого швагра отця Петра Смика в с. Жовчів на Рогатинщині. А сина о. Смика – Богдана – я знав по Духовній академії, бо він там вчився раніше, дуже ретельно вів конспекти лекцій, семінарів. Він залишив ці свої конспекти вчителям, а потім вони ставили його в приклад, і навіть диктували записи Б. Лепкого, щоб ми так нотували. Це було щось надзвичайне в роки навчання.

Наш професор Микола Пастернак, який викладав археологію, разом із краківськими археологами і студентами брав участь у розкопках поховання князя Осьмомисла (XII ст.) біля м. Галича в с. Крилосі. На цих розкопках був і Богдан Лепкий. Студенти нашої академії теж брали участь у розкопках: возили тачками землю, розчищали могили. Коли приїжджали після вакацій на навчання, то розповідали про це, а деякі мали фотографії, на яких Богдан Лепкий.

Я не брав участі у розкопках, бо мусів допомагати батькам у сільськогосподарських роботах. Ті, які були на розкопках, розповідали нам, як Богдан Лепкий організував поїздку в карстові печери, що на Борщівчині. Їздили з Галича в с. Кривче автобусом. Богдан Лепкий відвідав там своїх родичів (по материній лінії Глібовицьких).

Нас глибоко вразила смерть Богдана Лепкого влітку 1941 року, хоча ми про це дізналися трохи пізніше, бо йшла війна з німцями, газети рідко виходили, а ми були на вакаціях по селах.

На закінчення хочу звернутися до молодої України, щоб читала твори Б. Лепкого, несла його ідеї, пам'ятала його гасло: «Для України треба не тільки вмирати, а й жити!».

СПОМИН ПРО БОГДАНА ЛЕПКОГО

Зала 32 «Колегіум Новум» Ягеллонського університету в Кракові. Одна з найменших викладових зал. Її вікна виходять на «плянти», повні зелені на весні, а в осені повні прерізних красок. Роки 1930–1934. В тій залі маленька групка студентів, заслуханих у виклад свого професора, що викладає історію української літератури. Вони не всі студенти україністики чи славістики. На виклад Лепкого приходять і правники, і хіміки, і студенти гірничої академії, й академії мистецтв, і інших факультетів, як мають в тому часі вільне від викладів своїх дисциплін, радо приходять послухати викладів Лепкого. Так що зала, що може помістити 50 до 60 студентів, не дуже порожня, хоч студентів україністів небагато. Пригадую собі з найстарших Миколу Бажанського, потім Юліяна Геніка-Березовського, Софію Рабіївну, Атаманюка, а з молодших – це був Сташко, Бобаківна, Стефа Гуменюківна, Мариновичівна, Мирослав Завицький, Геня Лотоцька, Дарка Костиківна, Леся Яворська-Копач, Марія Пшепюрська-Овчаренко, Оля Кривяківна, Винниківна, а часом приходила Секелівна, Софія Шаршаневич й інші.

Всі вони заслухані, а їх професор задивлений вдаль, високий, стрункий з високим чолом, легко сивий, вус низько стрижений, ніс легко орлиний, загалом, дуже пристійний. Коли придивитися ближче, в нього очі прижмурені надають цілій поставі вигляд творчої людини в захопленні. Його не обходить, що діється біля нього. Він знає, що його всі слухають. Він говорить. Ніколи не читає. Його голос м'яко мелодійний. Це все створює особливий настрій.

Про нього так пише Микола Голубець у ювілейному збірнику «Богдан Лепкий»: своє становище університетського лектора, а відтак професора української літератури використав Лепкий з усією відданістю справі, при чому лекції і виклади Лепкого належали до справжніх симпозіонів. Так гарно, так тепло й інтимно, як говорив Лепкий про літературу, не вмів говорити ніхто з його українських сучасників. Франко реєстрував літературні постаті та явища як

філософ, Єфремов як публіцист. Єдиний Лепкий підходить до питань історії літератури, як поет».

Так пише Голубець, а ми всі були захоплені і насолоджувалися. Одно тільки бриніло незносимим дисонансом: він, українець, говорив до самих українців про українську літературу по-польськи. Оце знак часу! Це було те, чим боліли ми всі, і болів з нами й наш професор. Але коли приходили просемінари чи семінари, тоді ми говорили собі по-своєму, по-українськи. Семінар був для більше заавансованих, а просемінар для менше заавансованих студентів україністики, але ми всі ходили однаково і на одні, й на другі. Одне тільки, що на просемінари майже не приходили більше заавансовані. Звичайно, в пополудневих годинах ми сходилися і слухали викладу про українську літературу по-польськи, зараз наступна година вже по-українськи семінар або просемінар. Година кінчилася дзвінком в цілому будинку. Був дуже гарно мелодійний, і Лепкий, як дзвонив дзвінок, переривав виклад і слухав, аж скінчився звук, тоді Лепкий продовжував незакінчене і закінчував виклад.

Лепкий ніколи не йшов додому сам. Завжди йшов з ним хтось зі студентів. В початках, коли я зачав у 1930/31 академічному році свої студії, з Лепким, звичайно, йшов Генрик-Березовський, який дуже хотів стати його асистентом. Він в тому часі вже викінчував свої студії. Визначався тим, що вмів гарно декламувати. Він часто виступав на різних імпрезах, і всі його знали, як непересічного декламатора.

В 1931 році вже ж Березовський не приходив на семінари зовсім, а на виклади лише деколи, то тоді міг з Лепким іти додому хтось інший. Мені припала та честь кілька разів. Це була велика приємність. То була довга дорога. Коли йшлося вулицею Звезинецькою, з неї був гарний вид на Вавель. Коли був гарний день, Лепкий звичайно задержувався в одному місці, щоб подивитися на Вавель. Там Вісла робила закрут і обпливала старинні мури замку, із-за яких маєстатично підносили свої високі вежі готичні костели. Він довго приглядався гарному краєвидові й, ідучи далше, казав: «То гарний вид на Вавель з цього боку». На тій вулиці ще був один об'єкт, якого Лепкий звичайно не забув оглянути. То був склеп з образами, й там часто на виставці у вікні був найновіший образ котрогось із знаних в

тому часі польських малярів. Раз, пригадаю собі, був виставлений зимовий краєвид, намальований малярем Коссаком, великого формату. Лепкий задержався й довго його оглядав, а коли відвернувся, щоб іти далше, сказав лише два слова: «Трохи пересинив!» Потім додав, що, якби було інакше уложилося його життя, може він був би малярем.

У 1932 році я вже був дуже заангажований в організації в підпільній роботі. Я їздив на чесько-польську границю й привозив, видавану за кордоном, нелегальну літературу, або переводив через границю когось, що мусів або втікати перед польською поліцією, або їхати на зв'язок із заграничним проводом. Такі подорожі були дуже коштовні, бо в Польщі оплати їзди потягами дуже високі.

Одного дня я стрінув продавця образів, які масово продукували старшини УНР, і він мені сказав, що він їздить по різних містах з тими образами. То я здивувався, що він може так заробляти на тих образах, щоб могли покривати видатки на потяги. Тоді він мені вияснив, що є можливість купити собі двотижневий білет за сто золотих і з ним можна їздити по цілій Польщі звичайним й поспішним потягами стільки, скільки потрібно, цілі два тижні вдень і вночі.

Це була незвичайно важна для мене інформація, бо білет до Тешина з Кракова коштував в одну сторону понад 35 золотих. Я про це негайно дав знати моїм організаційним зверхникам у Львові. З того часу моя праця в організації дуже змінилася. Я купував за сто золотих двотижневий білет і тоді вже день і ніч цілі два тижні перебував у потягах.

Раз по таких двох тижнях я йшов з університету з Лепким, і він в часі розмови сказав, що він мене довго не бачив на викладах. Він не був свідомий, яке це для мене не вигідне питання. Я не мав що йому сказати. У мене відбулася блискавична боротьба. У нас в організації обов'язувала строга засада: «Про справи не говорити з ким можна, лише з ким треба». Я не міг бути нещирим з професором Лепким... По короткій надумі я йому сказав, що я є членом ОУН і що я вожу нелегальну літературу. Ці два тижні я їздив і не міг бути на викладах, за що я його дуже перепрошую.

Василь Стефаник пише про Богдана Лепкого у спомині «Про ясне минуле» в «Альманаху українського студентського життя в Кракові»: «Всі знають його, як великого поета, як робітника і вченого, але не всі знають, як високо культивований се чоловік, який він великий в розумінні цінити людей, як великих так і малих. Він для мене все був такий самий гарний, як його твори. Перший раз я з ним познайомився в Кракові, і я вдячний долі, що я з ним зійшовся». І я теж був щасливий, бо він, почувши це від мене, усміхнувся і сказав мені, що він вже довго перед тим думав, що я мабуть належу до ОУН. Ми тоді йшли дуже повільно, довго говорили. Він мені оповів, як він був молодий і зі своїм батьком перевозив нелегальну літературу з Західної України, яка була тоді під австрійською окупацією, на Східню Україну, що була під царсько-російською окупацією. Запряжуть, бувало, гарні коні в залубні й удають, що їдуть на свята до кривих «по тамтім боці». Так австрійські, як і російські пограничники не робили ревізії у залубнях, тільки попитали, звичайно, чи не маємо чогось нелегального. «А якби були пошукали», – я спитав. «То ми мали на такий випадок приготовану одну-дві фляжки доброї горілки», – відповів, усміхаючись мій професор. Від того дня завжди, коли я повертався з такої довгої перерви, я звичайно старався йти з ним додому, й він мене тоді питав, чи все щасливо пішло. Коли я мав здавати іспит з історії української літератури, то іспит складався з двох частин: письмового й усного. Тему до письмового іспиту подав мені Лепкий: «Головний мотив в українській літературі». При тому він уважав за відповідне поінформувати мене, що ту працю буде читати теж професор Лер-Сплавінський, щоб я пам'ятав, що він не дуже прихильний до наших визвольних змагань. А був Лер-Сплавінський польським шовіністом. Він мене питав при іспиті з української граматики ще перед тим і зловив мене, що я не вмів відповісти, яке значення має наголос при відміні іменників жіночого роду. А те, що родовий однини і називний множини (наприклад, жі́нки і жі́нки) різняться тільки наголосом, сказав він мені. Але решта питань я відповів задовільно й дістав «добре». Я здавав той іспит разом з Геною Лотоцькою.

Гена Лотоцька найчастіше була у панства Лепких. Вона була дуже приємна й ніжна дівчина. Вона грала на гітарі й співала, то вона

мала з чим до них прийти. Звичайно по Різдвяних святах, коли ми вже всі вернулися з дому, ми ходили на коляду й тоді ми у панства Лепких мали дуже приємні вечори, бо ми у них кінчали коляду. Пригадую, як пильно слухав Богдан Лепкий, як Гена, пригравуючи на гітарі, співала пісеньку:

У мене є спомин маленької лялі.
Не знаю, хто нею мене вщасливив.
Як лен мала коси, уста як коралі
І то була перша, котру я любив.

А та пісня була дуже до її лиця, бо вона мала блонд фризурю, а уста як коралі зробити, то в дівчат ніяка штука.

Тепер прийшла вістка в газеті «Наше слово», що вона була при смерті Б. Лепкого, коли він помер в 1941 році 21 липня, і мені здається, що він помер з надією, що Україна буде самостійною, бо тоді ще німці не були зайняли остаточної позиції проти української самостійності, яка була проголошена 30 червня. Якби мені хтось зміг потвердити, що так дійсно було, я був би вдячний.

КРАКІВСЬКІ СТЕЖКИ

У Краків я приїхав 1930 року і вступив до Академії мистецтв. Там навчався відомий скульптор Нестор Кисілевський, який створив 1932 року скульптурний портрет Богдана Лепкого в теракоті. Був там і скульптор Литвиненко, автор пам'ятника «Каменярь», родом зі Східної України.

Краків здавен був тим винятковим містом, де відбувалося взаємо запозичення мистецьких надбань поляків і українців. Свідчення тому – наявність українського розпису в кількох каплицях Вавельської катедри та прикраси кімнат Ягайла в краківському королівському замку, розписи катедри в Садомирі, які виконали в XIV–XV століттях наші майстри з Галичини.

У краківській Академії мистецтв, починаючи з другої половини минулого століття до 1939 року, за статистичними даними, навчалось понад 110 українців. Імена цих людей відзначені в «Альманасі українського студентського життя в Кракові». Звідси й вийшло багато наших видатних митців, оскільки в Галичині не було Академії мистецтв, за винятком приватної Академії мистецтв Олекси Новаківського, де викладав певний час історію мистецтва сам митрополит Шептицький. Наведу лиш окремі найславетніші імена: Юліан Панькевич, Іван Труш, Осип Курилас, Модест Сосенко, Іван Бурачек, Михайло Бойчук, Антін Манастирський, Іван Северин, Михайло Осінчук (монументаліст і графік), Осип-Роман Сорохтей, Петро Обаль, Григор Крук (другий, після Архипенка, скульптор світової слави). Усі могли студіювати в Кракові завдяки старанням Богдана Лепкого.

У 30-х роках у Ягеллонському університеті українську літературу і славістику викладав Богдан Лепкий, а українську мову – професор Іван Зілинський, географію – доктор Володимир Кубійович.

У самому Кракові з давніх-давен проживало багато українців, які разом зі студентами творили досить велику колонію. Українці мали тут навіть свої установи і товариства. Звичайно це були філії львівських центральних установ і товариств: «Просвіта», «Рідна

школа», «Дністер»... Діяла тут церква святого Норберта, яку ще австрійський уряд віддав українцям. У ній був прекрасний іконостас (до 1947 року), намальований у візантійському стилі за проектом Яна Матейка його ж учнями і при його допомозі.

Усе культурне життя українців концентрувалося у приміщення товариства «Просвіта», розташованому на вулиці Ягеллонській. Слід нагадати, що комунізовані поляки пам'ятки рідної культури перетворювали на житлові будинки або руйнували їх, щоби не залишити слідів про колишню славу. Так повелося, зокрема, з приміщенням колишньої української гімназії на вулиці Шевченка, 44.

У «Просвіті» читали лекції, організовували концерти, вистави, забави, вечорниці. Професори-українці і студенти залучалися до активної роботи у Товариство. Душею просвітянського життя був професор Богдан Лепкий, який упродовж свого життя в Кракові працював заступником голови «Просвіти». Найважливішу роботу – щорічні Шевченківські концерти – організовував сам.

Уперше я пізнав Богдана Лепкого 1931 року, коли він виголошував у «Просвіті» лекцію з літератури. Не пригадую точно теми, але була ця лекція порівняльна – про Шевченка і його позицію у світовій літературі. Я був дуже захоплений, перш за все, виглядом, вимовою і поставою Богдана Лепкого. Відчувалося відразу, що це глибоко ерудований викладач, людина широких горизонтів і високої культури. Згодом, протягом 4 років доводилося мені слухати його при всяких нагодах: за кафедрою, говорити з ним, бувати в його домі. Бачився з дружиною і двома дочками – Наталею і Нусею. В невеличкому кабінеті професора висіли на стінах різні картини. Між ними мило вражали оригінальні пастелі гуцульських типів Івана Северина, й особливо – портрет-композиція сплячої дівчини з довгими руськими косами роботи Осипа Куриласа. Ним дуже радів сам господар, тільки жалувався, що мистець закінчив його мимо волі професора, коли той мусив вийти з дому. «До того часу праця була якась більш безпосередня, свіжа і легка», – сказав він.

Богдан Лепкий ніколи не читав лекції із конспектів, тільки виголошував їх із пам'яті, викладав. А ми ходили на виклади його без обов'язку – поза програмою. Розповідав нам, що до першої лекції в університеті доводилося йому готуватися 16 годин, аби говорити

потім усього одну академічну годину, без записок. «А потім уже було щораз легше», – сказав, посміхаючись. Ось яка це була відповідальна, достойна, серйозна людина праці і науки.

Богдан Лепкий був справжнім щирим другом української молоді в Кракові. Він охоче дозволяв нам слухати його лекції в університеті, принагідно інформував нас, коли і який цикл лекцій буде в нього, щоб ми змогли з них скористатися. Бо прагнув передати нам усе необхідне для загальної ерудиції. Часто після Богослужіння в церкві ми оточували професора, і він завжди мав нам щось сказати цікавого і важливого. Лекції Богдана Лепкого захоплювали і полонили буквально всіх, хто їх слухав.

Високий зріст, маєстатична постава при викладанні, виразні риси обличчя з високим чолом, добродушні сміливі сині очі, а при тому чудова мова, прекрасна дикція, цілеспрямована інтонація – все це створювало гармонійну єдність цієї світлої шляхетної постаті, що прямо змушувало слухати всіх уважно, захоплено. Він немовби притягав до себе всіх слухачів магнітом.

Професором Богданом Лепким захоплювалися не тільки Краків, але й Варшава, інші європейські міста. Його виступи були бажані на різних симпозіумах, форумах. Може, тому назвали його українським Демосфеном поляки! Кажали: «От би ми мали такого Демосфена у Варшаві!»

Богдан Лепкий допоміг нам організувати український мистецький гурток «Зарево». До нього належали не тільки студенти Академії мистецтв, але й інших мистецьких закладів Кракова. Ми обрали професора Богдана Лепкого почесним головою гуртка «Зарево». На VI виставці Асоціації незалежних українських мистців (АНУМ), яка проходила з 16 грудня 1934 року по 14 січня 1935 року, ми успішно виступили в складі 8-ми мистців з 65-ма творами з малярства, графіки і скульптури як окрема група. Того ж таки 1935 року у ретроспективній виставці «Українське мистецтво за останніх 30 років» у Національному музеї у Львові.

Богдан Лепкий цікавився мистецтвом усе своє життя і допомагав студентам своїми порадами та вказівками, і навіть матеріально. Він розповідав про студента-мистця Івана Северина, якого прийняв у своє помешкання на проживання. Якось Северин малював на

вертикальному пересувному мольберті і завісив на ньому висячу лампу, та сказав спересердя: «От, бісова тіснота!» Професор засміявся, бо зрозумів, що син широких степів не звик до міських тісних кімнат. Віддавши Северину одну із трьох кімнат, сам професор тіснився з родиною у двох. Богдан Лепкий любив допомагати студентам, домагався їм стипендії навіть за межами краю. Не один художник завдячував йому, що міг продовжувати студії в заграничних академіях.

60-літній ювілей Богдана Лепкого, відзначений у Кракові 20 листопада 1932 року, став справжнім тріумфом багатогранної літературної, наукової та педагогічної діяльності нашого великого письменника, виявом глибокої пошани і любові українського суспільства і чужинців до вірного сина української нації, громадянина-патріота, демократа і гуманіста, чи не найбільшого з вихідців Галичини після Івана Франка. Тому його творчість, праця, духовна спадщина належать не тільки українцям, але й усьому людству. Про це свідчать численні відгуки про святкування ювілею в українській, польській та західноєвропейській пресі. Ми, тоді молоді студенти, мали щастя бути сучасниками цього величавого свята і нашою безпосередньою працею допомогли його проведенню.

Заходами окремого ювілейного комітету під головуванням професора доктора Івана Зілинського була влаштована святкова академія. Вона відбулася у неділю і розпочалася урочистим молебнем у церкві святого Норберта. Після відправи всі учасники пішли до театру «Багателя», що описано в газеті «Діло». Були делегації з усієї Галичини. Сцена була прибрана вишиваними рушниками, килимами, квітами, а по середині сцени був установлений бюст ювіляра роботи української скульпторки з Кракова Наталії Мілян. Академію відкрив короткою промовою професор доктор Іван Зілинський. Потім доктор Б. Безушко виголосив реферат про творчість Богдана Лепкого. Відтак виступили делегати від різних товариств і установ із краю і з-за кордону різними мовами. Їх було так багато, що мусили відкласти на вечір подальші виступи і зачитування привітань. У мистецькій частині брали участь два хороших колективи – хор філії «Просвіти» в Кракові під диригуванням Ореста Менцінського та парохіальний – під керівництвом М. Андріішина. Виступи солістів чергувалися з

декламаціями поетичних творів ювіляра. Неперевершеними були виступи Юліяна Генік-Березовського, акторський талант якого просто вражав.

У «Просвіті» був організований чайний вечір на честь ювіляра. Виставлялися твори молодих мистців-студентів краківської Академії мистецтв, що створювало незабутнє враження. Були там і малюнки самого ювіляра з юних літ, далі – Дем'яна Горняткевича, Тарасовської, Іванцева, Зоря, Наконечного, Кмітя, Продана, Касараба. Приковували зір різьби талановитих скульпторів, зокрема Нестора Кисілевського.

Довгих пів століття були заборонені твори письменника Богдана Лепкого. Необхідно включити цю багату і вагому спадщину в історію української літератури на належне їй місце. Треба відзначити пам'ятними знаками всі місця, де жив і працював письменник, як на Україні, так і на чужині: у Кракові, Відні, Берліні, Вельцарі... А яке широке поле для екранізації його багатого, чудового доробку!

Величезне значення для повноцінного повернення пам'яті Богдана Лепкого має створення музеїв. Відрадно, що є вже оригінальний музей Богдана Лепкого в Бережанах, музей родини Лепких в Жукові, у селі, де народився поет, – Крогульці Тернопільської області та в Жовчеві Рогатинського району Івано-Франківської області.

Я щасливий, що врешті є пам'ятник Богданові Лепкому в Жукові, погруддя – в Крогульці. Є і в Івано-Франківську меморіальна таблиця на початку вулиці Богдана Лепкого з його барельєфним портретом.

Цим спогадом хочу віддати шану і данину світлій пам'яті нашого великого поета і прозаїка, вченого, перекладача, педагога і видавця, мистця, мецената і протектора, улюбленого нашого професора! Віддати шану пам'яті цієї світлої, предоброї, наскрізь гуманної людини, щирої та щедрої, з добродушними, лагідними синіми очима...

ПРОФЕСОР БОГДАН ЛЕПКИЙ

Хочу розказати про професора Богдана Лепкого, про Лепкого, якого з початку я тільки бачив, а потім його чув, а потім і говорив із ним, і в домі його часто бував. Діялося це в роках, починаючи від 1935 року, а діялося це тут, у Кракові. Інший тоді був Краків, на вулицях був менший рух, грязюка в осені на них була, на пальцях переходили, щоб не охляпати панчішок, і каблучки ломили на Ринку на лобиках каміння. А рух на хідниках живіший і голосніший був. Хлопчики-газетярі бігли, викликаючи сенсаційні відомості. Спів нових танг і музики, на чому там не грали: і на пилі, і на мітлі – натягнена струна, смичок і голосник, на пляшках, вуличні ансамблі з цирковими показами, гітарою, протягнутою по грошики. А на Страдомі екзотика, халати, пейси, лисюри, макагігі, і вражіння в приїжджого було, що Краків – це історія, культура, розбавлене, веселе місто.

Між стінами квартир веселості цієї не було. Скупістю відзначались краків'яне, «центусями» їх звали. Говорили, що це місто пенсіонованих радників ще з австрійських часів, коли воно столицею Галіції було. Згадували з тугою «цьоцю Австрію», було тоді багато різних установ, а харчі із бідних сіл були дешеві. Не любили Варшави, забрала вона їм центральні інституції, і заробити грошиків не було де, тому то і «центусями» вони були.

Джерелом доходів був Ягеллонський університет. Студенти, що приїжджали з цілої Польщі, особливо з «кресів», сини багатих батьків, для котрих амбіцією було, що син на «Ягельонці» і парадую на вакаціях у шапці корпорантській.

Приїжджали і ми, студенти українські, не з огляду на амбіції, але тому що місця нам у Львові бракувало. Приїжджали зі своїми валізочками і зараз з перону йшли із ними десь здаля від центру і оголошень на вікнах шукали «покуй до винаєнця». Кімнати були прикрашені: оксамитна скатертина, образи на стінах. Потім на столі лежала «цератка», і темні квадрати залишалися на стінах по образах, а

ми не спостерігали навіть цього. Холод і голод докучав нераз, а ми і цього не дуже відчували, ми радістю жили, що ми – студенти, ідемо до якоїсь цілі і живемо в своїй громаді. І такі влучні слова батька з фільму «Скрипаль на даху», що каже про подружок своєї дочки: «Вони дуже бідні, але вони цього не знають».

В місті, центрі польської культури, ми творили свій архіпелаг, островами у ньому були: церква святого Норберта при плянтах, «Просвіта» на вул. Ягеллонській, 10, і невеличка викладова зала в «Колегіум Маюс», і там був проф. Лепкий.

В церкві, а головню під церквою, по богослужінню збиралися ми, а потім громадами ходили по плянтах. Одного разу під час богослужіння товариш торкнув мене і шепнув: «Лепкий». В першому ряді на кріслі я побачив постать з високо піднесеною сивою головою.

В «Просвіті» збиралися ми щовечора і там ми мішалися з громадянами Кракова, там відбувалися теж всілякі імпрези. Під час одної з таких імпрез стояли ми громадкою при вході над прірвою сходів і хтось сказав: «Лепкий». Я знову побачив сиву голову, що крутими сходами поволі підіймалася вгору. Для нас, студентів, Лепкий не був тоді головним авторитетом. У нас панував тоді Донцов і поети: Кравців, Янів, Віконська, але Лепкого знали ми вже з перших читанок і низько кланялися йому, коли він коло нас проходив.

І ще один образок залишився в пам'яті. Вечір на проході біля річечки Рудава, дві постаті, при рамені поета висока струнка жіноча постать, повільний, повільний крок. Це були останні спільні проходи, потім Лепкий залишився тільки з дітьми.

Нашим стисло студентським острівцем був Ягеллонський університет, «Колегіум Маюс», висока червона будівля при плянтах. Направо від входу наша «капличка» – габлотка Студенської громади, а наліво за поворотом маленький викладовий зал, і там читав свої лекції професор Лепкий.

На виклади приходили не тільки студенти філософії, але і студенти інших відділів, медики, правники, студенти з інших вищих шкіл, а також українці громади Кракова. Приходили ті, що цікавилися українською літературою, або попросту, щоби побачити і почути письменника і поета Богдана Лепкого.

Ми сиділи, оперті плечима на довгих лавках, самі свої, жодних конспектів не робили, атмосфера була як на концерті. Професор викладав без жодних нотаток, стоячи при боку кафедри. Виклади були в польській мові, і була в цьому якась ненатуральність, що ми, всі свої, говоримо на чужій мові. Найбільше, хіба, відчував це, сам професор. Чулося це в його одностайній монотонній мові, говорив без підкреслювання окремих речень, без надумування, як би читав з книжки, часом примикав очі.

Після перерви розпочинався семінар або просемінар, до нині не знаю, яка в тім різниця. Семінари йшли в українській мові, і якби проривалася якась заслона. Оживлялися ми, і при кафедрі стояла, ходила, жестикулювала інша, молодша постать. В тоні мови пробивалася тенденція не тільки щось переказати, але і переконати, переконати, що особа Возного в «Наталці Полтавці» не є постаттю негативною, він не цурається своєї мови, тільки вживає нашої тодішньої мови книжної – мови Сковороди. Ми були, переважно, з українських гімназій і знали українську літературу, а професор збагачував нам її, якби вишукував незнаних нам допливів до її головного русла.

Одного разу по викладі, коли професор збирав принесені матеріали, а було того багато, підійшла до нього студентка і запропонувала йому свою поміч.

Дорога вела від «Колегіуму Маюс» до вулиці Слонечної, і багато було часу на розмови. Такий був початок, а потім Гена Лотоцька була частим гостем на Слонечній, стала приятелькою дітей професора, перебувала теж на вакаціях в Черчу в літнім домику професора в «Богданівці».

Професор, овдовівши, жив тільки з дітьми, а були це Таля, Стисьо і Нуся, не знаю навіть повних їх імен, всі знайомі зверталися до них іменами скороченими так, як говорив з ними батько. Батько любив, коли всі діти були вдома. Нераз, входячи до хати, обводив очима і питав: «А Таля де?»

В домі була специфічна атмосфера: фізична і духовна схожість, високі постаті, спокійні рухи, спокійна мова. Відчувалася не влада, а пошана батька. В великій кімнаті були образи і різьби українських митців. Професор особливо любив різьбярів. Актуальними тоді були

студент Академії мистецтв Крук і учень мистецького технікуму Черешньовський, вроджений талант з бідної лемківської хати. В кімнаті стояло погруддя професора, роботи, чи не Крука і дві різьби Черешньовського: голова Гени і дівчинка з курятком з рисами обличчя, як у голови, і професор говорив: «Черешньовський не може позбутися Гени профілю». В широкому переході без дверей до другої кімнати висів вінець з окисованого срібла, дар поетові на 60-ліття від Бережан. На кожному листочку була вигравлена назва установи: «Союз кооператив», «Народний банк», «Маслосоюз» і т. д. Посередині кімнати стояв великий стіл і тут приймалося гостей. Вкінці тридцятих років було їх небагато, до постійних належала п. Беньковська, перекладачка творів Лепкого, першої частини «Мотря», бував також «радця» Тіль, що займав якесь високе становище в ділянці мистецтва, пригадую його з критики малярства Бруно Шульца. Бували і наші студенти, що мали зв'язок з мистецтвом, серед них незрівняний рецитатор Генік-Березовський.

Мешкання на Слонечній не було відірваним українським острівцем. Лепкого називали амбасадором української культури серед поляків. Професор від зарання удержував зв'язки з польськими письменниками, поетами й іншими особами з польської культури. В тамтих часах мало було таких осіб, що цікавилися українськими справами, на загальне польське суспільство з легковаженням, а то і вороже до них відносилося. Єднання двох народів на полі культури – це велика заслуга Богдана Лепкого. Зв'язки Богдана Лепкого з польським середовищем не перервалось і під час окупації, а це має також не будь-яке значення.

І ще один образок. Весна 1939-ий, Раковицький цвинтар в Кракові, ховали асистента професора, молодого людину, нашого колегу Теодосія Сташка, його скопив туберкульоз. Ми, студенти, громадяни Кракова і висока маєстатична постать професора. Кидали руками землю, з інтернованих вояків УНР козак Денисенко козацьким звичаєм сипав землю з шапки, а коли вже виросла могила, припав до неї літній в сільському одязі чоловік і так контрастово до міських чужих обставин заголосив: «Дозю, на кого ти нас покинув». Як же раптово змінилась тоді постать професора, не було вже в ній

маєстату, і плечі якби звузилися, коли він скоро відходив алеєю між могилами.

Ішов рік 1939-ий, буря зближалась, а по Волині і Галичині проходили хвилі з поліцаями і ксьондзами, «переконували», що жодної України нема, і їхали потягами до Берези, і замикалися двері в'язниць за тими, що цьому заперечували. Гнів перетворився в ненависть і дрижало слово «к о л и ж»? І прийшов вересень, і зрозуміли, що це нарешті! Залишилось почуття кривди, і зерно ненависті тендітними стебельцями розвивалося між колючими будяками наїзників.

В домі на Слонечній з'явилася нова постать – Льоньо Лепкий, і це переважно при ньому збиралися в великій кімнаті гості, говорили, пригадували, не зрозуміло дивилися на тендітні стебельця між будяками, які не пригадували їм червоної калини. А зі сходу ішов зойк, змішаний з піснями про «Батька народного» і «Україно моя, Україно, золотая твоя сторона...»

Змінилася постать професора, дуже змінилася, чогось їй бракувало, і видно це було і в очах, і в цілій поставі, і повільнім кроці. Переважно сидів в великій кімнаті направо від дверей при малому столику при печі, писав або рисував тушем маленькі образочки для буквара. З дому на прохід над Рудаву виходив в товаристві Гени або когось з дітей.

Професор мав до залагодження якусь справу у нотаря, і Гена зголосилася піти з професором. Настав день 21-ого липня 1941-ого, і про цей день розкажу вже не своїми словами.

«Професор, як звичайно, писав при своєму столику, коли Нуся поглянула в вікно і сказала: «Тато, Гена йде».

Канцелярія нотаря була в головнім ринку десь недалеко кам'яниці «Під баранами», і ми ішли тою самою дорогою, якою я перший раз ішла з професором з «Колегіум Маюс». Погода була горяча, але професор ішов спокійно, ми цілий час про щось розмовляли. Канцелярія адвоката була на високому поверсі, а сходи були круті. Я бачила, що професор мучиться, витирає піт, а сходи тяглись безконечно. Коли ж вкінці дійшли ми до почекальні нотаря, професор мене перепросив і ввійшов до туалету. Двері замкнулися, і для мене настали найтяжчі хвилини, я не знала, що робити, здавалося, що

хвилини тягнуться так довго. Нарешті двері відчинилися, професор виходить, але бачу, що йому так дивно підгинаються ноги. Присутні в почекальні професора підхопили і положили на канапі. Вибіг нотар, він, здається, знав професора і став кричати: «Лекажа, лекажа!» Не знаю навіть, де я цього лікаря знайшла, бігла з ним по сходах. Двері були відчинені, нотар сидів при професорові і кричав: «Прендзей, прендзей, серце пшестає біць!» Лікар і ще хтось заслонили мені професора, по хвилі побачила, що лікар світить світло, і зрозуміла.

«Пані з родзини, проше, подейсьць».

Побігла на Слонечну. Була тільки Нуся.

«Нусю, ходи, татко занедужав!»

А Нуся: «Гена, скажи правду!».

На столику лежав недописаний аркушик паперу, останні на ньому слова були: «рука дріжить, перо падає з рук...».

Хоронили професора на Раковицькому цвинтарі в гробівці родини Шайдзіцьких, так тимчасово.

Не знаю, де загубилася мені знімка з похорону, на труні була виразно видна стяжка з написом: «Гена».

БОГДАНІВКА

Стояла край села на горбі та згори дивилася великими вікнами на Черче: на вузькі смуги селянських полів, на сріблясті жита, на золото пшениць та на парк з муравлиськом людей, що з'їжджалися сюди задля «славного» болота або задля розради та пригод. «Богданівкою» її звали.

Стільки років проживав її власник та чужині, далеко від зелених лугов, золотистих нив та хвилястих горбів рідного Поділля! Стільки років слав за ними свою сердечну тугу, засновував їх павутинням своїх спогадів та ніжно, з великою любов'ю змальовував на своїх полотнах. Він, поет і маляр, вмів, пишучи, малювати.

Читаючи його твори, ми так і бачили стару попівську хату у розлоному садку, з невеличким гайочком, густо оброслим диким виноградом, великий запашний квітник перед нею та крислаті, медом пахучі липи біля старої дерев'яної церкви. Довго тужив Богдан за такого хатиною і, врешті, діждався її у своя 60-річчя.

На ювілейний дар українське громадянство закупило шматок поля у «славному» Черчі та збудувало Богданові Лепкому невеличкий дімок. Треба було йому й власних грошей докласти та роками ждати викінчення. Але потім, кожного року, як лиш кінчалися виклади в університеті, ще тої самої днини він з своєю ріднею виїздив з Кракова в далеке Черче. Доглядав ще будови своєї хати, викрашав її, заводив квітник та всяким квітням засаджував. Були там і айстри на великій круглій клумбі, і пахучі левкої, і рядком червоні гвоздики, що ними залюбки обдаровував своїх гостей, і біля вікон зелена резеда та ніжно квітна матіола.

«Щоб увечері пахло та Жуків нагадувало, або Циган», – говорив, коли ми, його гості, повними грудьми вдихали запах його квіток.

Пам'ятаю, як у кутку города будував альтану та обсаджував виноградом. «Як приїдете за кілька років, то вже в альтанці будемо грати преферансу», – говорив, як я востаннє була в «Богданівці».

Та не довелось йому бачити свою «Богданівку» на вільній, рідній землі, не довелось заграти улюбленого преферансу в затіненій альтанці, як давно, колись...

А любив його грати. Бувало, щоранку, в 10 годині сходив із своєї «Богданівки». Стрункий, елегантний, завжди всміхнений, з малою фашкою в зубах, зустрічав знайомих, друзів, вітався, розмовляв, відбирав на пошті листи, свіжі газети та книжки.

Сідав тоді в купелевому парку на лавочці, прочитував усе, а потім, вертаючись додому, поступав до «Палатки». Часом хтось не купався, або вже раніш виповнив той свій «обов'язок», тоді інколи й до обіду зібралася партія на одну пулю. А до себе запрошував своїм притишеним голосом: «Цілую руки, а не забудьте пополудні обов'язково на “Богданівку” прийти». І ми завжди йшли, і ті, яких просили, і ті, які хотіли йому віддати привіт і поклін, як небуденному українському поетові.

Кожного пополудня роїлося на «Богданівці» від гостей.

З широких вікон своєї кімнати вітав їх усіх привітним усміхом та добрим словом. «Просимо, просимо, “Богданівка” завжди гостям рада», – і запрошував сідати поруч себе за великий стіл, що стояв в одному куті його кімнати між трьома великими вікнами, прикритий вишиваною скатеркою. Скрізь були квіти, і на столах, і на вікнах, і перед портретом його недавно вмерлої дружини, який він сам малював.

«Пусю, а подай нам каву!» – звертався до своєї молодшої дочки, що від смерті матері заступала йому господиню.

«Дуже дякую, ми вже по каві», – говорили ми нераз.

«Е, там у вас не така кава, як на “Богданівці”, у нас ще попівська, з кожушком та зо свіжою булкою», – сміявся. І ми всі муіли пити другу каву з доброю домашньою булкою. А потім ми сідала до преферансу.

«Тільки – в нас забава, а не газард!» – застерігався професор, як який новик прилучався до гри і не був ознайомлений з давніми звичаями «Богданівки». Серед гри Богдан Лепкий розказував своїм цікавим, мальовничим спогадом епізоди з попівського життя, або затагав тихим голосом пісню.

Інші підтримували його і котилася тужлива пісня про безкраї степи України. Це була його улюблена пісенька. А потім з'являлися звідкись і співаки, і гітара, і летіли пісні геть далеко, на Черче.

І знову преферанс... «Хто хоче два аси?» – питався, як роздавав карти і тішився дуже, як справді в купні вони знаходилися.

А як доходила 8 година, кінчали гру та розходились до своїх пансіонів на вечерю, а потім... потім кликала ще музика та манили своєю романтикою черчанські джерельця. «Заходьте ще по вечері!» – запрошував, – але ми рідко заходили. Стільки було ще в Черчі інших приємностей! Не знали, що не доведеться нам більше побувати в Черчі, що Богдан Лепкий гостить нас у своїй «Богданівці» вже востаннє...

ВАКАЦІЙНІ МАНДРИ

На гостину до «Богданівки», до Богдана Лепкого

Пам'яті Всеволода Лемехи, Євгена і Мирона Смиків

Після закінчення гімназійної науки в станиславівській гімназії багато з нас втримували поміж собою кореспонденційний зв'язок і вже було своєрідною традицією, що добрі приятелі із шкільної лавки відвідували себе взаємно під час літніх вакацій. Найчастіше запрошували своїх товаришів діти священників.

Такі вакаційні прогулянки на наші галицькі приходства були все дуже приємні і веселі; з'їжджалося багато товаришів і товаришок, і ще до сьогодні приємно згадувати ті часи.

Десь при кінці червня 1938 року запросив нас обох – покійного вже Всеволода Лемеху й мене, – наш шкільний товариш Ромко Смик, який студіював медицину в Кракові, приїхати на «Петра» до Жовчева біля Рогатина. 12-го липня ціла велика родина о. Петра Смика величаво відсвятковувала день його ангела.

На стацію в Жовчеві приїхав по нас брат Ромка – св. п. Мирон – він загинув пізніше під Бродами. Ми не були першими. Знайомимось. Дві сестри зятя о. Петра – о. Тарнавського, кузинки Лонгевичівні; студент теології Теодор Олійник з поблизького села Уїзд – розстріляний німцями в 1942 році під Кременчуком; брат Ромка – Євген – застрілений вже після закінчення війни в большевицькій засідці в Рогатинщині. Знайомимось із найстаршим братом Ромка – о. Богданом, з дружиною Володимирою, як і з швагром о. Володимиром Тарнавським.

Приходство велике. Зобов'язує тут певна етикета, і хоч було дуже гаряче – бо ж «Петрівка» – ми не скидаємо блюзок. Тільки на прохання Ромка його тета, яка завжди сиділа на почесному місці, сестра матері пані професор перемиського дівочого інституту Гривнакова, великодушно дозволила нам, молодим, бути в сорочках. Для молоді був осібний стіл. Було весело. Після святочного обіду з

відповідними промовами-побажаннями гості групками продовжували розмови чи розпочинали традиційного преферансу. Отець Володимир Тарнавський з дружиною Стефою збивали в саді круглі, вони – чемпіони. Дружина о. Богдана Дьодя за фортепіано, вона грає, а ми, молоді, підспівуємо. Найбільш популярними серед нас таки були стрілецькі пісні.

Увечері молодь танцює допізна; старші згадують минуле, говорять про важке життя під польською окупацією, про політичну ситуацію в світі, про можливість війни у зв'язку з домаганнями Гітлера відносно Данцігу й «Коридору» з Райху до Східніх Прус. Переважає опінія, що погрози Гітлера треба брати поважно.

Ми, молоді, спимо в саді в альтанці. Хоч ми змучені, будить нас час до часу щось, що падає на бляшаний дах. Думали, що то парубки нам перешкоджають. Рано побачили ми, що ми спали під яблунею, і яблука падали, і нас будили. Полягавши на запашному сіні, ми довго ще оповідали собі всякого роду жарти, час до часу сальва сміху будила й полошила заспаних птахів, дразнила сільських псів, що гавканням давали про себе знати; а й бувало, що хтось із старших радив нам таки йти спати.

Сусіди-священники пороз'їздились «усвоєси». Лишилась родина. Мабуть, слідуючого дня після «Петра» родина о. Петра Смика вибралась до Черча відвідати на «Богданівці» Богдана Лепкого, а також і Льоня Лепкого, який був управителем курорту «Черче». Бричкою їхали їмость Ростислава з сестрою панею Гривнаковою та о. Петро Смик; може, ще дехто – та не затямив.

На великому драбинястому возі зайняла свої місця на веретами позастелюваних сидженнях молодь. Скільки всіх нас було – не пригадую. Було багато. Хор створили ми гарний: співи, жарти. Віз підскакує на вибоїнах пільних доріг. Минаємо Данильче, їдемо біля Чортової гори, Пуків; зачіпаємо трішки Рогатин, і вже скоро Черче.

В Черчу ми з Всеволодом вперше.

Бачимо курортників біля цілющих вод. Старші панове попивають собі мінеральну водичку, приговорюють, жартують. І ми напились «Льоні»; на що вона помагала в тому часі, ми не довідались, проте бути в Черчі і «не напитись цілющої води» – таки не випадало.

Алеями проходжуються якісь визначні громадяни, які здоровкаються, зупиняються, погугорять і продовжують свій прохід.

На вечерю ціле товариство запрошене на «Богданівку» до Богдана Лепкого. Ми з «Льоком» Лемехою вперше матимемо змогу зустрітись і пізнати визначного нашого поета й письменника, – тож і не дивниця – ідемо в дещо піднесеному настрої.

Ромка мама, Ростислава, тіточна сестра Богдана й Льоня Лепких, а Ромко, студіюючи в Кракові, жив у Лепких. Марія Гривнах, їмость Ростислава, о. Петро й старші за нас попереду, і ми, молоді, замикаючи похід, входимо на сходи «Богданівки», де вже зібране товариство. Стисьо Лепкий, син Богдана, вітає гостей на сходах вілли, а проф. Богдан Лепкий сердечно вітається з рідними. Ромко представляє нас – своїх шкільних товаришів.

Молодь має свій стіл. Знайомимось із дочкою сенатора Остапа Луцького, який сидить між старшими, з Христиною Назаревич, з якою ми з Льоком були познайомилися кілька років тому під час нашої гімназійної прогулянки у Львові.

Старші зайняті актуальними політичними розмовами, Богдан Лепкий в більшості прислухається розмовам. Обговорюють питання евентуальної війни; яке буде наступне потягнення Гітлера; українська проблема, – оце головні теми підслуханих розмов. Хоч Гітлер загрожував Польщі, то в розмовах, що вдалось мені зачути і зятямити, не відчувалось якогось захоплення політикою Гітлера. Хтось покликався на якусь статтю у «Фолькішер Беобахтер», хтось інший оповідав про розмову з кимось, хто недавно приїхав з Берліну до Львова.

Ми старались забавляти панночок при нашому столі. Дочка Богдана – Софія – принесла на стіл паруючий банячок кулеші, другий глечик був з густим і холодним квасним молоком, і була мисочка з розтопленим смальцем зі шкварками. До сьогодні мені здається, що такої смачної кулеші я не їв, а ті шкварки...

Нас не затримували. Старші виявили велике виrozumіння до нас, молодих. Подякувавши професорові за гостину, ми оглянули ще дуже гарну збірку ікон, що їх зібрав і ними опікувався син Богдана – Стисьо. Визбирав він по довколишніх селах багато цікавих, а за його

словами, й цінних стародавніх ікон. Що сталось з ними? Чи збереглись?

Проходжуємось і ми алеями парку; досить багато курортників. Смеркає. Всі ми, молодь, заходимо до палатки, де «Ябцьо» – Яблонський зі своєю оркестрою приграє до танцю. Опікункою нашого молодого столу є пані професор М.Гривнакова.

Професор Лепкий має свій сталий стіл. Зібралось тут велике товариство. Зауважую редактора Дмитра Палієва, є сенатор Луцький, є голова УНДО Дмитро Левицький, є ще хтось із кооператорів. Є невідомі мені священники. Та чи зятимити всіх! Розмова спокійна, хоч сидять «противники», сказавши сьогоднішньою термінологією.

Типовим для себе жвавим тоном висказує свої погляди редактор Д. Паліїв. Хоч ми й не чули всього, про що йшла розмова, то з уривків можна було знати, що темою розмови була Чехословаччина, Карпатська Україна, німецькі домагання до Польщі, і яке місце в тих подіях є для української справи.

Ябцьо виграє найновіші «шлягери»; старше громадянство обсервує молодих, що кружляють під звуки танго чи вальсу. Чудовий настрій.

Біля півночі Льоньо Лепкий бере скрипку, ще хтось із курортників перебирає інший інструмент, і починають грати настроєві стрілецькі пісні. Молодь не перестає танцювати, а зала підхоплює відомі мелодії і розпочинається чудовий імпровізований концерт. Зала і оркестр створили одну велику родину.

Світло починає меркнути. Звуки із скрипки Льоня виходять тихіші, удари бубна ледве чутні, вже тільки маленьке жевріюче світельце... Льоньо грає ще тихіше, і вже при повному безсвітлі прощає гостей – бажає доброї ночі.

Як святоіванські огники, так блимають світла ручних лямпок по алеях курорту. Ми прощаємось із нашими партнерками, бо нам стелиться ще дальша нічна дорога до села Дички, де парохом був швагер Ромка – о. Володимир Тарнавський. Роман, Євген і Мирон Смики, Всеволод Лемеха і я йдемо по півночі пішки. Генко мав знати дорогу. Як пригадую собі, ніч була темна, навіть на «головній» дорозі нікого не було. Перелякали ми фірманів валки возів, які, мабуть, їхали по товар для кооператив до рогатинського Союзу.

По кількох кілометрах прийшлося «підкачати» штани аж до колін і зняти черевики, бо була сильна роса. Не було то дуже вигідно іти «босаком», та кожний з нас дещо був привик ходити босоніж.

Десь по третій годині вночі – вже був майже світанок – ми добились до Дичок. Отець В. Тарнавський з дружиною Стефою були здивовані такими ранніми гостями, але багато не розпитували. В короткому часі наша п'ятка спала міцним сном, бо то були часи безжурної молодості.

КИТИЦЯ КВІТІВ...

Щоб завітнати з галицьким громадянством й організаціями, в котрих здебільшого були ми з чоловіком членами, весною 1936 року поїхали ми до Львова, а під осінь 15 вересня – до Черча.

Гостинна управа живця з братом покійного професора у проводі улаштували нас якнайкраще, а миле оточення лікуванців-українців створило свою родинну атмосферу. Зараз першого дня, вечором, запрошено нас до «спільної» вечері, під час котрої весело провадилася гутірка; коли нараз входять до зали, прямуючи до нашого стола – висока панночка, а за нею стрункий, поставний, сивий уже добродій. «Чи це не письменник Богдан Лепкий?» – питаю свого сусіда бл. п. директора Леся Кульчицького (бо ми вже з чоловіком перед вечерею здалека встигли оглянути милу «Богданівку» й довідатися, хто в ній живе). «Так, це він», – відповідає Лесь Кульчицький. Знайомимося. О, Боже! Яка я була щаслива бачити того великого письменника, про котрого багато чула й творами котрого я так захоплювалася...

Після вечері ми всі перейшли до другої кімнати, слухали радіо (саме тоді розвивались ці події в Судетах і в Чехії).

На другий день були ми в гостях у милій «Богданівці». Тут майже щодня після підвечірку всі ми збирались на пару годин на відвідини господаря «Богданівки»; послухали його оповідь, а деколи заграти і преферансу.

Їздили також разом до Рогатина – оглядали пам'ятки, старовинні церкви, про котрі наслухались від великого покійника. Бували і над «Золотою Липою», рідною рікою поета і славною з боїв Січових стрільців за часів світової війни. Не встигли відвідати тільки Бережан та Крилоса, бо телеграмою ненадійно по 10-ти днях нашого милого побуту в Черчі чоловікові перервали відпустку й викликали назад до полку, де служив старшиною, далеко на литовській границі.

За кілька годин ми вже готові до від'їзду. Прощальний візит на «Богданівці». Вже вечоріло, як залишали Черче. Біля головної брами зібралася вся українська родина разом із професором. Від багатьох

дещо дістали ми на милий спомин, а коли вже мали коні рушати, підійшов той, в котрого я при кожній нагоді так вдивлялась, з захопленням ловила кожне його слово, слухаючи оповідань та порад. А був він такий милий, сердешний, свій і гостинний... Підійшов і, подаючи квіти, каже: «А від мене, пані полковникова, ця китиця рідних квітів, котрі я сам доглядав і зірвав...»

Зберігала я ті квіти до дня 22-го вересня 1939 року. Вони на перехованню у Львові. Чи я їх віднайду?

Я СПІВАВ ІЗ ЛЕПКИМ «ЧУЄШ, БРАТЕ МІЙ...»

Ішов 1938 рік. Навчався я тоді в Станіславській державній українській гімназії. Були тут давні літературні та краєзнавчі традиції, які міцно підтримував колектив, в якому було більше 10 докторів наук. Тому ніхто не здивувався, коли по класах пронеслась звістка, що організовується прогулька (екскурсія) до княжої столиці – Галича.

У призначений час півсотні гімназистів різних класів із запасом провізії на дорогу зібралися на залізничному вокзалі. Ось і підійшов поїзд – ми вже у вагоні. За вікнами проносяться знайомі багатьом (адже більшість гімназистів були із Прикарпаття) підгірські краєвиди. Мені ж, вихідцеві із Поділля, – все було новим і дуже цікавим.

Всю дорогу до Галича у вагоні кипіла жвава розмова. Навіть ті, що походили із цього повіту, не знали, який то княжий двір – двір прославленого галицького князя Ярослава Осмомисла, котрий, за висловом автора славнозвісного «Слова о полку Ігоревім», своїми полками підпирив угорські гори.

Так за розмовами про князів, про Ярославну непомітно під'їхали до залізничної станції «Галич». Далі на нас чекав піший похід у недалеке село Крилос. Адже саме там, а не на місці сучасного Галича знаходилася колись княжа столиця. Тут львівські археологи саме проводили розкопки.

Деякий час ми ходили полями, знайомилися з рельєфом. Нам розказували і показували місця, де були захисні рови і вали, розказували, які залишки знаряддя та зброї знайдено. А нам хотілося скоріше побачити княжий двір. На кінець, нас підвели до залишків фундаменту. Як ми потім дізналися, тут стояла княжа церква.

І саме тут нас чекала несподіванка. Поруч із саркофагом стояв літній чоловік у пальті, з непокритою головою. Видно, вважав це місце священним, бо кашкета держав у руці. Ми не звернули на нього особливої уваги, адже під час оглядин зустрічали вже чимало людей. Та наш керівник – професор Сава Никифоряк – якось таємниче запитав: «А чи знаєте ви, хлопці (гімназія наша була чоловіча), хто це стоїть біля саркофага?»

Відповідь наша була, звичайно, заперечною.

– Це відомий письменник і вчений Богдан Лепкий, – сказав професор.

Ми одразу пожвавішали. Молодші з-поміж нас вже знали чимало віршів, окремі пісні на його слова. Старші ж гімназисти знали його тетралогію «Мазепа». Особливою популярністю користувалася «Мотря» і «Батурин». Тож цілком зрозуміло, що всі ми попросили нашого професора познайомити нас із Богданом Лепким. Доктор Никифоряк радо погодився. І між нами швидко зав'язалася дружня розмова.

Значно посмілішали хлопці, коли наш співрозмовник поцікавився, звідки ми родом.

– Я із Снятина, – сказав один.

– А я – земляк Черемшини, – додав другий.

Навперебій хвалилися хлопці, що вони земляки Стефаника чи Мартовича, знають добре Франкові місця у Прикарпатті. Один навіть повідомив, що він родич Генека, а інший – сусід Рошкевичів. Чим тільки не гордилися прикарпатці, земля яких багата літературними талантами.

Письменник-психолог не міг не помітити, що найменший з-поміж хлопців стояв сумно, трохи опустивши голову, і не брав участі в розмові.

– А чому ти хлопчику нічим не хвалишся? – спитав він.

І я (а цим хлопчиком був саме я) відповів, що не з цих країв, що живу в сусідньому Тернопільському воєводстві.

– А точніше? – було наступне запитання письменника.

– У Копичинцях, – сказав я.

І тут всі помітили, що Богдан Лепкий пожвавішав, очі його зайнялися радістю і він сказав: «То ми ж з тобою – земляки-сусіди, адже я родом із Крогульця», – і поцікавився, чи був я у його рідному селі.

На щастя, я кілька разів з батьком їздив до Крогулець ровером, був навіть у дерев'яній церкві, де у свій час був парохом греко-католицької церкви священник Сильвестр, батько письменника. Богдан Лепкий пригорнув мене і сказав: «Рости, синку, великим і люби літературу».

Великим я, на жаль, не виріс, а от літературу полюбив щиро сам і 45 років учив це робити своїх учнів.

На кінець ми дружно заспівали «Чуєш, брате мій...», розпрощалися із дорогим співрозмовником та рушили у зворотню дорогу.

Не було мені спокою у вагоні. Всіх цікавило, яке те село, яка та церква, в якій хрестили Богдана Лепкого, чи гарне проборство. На багато запитань доводилося відповідати друзям після повернення до Станіславова.

На жаль, незабаром настали часи, коли згадувати про це було небезпечно. Адже радянське літературознавство називало Богдана Лепкого буржуазним націоналістом, його твори не друкувалися, про нього ніколи не згадували. Навіть при пісні «Чуєш, брате мій...» ніколи не згадували автора.

Слава Богу, часи ці минули, і сьогодні можна поділитися спогадами, що я роблю з великою радістю.

ОЙ, НЕ КОСИ, БУЗЬКУ, СІНА

В залі Дівочого інституту свято. Перемиські діти вітають письменника Богдана Лепкого. Коли під рясні оплески поет пройшов залу і зайшов на сцену, учні кинули йому під ноги багато білих квітів. Легкими помахами руки та лагідною усмішкою поет дякує. Зала стихла, зачаровано слухає, як поет читає свої твори: вірші та оповідання. На прощання – прочитав вірш «Ой, не коси, бузьку, сіна». Цей вірш, мабуть, найбільше сподобався дітворі, бо вони його запам'ятали. Коли Богдан Лепкий відходив, діти прощали його скандуванням цього вірша під оплески в такт:

Ой, не коси, бузьку, сіна,
Бо ся зросиш по коліна.
Нехай тота чайка косить,
Що на бакир шапку носить.

Скільки пройшло років з того часу, як у перемиському Дівочому інституті Богдан Лепкий читав свої вірші й оповідання! Але таких свят – не забувається.

СПОГАДИ, СПОГАДИ...

З великою приємністю пишу рядки про мого вуйка, поета Богдана Лепкого, бо це переносить мене в давні діточі, безжурні роки.

Я була тоді ученицею рідної школи Станіславської дівочої гімназії. Батьки мої жили в Глубічку, великому подільському селі, де мій батько Антін Казновський був парохом. Кожної вакації був у нас гостем вуйко Богдан. Залюбки приїжджав у ті подільські краї, бо зближували нас родинні зв'язки. Моя мама Теодозія була його сестра. Він кликав її Дозюня.

До зустрічі вуйка наша сім'я готувалась старанно, робилося генеральне прибирання кімнат. Зустрічали його з великою радістю. І не тільки наша сім'я готувалась до зустрічі – до цього готувалось все село, бо знали люди, що до пана отця Казновського приїде дорогий гість. Що мені найбільше запам'яталося, так це те, як моя мама готувала любимі блюда для брата Богдана. Він дуже любив гречані пироги. Ми мололи гречані крупи на жорнах, щоб була мука. В тісто із гречаної муки загортали сир із жовтками. Зварені пироги змащували сметаною.

В мого батька було завжди 10–12 корів. Гостив поет довгий час, тож треба було придумати кожного дня якусь іншу їжу. Вибір був у нас великий. Любив вуйко свіжу молоду картоплю з мізерією із свіжих огірків та сметаною. До цього блюда обов'язково курятина. Моїй мамі обов'язково допомагала прислуга. Служниці були добрими кулінарами, вміли здивувати гостя широким асортиментом страв.

Батько пригощав родича вином із яблук, яке було вистояне декілька років. До столу запрошували сільську інтелігенцію. З ними велась весела, щира розмова. Дискутували на різні теми.

Пам'ятаю, як сьогодні, цю бесіду за круглим столом. Говорилося про скрутне становище нашого народу під гнітом панської Польщі, переслідування, заборону всяких товариств, установ. Це все боляче відбивалося на настрої поета. Про злиденне життя селян поет знав давно, бо виріс серед селянських родин у Поділля. Саме такий стан справ сколихнув його написати вірш «Заспів», де він згадує:

«Колисав мою колиску
Крик неволеного люду,
І так в серце вколисався,
Що до смерти не забуду»

(*Б. Лепкий, «Заспів»*)

Розповідав, як проводить життя в Кракові, де вуйко працював у Ягеллонському університеті викладачем на кафедрі української літератури. Він ніколи не переставав спілкуватися зі своїми односельчанами.

Після обіду всі гості переходили до найбільшої кімнати, де своєю грою на фортепіано моя мама переводила їх в інший світ – світ музики. Грали у різні ігри, шахи тощо. Якщо приїзд вуйка припадав на жнива, то він ходив у поле до женців і там з ними проводив розмови. Люди виказували перед ним свої турботи, а то й злидні. Вуйко був дуже чутливий, завжди вдумувався в почуте від людей, сприймав до серця їх болі, був привітний і доступний. З обличчя поета пробивалась лагідність і доброта. Діти горнулися до нього, як до рідного батька. Він пригощав їх цукерками, бо не кожна дитина могла ними поласувати. Часто навідувався до захоронки (так раніше називали дитячий садок), рідної школи, яку батько мій організував для сільських дітей, щоб вони не вчилися в польській школі. З великими труднощами вдалося організувати навчання рідною мовою, цьому перешкоджав польський уряд, бо для них це було сіллю в оці. Не любили поляки мого батька отця Антона, називали «старий гайдамака». Щоб помститися, злочинці підпалили всю господарку і часто-густо били вікна. Пам'ятаю, як раз братчик мій був у колисці, і камінь впав йому на ноги, розбивши віконну шибку.

Забула ще написати, як в день приїзду Б. Лепкого до нас в гості, молоді газди і хлопці, вбрані в козацький стрій, на осідланих конях, в супроводі духового оркестру супроводжували поета до села. Зупинялися біля церкви, де газди вітали Богдана Сильвестровича хлібом-сіллю.

З оповідання своєї мами знаю, що Богдан Лепкий влюбився у стрийкову дочку Олесю, яку хтось із польських письменників, приятелів Богдана, назвав візантійською Матір'ю Божою. Вона була

дуже красивою і чарівною. Дозвіл на таке близьке одруження треба було брати у Папи Римського. Такий дозвіл одержано.

Може і не варто згадувати, але майбутня дружина так припала йому до серця, що, будучи у нас в гостях, так вдивився в свою майбутню подругу життя, що впав з крісла в салоні, де слухалась музика. Мої батьки почали «рятувати» ситуацію, вину звалили на погане, ніби, крісло. То була, на правду, велика любов. Після одруження 1899 року він переїхав у Краків з молодою дружиною Олесею, яку називав Лендою. Від цієї сім'ї народилося троє дітей.

**БОГДАН ЛЕПКИЙ І ТЕАТР:
жмуток спогадів з приводу
вистави історичної драми «Батурин»
в Українському театрі м. Львова**

Прем'єра «Мотрі» в театрі ім. Котляревського заохотила Богдана Лепкого, який, як сам казав, «не вмів» писати драми, до інсценізації і дальших частин його трилогії «Мазепа».

Ще перед інсценізацією «Мотрі» я звернувся листом до нього з проханням дозволу переробити на сцену деякі його повісті. Лепкий радо погодився. І з цього приводу, аж до його приїзду до Львова, ми постійно листувалися. Він давав мені поради, звертав увагу на окремі моменти повісті, які, на його думку, надавалися б на сцену, що більше; він просто погоджувався написати окремі яви, але п'єси писати ... «не вмів».

А втім, діалоги в повістях Лепкого настільки драматичні й настільки сценічні, що їх зовсім не треба було поправляти, ані в якій-небудь іншій формі подавати. Їх просто можна було живцем вмонтувати в яку-небудь сцену й тільки треба було давати нові, драматичні рамки. І саме ми, обговорюючи цю тему, просиділи чи не цілу ніч в «Народній гостинниці», після приїзду Лепкого до Львова.

Богдан Лепкий знав вагу театру й просто пристрасно його любив.

«Але знаєте, – казав він до мене, – я просто гублюся на сцені. Я не знаю, як вивести одну особу, щоб другій не діялася кривда й знову ж, що робити з третьою, яка так конечно потрібна, скажемо, мені в цій хвилині, а її ніяк мені ввести до товариства».

Я всміхався. Адже ж переді мною сидів автор «Полтави», одної з найкращих баталістичних повістей у нас. І коли я висловив здивування, що він, маючи кільканадцять десятків персонажів у такій повісті, як трилогія, не згубиться серед них, а на сцені не може «покерувати» декілька особами, він відповів: «Не розумієте мене! В повісті я вільний, у мене широкі обрії, я не стиснений ні кількадеметровою сценою, ні обмеженими рухами, ні трьома стінами. В

повісті помагають мені й небо, й запах квітів, і рідна земля. А на сцені я чужий. Бачите, я дуже люблю сцену, на мене п'єси роблять чимале вражіння, але... зі зали. І ще скажу, я просто подивляю драматургів, що маючи до диспозиції простір, сценічні дошки, електричне світло і людські пристрасті, роблять такі чудеса».

«Коли ж самі, пане професоре, – задискував я, – правдивий драматург. Ви прочитайте свої діалоги, не побачите ніякої різниці».

Але Лепкий хитнув рукою.

«Вміти говорити – це не значить вміти писати. Вміти написати діалог – це не значить вміти написати п'єсу. І просто вам скажу: п'єс писати не буду, але дуже бажав би я бачити свої повісті на сцені. Вірю, що вони робили б своє діло, виконували б ту місію, з якою я ці повісті пишу. О, знаю, що сильніше й, хтозна, чи не краще говорить моя повість живими устами зі сцени, як читана. Тут на сцені все живе, й ніхто не потребує додавати своєї уяви, щоб відтворити бажаний образ, як скажемо, при читанні. І, як знаєте, як з одного боку, я подивляю драматургів, так знову, з другого боку, мені їх жалко».

«Жалко?» – здивувався я.

«Жалко! – потвердив Лепкий. – Їм не вільно сказати ні забагато, ні замало. Вони мають точно облічену кількість слів, навіть точно означену кількість осіб, не кажучи вже про час, чи місце. А що найважливіше, мають найстрашнішого цензора, якого тільки театр міг видумати – режисера! Ні, повірте, хоч як я ціню режисерів, але, мабуть, нікого так не боюся, як їх! Уявіть собі, цей добродій живцем вирізує одну або другу сцену, в яку я, скажемо поклав усі свої найкращі почування чи сподівання. Але він холоднокровно це робить, бо... “вистава може тривати тільки дві й пів години”». Що не кажіть, не можу на це погодитися. І тому «не вмію» писати драми й не буду її писати. Пишіть ви! Ви, наприклад, зовсім холодно сказали тепер, що найкраще було б убити сотника Чуйкевича, мовляв, з ним нічого робити, а смерть вийшла б ефектно. Вибачте, а мені жаль його вбивати! І я його ніколи не вб'ю, бо його люблю! І тому “не вмію” писати».

БОГДАН ЛЕПКИЙ ЯК МАЛЯР

Кожна індивідуальність у мистецтві не обмежується тільки до одної ділянки, справжній талант шукає різних способів вислову, різних доріг, щоби зреалізувати свої задуми, якими переповнений його творчий ум.

Доля була щедра для Богдана Лепкого. Він, що належить до найкращих наших поетів, був загально відомий як історик літератури, даліше інтересувався багатьма ділянками науки, що при його феноменальній пам'яті приходило йому незвичайно легко. Все ж таки найбільше любив поезію, малярство й музику.

Богдан Лепкий був спосібним малярем, малярства не закидав до останніх літ свого працювотого життя. Вже як малого хлопчину манило його мистецтво. Перший раз стрінувся він із справжнім малярем ще в Крегульці. Є в збірці оповідань поета (спомини з дитячих літ «Казка мого життя») одне прекрасне оповідання про маляра німця Швугера, який у зимовий вечір, саме напередодні св. Миколая, вступив до дому його батька в Крегульці. Малий Богдан сподівався якраз приходу святого з дарунками і коли побачив сивого дідуся з клуночком, не мав ніяких сумнівів, хто загостив у їх хату. Справді батько хлопчини говорив до старенького по-німецьки, але Богдан догадувався, що це тільки навмисне, щоби дитина не пізнала його відразу. Після вечері хлопець не міг заснути. Коли із нетерплячки відхилив двері до другої кімнати, побачив дивну картину: старий сидів перед портретом, що малював його перед багатьма літами і – плакав. Плакав, бо чув, що сьогодні, на старости літ не зуміє більше так малювати, як колись малював. Зір був зіпсований, руки тряслися... Малий Богдан не розумів ще цієї трагедії й подумав собі, що це не є, напевно, св. Миколай, бо правдивий святий не мав би чого плакати!...

Минуло від тої пори кілька літ. Родичі майбутнього поета переселилися в Бережанщину. Богдан наслухався багато оповідань про Краснопуцу, про тамошню церкву та її прегарний іконостас (один із найкращих на наших західних землях). З Поручина до

Краснопуці шмат дороги, особливо для малого школяра, – 7 кілометрів! Все ж таки він не зраджувався тим і ходив, звичайно, ранком до Краснопуці, щоби бодай заглянути крізь дірку від ключа, коли церква після ранньої відправи була вже замкнена, й налюбуватися видом її пишного іконостаса. Згодом оця церква – наслідком нещасного випадку – згоріла, одинокою її пам'яткою залишилися світлини цього іконостасу в збірці поета.

Замилування до мистецтва одідичив Богдан по своєму батькові, о. Сильвестрові Лепкому. Батько писав вірші, любив пристрасно театр і живо інтересувався малярством. Нераз нарікав, чому ми досі не спромоглися на якогось історичного маляра, співця нашого багатого минулого. Ця любов до мистецтва лежала вже в крові родини Лепких, один із їх предків – Яків Лепкий – виступав як знавець золотарського мистецтва у процесі за королівську корону Степана Баторія.

Домашнім учителем Богдана Лепкого під час гімназійних літ був Юліан Панькевич, пізніший наш відомий маляр. Під його проводом зачав молодий хлопець учитися рисунку. В тому часі намалював Богдан дуже вдало портрет своєї бабки й виконав низку рисунків українських поетів, головню Шевченка.

Після скінчення гімназії виїхав Богдан Лепкий до Відня і там почав свої студії в Академії мистецтв. Були це часи, коли студенти першого року мусіли вчитися перш усього «штріхфірунгу», чогось у роді рисункової каліграфії, коли ж урешті опанували цю техніку, могли щойно тоді рисувати й малювати дещо сміливіше. Цей вузький напрям, самозрозуміло, не відповідав Богданові, що рвався до лету, що хотів широко трактувати свої праці, а не стіснятися в дрібничковій техніці. Зате наражувався на закид професора, що мистецтво – «це дистингована дама, що не можна легковажити його». Це так знеохотило нашого поета, що покинув після трьох місяців студій Академію й записався на філософічний віділ університету. Все ж таки не покидав думки про малярство, сподівався почати дальшу працю на тому полі під іншим, кращим проводом, а тимчасом заприятнівся у Відні з Миколою Івасюком і під його кермою малював дальше. Виїздив з Івасюком на літні ферії до Жукова, де зробили собі в stodолі малярську робітню, там позували їм цілі групи селян.

Лепкий хотів виконати низку історичних картин, зачав від композиції «Коронація Данила», а відтак робив рисунки до дальших праць: «Козацькі бої» і сцени з полювань.

Але його життєвий шлях стелився інакше. Не кистю, а словом прийшлося йому служити красі й рідній землі. Він продовжував даліше свої студії мовознавства й історії літератури, аж поки не опинився в Кракові. Тут малював залюбки. Тодішній Краків відзначався мистецькою атмосферою, під ту пору були професорами Академії Мальчевський, Виспянський, Вичулковський і Станиславський. Виспянський студіював українську народну ношу до свого «Болеслава Смілого», знав добре, де шукати властивих джерел, Вичулковський перебував 10 літ на Україні, одушевлявся українськими краєвидами й нашою піснею, Станиславський за кожним поворотом з України запрошував Богдана Лепкого до своєї робітні, там показував йому всі найновіші свої картини й слухав, що наш поет буде про них говорити, – він же найкраще розумів і відчував чар українських пейзажів цього майстра. В тих довгих роках пересувалися не лише через робітні краківської Академії мистецтв цілі десятки студентів-українців, усі вони переходили одночасно через дім Лепких, де вони находили повне зрозуміння для себе, гостинність, і живалися з нашим поетом, як із щирим приятелем. Найкращі дружні зв'язки лучили Богдана Лепкого з Куриласом, Северином, Мавбергом, Гаврилком і Бойчуком. Северин і Бойчук навіть мешкали через довший час у Лепких. Не один студент-українець дістався до Академії завдяки зв'язкам Б. Лепкого з професорами Станиславським і Вичулковським. Також не одному він поміг виїхати за кордон на дальші студії.

Перебуваючи в Німеччині під час Першої світової війни, Лепкий провадив винятково оживлену мистецьку діяльність. Працював для «Галицької накладні» не лише пером, але також кистю, рисував обгортки до книжок (до своєї трилогії, до повістей Івана Левицького), даліше до віденських календарів, виконував ілюстрації до «Історії України» Миколи Аркаса, а, врешті, портрети письменників. Ці рисунки масово розходилися. Не хотів тільки підписуватися під ними, за скромний був на те. В таборі для полонених у Вецлярі провадив навіть малярську школу, його учеником був відомий наш мистець

І. Бабій. Частим гостем у його домі в Берліні був Юрій Лукомський, маляр і історик українського мистецтва.

В Берліні оглянув наш поет дуже докладно всі музеї й галереї. Одушевлявся різьбою Нефрети в єгипетському музеї, портретом брата Рембрандта в золотом шоломі, а на вид образів Джов. Сегантіні – не міг здержатися від сліз. Двічі переживав наш поет такі зворушення в столиці Німеччини: коли слухав хору Кошиця й саме коли подивляв величаві твори майстра Альп – Сегантіні'ого.

Після повороту до краю в 1926 р. на становище професора української літератури краківського університету, місцева українська громада, а відтак щораз більше число студентів-українців, мали знову гідного репрезентанта. Зокрема пластики мали когось, хто розумів їх добре, перед ким вони могли виявити свої сумніви й тішитися своїми успіхами.

Надійшов 1932 р., 60-ліття уродин Богдана Лепкого. Від кружка краківських малярів вийшла ініціатива влаштування ювілейного свята, мистці теж почали його. Устроїли в залі краківської «Просвіти» малярську виставку, що була теж переглядом мистецьких досягнень ювілянта. Були тут його: «Мадонна», портрети, краєвиди й численні рисунки. Після привіту представника кружка пластиків Лепкий відповів промовою, в якій з'ясував, чим було для нього мистецтво в цілому його житті. «Коли б я не був письменником, тоді хотів би бути лише малярем», – сказав.

Богдан Лепкий виступав не раз як знавець мистецтва.

Лепкий був першим рецензентом Олекси Новаківського, він, властиво, відкрив нашому громадянству цього великого маляра. Було це в 1911 р. До цієї пори Новаківський виступав лише принагідно на виставках у Львові. Щойно тоді, коли він устроїв свою збірну виставку в краківській палаті мистецтва, а Лепкий написав прихильну рецензію і помістив кілька репродукцій його праць у львівській «Неділі», успіх нашого артиста серед своїх був запевнений.

Коли Петро Холодний виконував свої вітражі до церкви в Мразниці біля Борислава, звернувся до проф. Лепкого, щоби перебрав на себе нагляд над технічним виконанням тієї роботи в краківському вітражному заведенні. Холодний приїздив до Кракова, звичайно, тільки перед цілковитим викінченням поодиноких вітражів, за

підготовчою роботою слідував проф. Лепкий. Рідко коли приходилося Холодному робити якісь поважніші зміни в дотеперішній праці, наш поет вив'язувався, звичайно, якнайкраще зі свого завдання.

Лепкий жив у приятних взаєминах із Петром Холодним. Ці дві поетичні вдачі взаємно доповнювалися: оба лірики, оба романтики. Богдан Лепкий тим сильніше відчув смерть Холодного, бо розумів, що це була для нас занадто велика втрата, щоби хтось міг вскорі його заступити. Покійному Холодному присвятив він окремий реферат у краківській «Просвіті». Цілу творчість Холодного на полі церковного малярства схарактеризував як синтезу розвитку іконографічних форм і концепцій у візантиці. Все, що найкращого дало досі візантійське малярство, викристалізувалося в його композиціях до прегарних форм, до повного вицвіту. Тим то і найвідповіднішим приміщенням для всіх образів Холодного була би спеціально побудована й устроєна каплиця, щось у роді каплиці для картин німецького артиста Ганса Томи в Карльсруге.

Окремо слід згадати за розмови поета про мистецтво взагалі, а особливо про малярство. Богдан Лепкий розумівся на мистецтві так знаменито, як рідко хто в нас з-поза малярських кругів. З європейських майстрів кисті цінив найвище неокласиків і романтиків, любив дуже Бекліна й Каспара Фрідріха, подивляв бравурний рисунок Ад. Менцля, а на спомин про К. Шпіцвега завжди погідно усміхався. З українських мистців цінив найвище П. Холодного, хоча неменше одушевлявся картинами Труша й веселковими краєвидами Новаківського. Натомість, до крайних модерністів відносився з легковаженням. Шлях розвитку кожного мистця розумів як величезну працю над собою, зате експериментування для використання наївності снобів уважав за звичайну забріханість. Мистецтво повинно ублагороднювати, а ніколи денервувати й знеохочувати глядача, бо тоді воно перестає бути мистецтвом.

Мистецький світогляд Лепкого віддзеркалюється частинно в його повісті «Веселка над пустирем».

В «Ілюстрованих вістях», а відтак у німецькому часописі «Das Generalgouvernement» (в 1940 р.) помістив ширшу статтю про українські малювання Кракова, Любліна й Сандомира. Ця стаття,

ілюстрована гарними світлинами, причинилася чимало до популяризації пам'яток нашої культури XV ст. Крім того видав брошуру «Шевченко про мистецтво».

Богдан Лепкий зібрав під час свого побуту в Кракові цілу галерею картин і різьб визначних українських мистців. Його власністю був відомий портрет Мазепи, кисті Осипа Куриласа, низка портретів і пейзажів Івана Северина, даліше родинні портрети Лепких роботи Михайла Бойчука, краєвиди Труша, Холодного й Новаківського, а врешті різьби М. Гаврилка, Григорія Крука й Нестора Кисілевського. Таким робом, його дім зберіг у Кракові прегарні образи наших майстрів, і ті речі остають даліше тут одними з найцінніших пам'яток української культури.

Був Богдан Лепкий і в поезії малярем. В його поемах багато барв і музики. Доказом цього хоч би й такий вірш:

Вечоріє. За горами гасне,
Як небесна ватра, сонце ясне.
Від лісів холодний вітер віє,
Шуварі гне і квітки леліє.
Над селом, між горами, в долині,
Висять мряки легкі, сіро-сині.
З коминів до неба дим снується –
Образ меркне, дійсність наче сниться.

(«Одинокий сиджу над рікою...»)

Або:

З кадильниць срібний дим снується
І гине в облаках склепінь.
В монастирі вечірній спів кінчиться,
Гасяць свічки, ідуть. Якась черниця
Під образом клячить, мов тінь.

(«З кадильниць срібний дим снується...»)

Так писати міг лише поет-маляр.

Кілька творів Лепкого повстало під впливом образів Куриласа, Бекліна й ін.

Лепкий любив також пристрасно музику. Одушевлявся Вагнером і Бетховеном, з українських композиторів найближчими йому були

Денис Січинський, Микола Лисенко й Остап Нижанківський. Січинського цінив дуже високо, жалував лише, що цей великий талант змарнувався. Лепкий списував залюбки наші старинні арії і хотів їх видати, як музичні ілюстрації до творів української народної словесності. Ці записки повинні бути в рукописах нашого поета. Завжди зворушували його «Окрушки» Федьковича-Нижанківського.

ЩЕ ЖМУТ СПОМИНІВ ПРО БОГДАНА ЛЕПКОГО

Богдан Лепкий умів з'єднувати собі людей. Хто знав його, мусів відноситися до нього не тільки з належною пошаною, але і з любов'ю. Була це людина високих особистих прикмет, високо культурна, а попри це виїмково скромна, завсіди привітна до всіх, погідна, добра. Ці рідкі прикмети мав уже вроджені. Він сам був наче вицвітом того, що могло виплекати українське приходство з його давньою традицією – культурою довгих поколінь.

Лепкий умів шанувати і свою національну гідність. Ніколи не старався про популярність серед поляків – навпаки, всюди, де лише міг, підчеркував, що українці – це стара, культурна нація з багатим історичним минулим. Для ілюстрації наведу тут два факти. На запрошення «Товариства для дослідів Сходу» виголосив у Кракові реферат про Шевченка. На залі зібрався гурт професора краківського університету, були присутні також представники польської літератури й преси. Лепкий говорив прегарно. Шевченка схарактеризував як геніальну людину, як велетня, якого можна сміло поставити побіч найвизначніших європейських поетів. Дуже основно проаналізував усебічні заінтересування і заслуги Шевченка, довше спинився над звеличниками нашого поета, зокрема над постатями княжни Репніної. Представляючи епоху й описуючи сучасників Тараса, подавав їх назвиська з коротенькою характеристикою. Отже, згадав такого «ексцеленцію Квітку й магніфіцієнцію Артемовського», які, хоча займали високі становища, працювати зі щирого серця для свого народу. Ці титули «ексцеленція» і «магніфіцієнція» при особах Квітки й Артемовського мали своє окреме значіння й були в сій викладовій залі виїмково щасливо вжиті.

Цілий реферат пройшов у високо-культурній атмосфері й зробив велике вражіння на приявних.

Ще краще промовив Лепкий до поляків у своїй історії української літератури по-польськи. Була це найкраща, найблагородніша відповідь на всі й напади, й наклепи тодішньої вулиці й преси проти нас.

Інша картина. В 1930 р. відбувся у Кракові науковий з'їзд у 400-ліття народин Кохановського. З українців зголосив свій реферат тільки проф. Іван Огієнко, теперішній холмський архієпископ. У цьому з'їзді взяли участь також інші українські вчені. На яких 15 хвилин перед відкриттям свята звернувся до проф. Лепкого голова Академії наук із проханням, щоб він сказав коротку промову від українців. Годі було відмовити, хоч час був дуже короткий, отже треба було зімпровізувати. І тут Лепкий ще раз доказав, як дорожить своєю національною честю. Промову почав словами Кохановського: «Дивно сплітається все на Божому світі». Зазначаючи, що дійсно в дивних ситуаціях люди зустрічаються зі собою: «Недавно ділили нас стрілецькі рови, проти нас стояли гармати, нещодавно ми боролися проти себе. Що нас сьогодні єднає? Мистецтво, поезія, пам'ять великого поета наказує нам на хвилину забути про все, що нас досі роз'єднувало». Отож, не на якісь конвенційні фрази він силувався, не на компліменти, – навіть підчас офіційного виступу мав відвагу пригадати тут наше недавнє минуле. Його промова була справді мужеська. Замітне, що після цих слів підійшов до нього тодішній краківський воєвода д-р Квасневський і чистою українською мовою висказав йому своє признание. Такий виступ приємно вразив нашого поета, він спитав, здивований, звідкіля цей польський достойник так добре опанував українську мову. На це відповів йому Квасневський, що першою мовою, яку пізнав, була саме українська...

Є в книжці Богдана Лепкого «Три портрети» (в статті про Оркана) уступ, де він згадує про наші спільні відвідини в Оркана й закінчує його так: «Але про цей вечір краще не згадувати, всьо рвалося, всьо котилося вниз». Тої днини Оркан дістав був повідомлення про признание йому державної нагороди за його літературну діяльність, а проте настрої був справді важкий, гнітючий. Оркан переживав велику журбу – його єдина дочка, дуже талановита, догаряла в лікарні на чахотку. Все ж таки ми оба старалися розважити Оркана, проф. Лепкий розказував йому про мою збірку творів українського народного мистецтва, яку Оркан хотів оглянути. Нашу розмову перервав своїм приходом Артур Шредер, директор палати мистецтва в Кракові. Була це навіть добра людина, лише незорієнтована як слід у складних українсько-польських питаннях. Він зразу зазначив, що є

військовим інвалідом, ранили його українці під Львовом у 1918 р., однак не відчуває до нас жалю, а навпаки, має багато симпатії. Щоби дати доказ тієї симпатії, виголосив під час вечері промову, присвячуючи її пам'яті «свого щирого друга Сидора Твердохліба», з яким довгий час працював. Ми оба з проф. Лепким поглянули на себе, а Оркан в цю мить докинув: «І я знав Твердохліба. Але він не був ніколи для мене симпатичний»... Аж тоді я зрозумів високу вартість Оркана, зрозумів, чому Лепкий жив з ним в такій щирій дружбі.

Все ж таки Шредер дав нам цього вечора доказ, що в ньому не було злоби. Він звернувся до нас з докором, чому ми, українці, не влаштували досі в палаті мистецтва своєї загальної виставки. «Маєте такі чуда у себе, таке прекрасне народне мистецтво, чудові старі ікони, а з новітнього малярства такого Красицького, Труша, Холодного. Французи, італійці, чехи, а навіть бельгійці устроювали тут свої збірні виставки, покажіть і ви, що ви виплекали в себе». Шредер перейнявся цією ідеєю, обіцяв відкрити більше частину коштів, зв'язаних із транспортом експонатів до Кракова, хотів далі, щоби проф. Лепкий відкрив навіть українською мовою цю виставу. Мені доручено опісля ведення переговорів у цій справі зі Львовом, але вони не довели до бажаного вислідку. Мушу з прикрістю сказати, що ціла справа розбилася через особисті амбіції деяких наших громадян у Львові.

Такий був цей вечір, де «всьо рвалося, всьо котилося вниз». Вірю, що Лепкий пережив куди кращі настрої в товаристві Оркана.

Ще кілька слів і про дочку Оркана. Оркан відвідував її щоденно в лікарні. Одного дня не прийшов, – неждано помер від паралічу. Бідній дівчині ніхто не сказав правди, повідомили їй тільки, що батько мусів нагло виїхати. В дві неділі пізніше вона перейшла до батька – на віки...

Богдан Лепкий був зв'язаний якнайтісніше з українським приходством. Не раз говорив, що наші колишні священничі родини – це своєрідна аристократія, яка в культурному житті нації відіграла величезну роль. Можна тільки жалувати, що Лепкий не послухав намов проф. В. Сімовича й д-ра Є.-Ю. Пеленського та не написав якої більшої повісті-епопеї з життя наших священників. Він зробив би це

найкраще. Досі тільки один Маковей своїм «Заліссям» спромігся з нас на таке зусилля, всі інші письменники, не виключаючи навіть Володимира Барвінського з його «Скошеним цвітом», дошукувались тільки чорних сторінок у житті священничих родин.

А вже з найбільшою пошаною відносився проф. Лепкий до Митрополита Андрея. Між іншим, присвятив Митрополитові свою поему «В храмі св. Юра», в якій описав історичну проповідь Митрополита, виголошену з приходом москалів до Львова у вересні 1914 року, за яку москалі Митрополита арештували й вивезли. Цілу акцію переніс поет до Святоюрського храму, для кращого, символічного моменту, хоч Митрополит виголосив цю проповідь в Успенській церкві. Не буду аналізувати самої теми, я не покликаний до цього, скажу лише коротко, що вона належить до найпопулярніших віршів поста. Це неначе символ приязні двох великих українців.

Коли українська колонія в Кракові відсвяткувала в 1936 р. 70-літний ювілей Митрополита, проф. Лепкий виголосив промову, яку надрукували минулого року «Краківські вісті». В цій промові виявилася найкраще глибока пошана й любов Богдана Лепкого до Митрополита. І Митрополит не залишився ніколи довжником поета. Під час ювілею Лепкого в 1932 р. він один із перших прислав своє сердечне привітання, підчеркуючи великі заслуги поета для добра цілого народу. А коли смерть забрала поетові його дружину, він писав в одному листі: «Дістав я лист від Митрополита й плакав над ним. Бо й як не було мені плакати, коли читав, що Митрополит ще ніколи не відчував так важко своєї немочі, як тоді, коли бажав приїхати на похорони моєї дружини, а важка недуга прикувала його до крісла. Я відчув тоді боляче свою і його недолю».

І останній свій підпис під заклик ювілейного комітету в Кракові з нагоди 40-ліття митрополитування кир Андрея поклав Богдан Лепкий на нараді, що відбулася в його домі.

В два дні пізніше поет уже не жив...

ЖМУТ СПОМИНІВ ПРО БОГДАНА ЛЕПКОГО

Нема вже Богдана Лепкого. Чогось тяжко погодитися з тією думкою, спеціально тут, у Кракові, де кожний камінь, здається, носить ще теплий слід його ноги.

Краків і Лепкий! Ці два слова чомусь зв'язані тісно в моїй уяві.

Може, тому:

Пам'ятаю, малим хлопчиною, читав я якісь вірші Богдана Лепкого. «Хто він такий», – питався в мами. «То син отця Лепкого з Жукова. Як ми були в Розгадові, то Лепкі були наші дуже близькі сусіди...» «А де він тепер?» «В Кракові, професор гімназії...»

Минули роки, я ріс, учився і чим більше довідався про Лепкого як поета, як письменника. З усіх передвоєнних галицьких письменників він мені був найближчий. Думаю, що не тільки своєю щирістю як поет, але й тому, що він був знайомий моєї родини, та що походив з того самого середовища.

Прийшов 1914 рік. В цілім краю відбувалися святочні обходи століття уродин Шевченка.

У Львові був великий концерт, у Спортовій палаті на вулиці Зеленій.

Тоді я вперше побачив Богдана Лепкого. Він декламував свій вірш у честь Шевченка:

«Благословенна най буде година,
І та хатина, і село,
Що Україні принесло
З великих – найбільшого сина...»

Зробив на мене величезне вражіння не тільки своїм віршем, але й своєю появою. Високий, стрункий, з гарно різьбленим лицем, з лагідними синіми очима і білим високим чолом. Його голос, м'який, а звучний, мав щось сердечно-теплого в своїй красці.

Для мене це був вимріяний тип поета.

За світової та визвольної війни не довелося мені ні разу стрінути Богдана Лепкого.

Після війни, ще на довго, заки познайомився з ним особисто, переписувався при нагоді видання календарів та книжок у «Червоній калині». На мій лист відписав дуже швидко і багато своїм дрібним, але чітким письмом. Відразу писав як до старого знайомого, згадав за наших батьків, сусідів з Бережанщини, і зразу взяв мене за серце своєю ввічливістю, простотою та щирістю.

З того часу наша кореспонденція не вривалася, а як були довші періоди мовчання, то все був винен я.

«Чому так довго не писали?» «Що робите Ви і Ваші товариші пера?»

«Відпишіть, але багато – про все, що там у Львові діється в літературі».

Наводжу ці уривки листів з пам'яті, але вони автентичні, часто повторювались. Богдан Лепкий – великий, признаний поет – не ставав ніколи на котурни олімпійця, і до нас, молодих початкових, відносився, як до рівних. З його листів бив отой незрівнянний чар безпосередності й щирості, який потім ще збільшився, коли я пізнав його особисто.

Під час переїзду його через Львів я познайомився з ним особисто. Що за приємність була говорити з ним, бути в його товаристві. Ми довго в ніч балакали на різні теми, переважно літературні, а найбільше про поезію.

«Вірш мусить мати серце, – казав Лепкий. – Коли не має, то це тільки ремісничка робота».

Я на сто відсотків погоджувався з тим, а – як зачуваю – проф. Сімович у львівському радіо говорив з приводу смерті поета, теж те саме.

Багато я довідався, багато навчився, багато перевірів у розмовах із Богданом Лепким.

Щороку зустрічався я з того часу з поетом, коли він переїздив через Львів на ферії. Чи до швагра о. Ліщинського до Борислава, чи то до о. Смика в Жовчеві, чи врешті до Черча.

Бувало і я приїздив на пару днів туди, а тоді наговорився вволю.

Особливо милі, незабутні хвилини пережив я в Черчі, коли поет замешкав у своїй хатці «Богданівці», що стала швидко осередком цілого живця. Бувало, сонце заходить за недалекий лісок, вечірня

прохолода тягне від піль, десь перепилиця дзвонить, десь деркач трави чеше, а ми гурмою на сходах перед «Богданівкою» – сидимо, балакаємо, або й так – мовчимо та слухаємо вечірньої музики піль. Пан Богдан покурює свою люльку і час до часу промовить якесь слово, мов ілюстрацію до того, що довкола діялося.

Богдан Лепкий любив усе і всіх. Любив цвіти («дивіться, які гарні соняшники, тільки бідолахи дощу вже довго не бачили...»), любив звірят і птицю («як ви, поет, можете до них стріляти?..»), а наді все любив людей, навіть таких, що йому кривду зробили («ну, знаєте, він незлий хлопець і талановитий, а що про мене щось там написав, то це нічого: такий його погляд. Скажіть, хай колись покажеться в Черчі...»).

Опустіє тепер «Богданівка», а – зачуваю – стоїть, як стояла. І Черче буде заглядати за кожний віз, що прикотиться з залізниці.

Прийшла большевицька навала. Застала поета в Черчі. Селянським возом, забравши з собою найконечніше, поїхав поет разом із ріднею на захід. Днями і ночами котився віз, а поруч нього непроглядні маси сірих шинель, що йшли обсаджувати лінію Сяну. Богдан Лепкий доїхав до Хирова і там застряг. Не можна вже було перехопитися на другий бік – до Європи.

Дуже терпів поет з цього приводу. Щодня повна хата «товаришів», що не тільки агітували та розпитували, але й занечищували цілу хату, щодня небезпека арешту, а то й смерті. Це все прибивало морально поета та підірвало його здоров'я. Тоді перший раз дістав серцеву атаку і, здавалося, що поет не видержить тяжкого всенародного та особистого горя.

Але якось обійшовся тим разом. Богдан Лепкий дістався вкінці щасливо на другий бік Сяну та добився вкінці до Кракова.

«Чому вже раз не приїжджаєте?» – писав до мене Богдан Лепкий, коли я був у таборі, в Німеччині. «Беріть звільнення і їдьте сюди, до Кракова».

І я врешті поїхав і бував у хаті поета. В тій хаті, що довгі роки була українською амбасадом в Кракові. В тій хаті, в якій стільки людей черпало віру й надію, а не один чужинець навчився любити Україну. А всі вони виходили, очаровані господарем і тією атмосферою, яка панувала в його домі.

Неділя, 21 липня 1941 року. Піду – думаю – відвідаю Богдана Лепкого. Не був уже в нього зо два тижні, а за той час назбиралося і нового, і цікавого. Буде про що побалакати. Хтозна, чи не можна буде ще цього року заглянути до «Богданівки».

Сонячна, 1, другий поверх, дзвінок... Відчиняються двері, а в дверях сам поет. «Добре, що зайшли, – усміхається, – прошу ближче». Він без блюзки, бо дуже душно, але що все буде до гостей уважливий, то докидає: «Вибачте, що я так, без блюзки...» «Але ж, пане професор, якщо позволите, то й я скину блюзку. Горяч така!»

Зайшли в кімнату. Там, як звичайно в неділю, декілька знайомих. Привітались, посідали: «Ну, оповідайте, що нового?» – питає поет. «Нічого такого цікавого нема. Хіба...»

І почалася балачка про це та про те, про слухи і відгомони слухів.

«Бережани, зачував я, дуже знищені!»

«То ще непевне, пане професор, люди трохи перебільшують».

«Ей, не кажіть. Там були дуже тяжкі бої... А Черче, знаєте, може, вже стоїть. І «Богданівка» ціла. Тільки певне, що сплюндрована дочиста».

«Не думаю. Для грабунку не було там нічого такого, а старі ікони та інші музейні речі не манять лицарів Сталіна...»

«Як гадаєте, поїдемо ще туди?»

«Напевне, пане професор! Я тоді на цілий тиждень у «Богданівку».

«Чому на тиждень! На місяць посидите з нами...»

Зайшла мова на літературу, твори східноєвропейських письменників.

«Це дуже складна проблема. Не одна річ там під мистецьким поглядом незвичайно гарна. Треба буде їх перевидати. Є там такі твори, що їх нетяжко зредагувати...»

Сутеніло. На стіл подали вечерю. Господар, як звичайно, припрошував. Сам був у погіднім настрою, радий, що має багато людей у хаті. Широко була знанна гостинність дому поета; хоч би які тяжкі часи – ніколи не відходив голодний. А тяжких часів мав дим досить. Навіть останні роки життя Богдана Лепкого не були вільні від жури за хліб. Поет, хоч хворий і немічний, до останньої хвилини

заробляв на прожиток пером, а всі ми знаємо, як тяжко пером заробити на хліб.

Після вечері зійшла балачка на роки, на час.

«Як ті літа біжать швидко!» – казав поет.

«Ех, коли мені хтось дав тепер двадцять п'ять літ!» – зітхнув я.

Богдан Лепкий усміхнувся і хитнув головою.

«А я годжуся на п'ятдесят!»

Звечоріло. Доходила 22 год. І треба було прощатися. Не хотілося. Сидів би чоловік і до раня, та слухав би, та розмовляв би.

«А заходіть частіше!» – запрошував поет. «Не чекайте аж до неділі».

«Зайду, пане професоре, напевно, зайду».

І зайшов я. Не в середу, четвер чи п'ятницю, але таки в понеділок, вечором. По Кракові грянула чутка про смерть поета, і я побіг справдити страшну вістку.

Страшна вістка показалася правдива: Богдан Лепкого не стало між живими.

УРИВОК СПОМИНІВ ПРО Б. ЛЕПКОГО

Не хочеться вірити, що це вже рік минув...

Десь ніби вчора – я на Сонячній, 1, у Кракові, дзвоню на другому поверсі до дверей, чую спокійні, поважні кроки, цокнув засув...

– Добре, що прийшли! – говорить Богдан Лепкий глибоким, м'яким голосом. – Чому не показуєтеся так довго!? Прошу, заходіть!

І я заходжу.

В знайому наріжну кімнату, де на стінах образи, на полицях книжки, на бюрку манускрипти, далі різьба в дереві, квіти і фортепіано. Оце ціла обстановка письменницької робітні поета. Тихо тут, як у храмі, а рівночасно й гамірно. Заповняють робітню герої його творів, що їх покликав до життя силою Богом даною всім письменникам, силою творчої уяви і набутого знання.

Ось при фортепіано Мотря Кочубеївна рожевими пальцями по клавішах блукає. Ось біля неї Сотниківна стоїть, задивлена у далеч. Ось у глибокому кріслі Мазепа зі старою головою, але з молодими очима, а коло нього священники і селяни з Галичини, мов делегація якась. Ось у куті, коло печі, Босаковський, козацький Цяпка, вуса докручує і якусь придибашку акторам театру «Бесіди» розказує. Але півголосом, щоб часом ясновельможний не почув та не рушив невдоволено бровами.

А між усіма тими постатями снуються, як тінь, невикликані ще до життя, а тільки в творчих замислах намічені, особи історії і буденщини. Вони ще німі, ще безобразні, але вже тут, у робітні, ждуть на свою чергу.

В кімнаті Богдана Лепкого можна сидіти годинами самому і не нудитись. То люди говорять, то ріка шумить, як думи поета, то гуде дзвін з дзвіниці, то бряжчать шаблі козацькі під Полтавою, то дівчата гагілки виводять, то хлопці з колядою йдуть...

Не хочеться вірити, що вже рік минув, як не стало господаря наріжної кімнати на Сонячній, 1. Не сходиться вже туди вечорами різновиде брацтво, розбрілося по світу, а задумані поетом постаті таки зовсім пропали – ніколи вже не вернуться.

Коли господар заходив у кімнату – стихало все, тільки мовчазні постаті-тіні обступали його кругом: може, позве котрусь із них ближче. Бувало так нераз, і тоді тінь набирала виразистості, ставала майже живою особою. Тільки ще мови не мала. Мусіла ждати, аж письменник своїм пером розкриє її уста.

А бувало й так, що Богдан Лепкий не поринав у світ уяви та творчості, а йшов зі мною стежками будня і лагідно, навіть без досади відкидав терня, що лежало на тих стежках і нерідко вколало його боляче в ногу. Нераз сходила мова на цього чи іншого їдкового критика.

– Ну, він людина талановита. Може часом занадто суб'єктивний, але незлий чоловік. Скажіть йому, як побачите, що я радо повітав би його тут, або нехай до Черча приїде. Інтелігентний, цікаво з ним буде поговорити.

Великий чоловіколюбець не вмів навіть не симпатизувати з кимсь. Умів тільки більше або менше любити когось.

Вічно запрацьований, від раннього ранку до пізньої ночі водив слухняним пером по папері. А все таки завсіди знаходив час на швидку і об'ємисту відповідь на письмо від знайомих. Цікаві були його листи, клапті його серця, обривки його думок і переконань.

Була в мене цікава і немала збірка його листів, незвичайно цінна з огляду на літературні теми, що їх заторкував Лепкий у цих листах. На жаль, багато з цього пропало мені підчас большевицької інвазії і ледве, чи відшукаю щось.

Все ж таки кілька листів збереглося, а між ними лист із Берліна з 1922 р.

Видавав тоді Лепкий антологію «Струни» і писав до мене в цій справі. Післав я йому кілька своїх віршів, а за це дістав цікавого листа. Пише в ньому поет про поезію і поетів та про «поезію» і «поетів».

«Творити можна тільки так, як сам розумієш і чуєш, бо поезія – це Псіхи, мистецтво об'явлення свого власного я, – навіть у епіці, а про лірику, то вже й казати нема що».

А в другому місці:

«В нашій народній життєвості єсть тільки гарного в теперішності, чи у споминах, тільки щирого, свого, що нам не треба снуватися за

чужими кораблями і, мов дельфіни, ловити те, що з тих кораблів у море кинуть. Ні, ні, пишіть, як Вам ваше серце диктує,

Пишіть просто й щиро,
Щоб з серця в серце, з ума йшло до ума,
Бо щирість і краса – це той єлей, те миро,
Яким намащена народня наша дума».

«Та досить того!» – пише наприкінці. – «Розбалакався я, як старий дідусь на пасіці. А тут роботи повні руки. Я з коректи не вилажу. Це моє нещастя. Через коректи нема часу написати того, що хотілось би...»

Коректа і письменник! Франко, Лепкий і так далі, і так далі. Кого вона не забивала, не відривала від багато важнішої праці – від праці творчої. Який трагізм нашого життя, яка невіджалувана шкода для нашої літератури. Письменник писав твори тільки в вільних хвилинах від... коректи!..

«А все ж таки кортить писати. І – пишу», – кінчить думку Богдан Лепкий.

В однім із своїх листів написав між рядками вірш:

«Отсе тая червона калина,
Що по вік не зів'яне...».

Ми повідомили його, що хочемо помістити його в календарі «Червової калини». На це Лепкий: «Коли Вам цей віршик подобався, друкуйте, де хочете. Як матиму час, то ще щось пришлю. Нині переписую отсеє:

«Осінній опаловий день,
Павутиння снується над полем...
Заспівай забутих пісень,
Моя незабутая доле.
Заспівай забутих пісень,
Вони найкращі у світі.
Догасає осінній день, –
Чи дощ, чи роса це на цвіті?»

Не хочеться вірити, що цей лист має вже двадцять літ, а ще більш не хочеться вірити, що вже рік минув, як Богдан Лепкий відійшов у засвіти.

На краківській кладовищі стоїть його тимчасовий гріб. Ростуть там квіти довкола, а щодня на тих квітах то дощ, то роса. Блищать, як сльози жалю. Не тільки за великим письменником, але й за людиною з голубиним благородним серцем.

ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ

Стояло літо 1939 року. Землі Галичини були під Польщею, на яку із заходу вже зазіхали німці, а зі сходу – москалі. Галичиною, цим чудовим тихим краєм, не проти були поласувати одні й другі. В селах жили працьовиті люди, які осіли тут ще в XVI–XVII століттях, багато сюди переселилося з Гуцульщини. Наше село Ценів, за переказами, засноване гуцулами. [...] Селяни мали по кілька моргів поля, сіяли жито, пшеницю, садили картоплю, тримали пасіки. Дехто займався ремеслом.

Мій батько Семен теслював, а дід Данило мав пару коней і вів всю господарку. В Ценові була початкова школа, де вчилися грамоти сільські діти. Вступити до вищої школи – гімназії – не так-то легко було селянинові. За Польщі скінчила Бережанську гімназію в 30-х роках наша тета Настуня з родини Пайончківських. Ми жили з ними на одному подвір'ї (вона емігрувала до Америки, жила в Нью-Йорку, вела просвітницьку роботу серед українців в діаспорі, померла в 80-х роках). Польський уряд не давав їй роботи, хотіли, щоб вона прийняла католицьку віру і щоб вчила дітей по-польськи. Цілими днями вона вишивала, вечорами ходила до читальні і там вела роботу із молоддю.

Літні липневі свята – Івана, а далі Петра-Павла – справляли по селах, бо то тут, то там були храмові празники.

Якось перед вечерею дід Данило завів розмову про завтрашнє свято Петра.

– Знаєш, Настю, давай завтра вдосвіта я запряжу коней і поїдемо на празник до Жовчева, на Рогатинщину, до брата, отця Петра. У нього день народження 12 липня, і в селі храмовий празник на Петра. Чує моє серце, що по тім літі не скоро ми зустрінемось. Може, й на празнику в Жовчеві буде Петрів швагер Богдан Лепкий. Хотів би побачити його, родину, почути його мудру бесіду.

– Їдьмо, Даниле, я так люблю слухати, як Петро править в церкві. А коли говорить «казання», то в церкві тиша, хоч мак сій. Був би він

вивчив нашого сина Івана на священника, але той через недугу пішов зі світу...

До Жовчева, де мав парафію стрий Петро, було більше тридцяти кілометрів, їхалося через села Потік, Куропатники, баранівським лісом, а там – Бережани. Дід Данило кожного разу, як приїжджав в місто, зупинявся біля ставу, напував коней, мив трохи воза, бо їхав в гості. Їхавши через місто, купляв гостинці братовим дітям, виїжджав на Лісники, Куряни, Підвисоке. А як вже виїхалось на високу підвисоцьку гору, піде спуск, – то вже Рогатинщина, і до Жовчева рукою подати.

Їхали спішно, щоб ще застати відправу в церкві. Ось і приходство отця Петра. На подвір'ї вже стояло дві файних фіри, але нікого не було. Всі були в церкві.

Закінчилась відправа. Вийшов з церкви і швагер отця Петра – Богдан Лепкий, який щоліта гостював в Жовчеві, їдучи відпочивати на курорт в містечко Черче на мінеральні води. Кілька років тому Богдан Лепкий на прохання парафіян намалював дванадцять образів, які прикрасили жовчівську церкву. Лепкий йшов в оточенні знайомих сільських людей, сина Лева, дочок Наталії, Софії (дружина, Олександра, померла в 1937 р.).

Богдану Лепкому було вже далеко за шістдесят. Він мав професорське звання, був уже відомим на всю округу письменником. Ступав повільно, але тримався міцно, без палиці. Він був якимсь перевтомленим і хотів справді сільського тихого відпочинку.

Посходилися гості на подвір'я, віталися, а стежкою вже підходив господар дому – отець Петро.

Погода видалася літня. Пригрівало сонце. За святковим обідом велася жвава розмова. Всі були знайомі і вели себе вільно. Дід Данило, хоч був на австрійській війні чотири роки, всюди по світах, але придивлявся, як себе поводити за столом серед культурних, освічених людей.

Богдан Лепкий був серед гостей найстарший. Всі до нього прислухалися. Не дуже говіркий, він лише зрідка вставляв якусь мудру пораду в розмову.

– Пане професоре, – звернувся до Лепкого молодий священник, – як ви дивитесь на світові події? Європа перетворилася у вулкан, який нині-завтра струсоне світ.

– Шановні мої, – почав повільно Богдан Лепкий, – що я вам відповім? У велику політику я ніколи не вступаю. А те, що німець почав робити, то призведе до великої катастрофи. За ним підуть одурманені полчища, не один покладе голову замарно. І, може, не скоро ми зійдемося, щоб погостювати в колі родини спокійним теплим літом. Вип'ємо за здоров'я іменинника, мого швагра Петра, господині, за їх синів-українців. Племянник Роман успішно студіює в Кракові, в університеті. З нього має бути сумлінний трудівник медицини. За здоров'я всіх вас!

Сказані на празнику в Жовчеві Богданом Лепким слова, що це була остання гостина в колі родини Смиків-Лепких, були віщими. Так, це дійсно була остання зустріч. Воєнні події розкинули родини по різних кутках планети.

Першого вересня 1939 року німці напали на Польщу. Почалася Друга світова війна. Мирне життя в Європі було перервано гуркотом літаків та вибухами бомб.

Богдан Лепкий відпочивав з сім'єю в Черчому на віллі «Богданівка». Сімнадцятого вересня більшовики перейшли Збруч, вторглися в Галичину. Лепкий спалив свої рукописи, де було щось написано проти москалів, і простим селянським возом разом з дітьми рушив на захід, до Стрия, а потім далі до кордону. Біля Сяну їх наздогнала більшовицька кіннота.

– Куди ви тікаєте, пане професоре? – звернувся командир кінного підрозділу до Лепкого. – Залишайтеся в Галичині. Радянська влада дасть вам роботу в Львові, в університеті. Ми несем вам визволення від польського гноблення. Даємо Західній Україні щастя і волю.

– Не треба мені нічого від вас, – відповів Лепкий, пізнавши в молодому командирові кінноти студента університету. – Краще допоможіть мені перенести валізи через пост і переправте нас на польську сторону.

Не думав професор Лепкий, що тягар війни так тяжко впаде на його долю. Перед його очима завжди стояли зруйновані ще за часів Першої світової війни села і міста, особливо поля битв під Конюхами,

куди він приїжджав в 1916 році, щоб зустрітися з своїм братом Левком. Він так ненавидів війну, завжди відстоював мир і спокій між людьми, країнами.

Повернувся в Краків, а там вже панували нові господарі – завойовники. Ставили шибениці, розстрілювали людей. Серце поета не витримало 21 липня 1941 року, воно перестало битися.

НА МАРГІНЕСІ «КАЗКИ МОГО ЖИТТЯ»

Як додаток до «Казки мого життя» хочу подати деякі причинки, тобто доповнити її тим, про що мій брат Богдан не встиг уже згадати. Ці прогалини, що їх мав би заповнити монтаж окремих фрагментів з життя покійного мого брата, далеко неповні, але й неувяні, а дійсні. Згадую тільки про те, що затамив та пережив з ним або що чув від нього.

Третя частина «Казки мого життя» п. н. «Бережани» була друкована окремими фейлетонами у «Краківських вістях», але вона недокінчена. Автор мав ще писати про різні події та різних людей, зокрема про свою знайомість із світової слави співачкою Соломією Крушельницькою та інших.

I

На початку цього сторіччя у галицькій тихій стороні не було інших балачок, як про цю славу попадянку з Тернопільщини, Соломію Крушельницьку. Її порівнювали з колишньою, теж попадяною, Роксоланою, що, очарувавши султана, рядила всією турецькою імперією. То й не дивуватись, коли пішов розголос, що на запросини Богдана Лепкого і о. Остапа Нижанківського мала приїхати до Бережан Соломія Крушельницька, всі ахнули, здивовані, а до Бережан наплили цілі маси народу з найдальших закутин, щоб почути й побачити нашу славу – відому в світі українську співачку.

Гриміли оплески під час концерту і лились радісні сльози... А після концерту відбувся комерс у бурсі, де господарем був мій брат Богдан. Він привітав співачку – як приятельку зі своїх студентських часів – віршом, написаним на її пошану, а вона, у своїй скромності, дякувала, кажучи, що її виступи в розкішних царських і цісарських палатах так не зворушували її, як тут між своїми, рідними й дорогими...

Всього рік перебув мій брат на своїй першій учительській посаді в Бережанах, потім переїхав до Кракова.

Краків – польська духовна столиця – належав до міст, куди горнулась т. зв. «богема»: письменники, мистці і теж політичні

емігранти з Росії, такі як Пілсудський, Ленін, Троцький і ін. Ці два останні доїздили з поблизького Закопаного, в якому любувались гірським повітрям та могли спокійно снувати плани на повалення світу.

Була в Кракові напроти «Суконниць» старовинна будівля, а в ній кав'ярня Мражинського, де висиджували днями й ночами політики, революціонери й різні богемісти. Там і українці мали свій стіл. На президіяльному місці сидів, звичайно, дідич з Олієва Городенського повіту, полковник австрійських уланів, барон Гужковський. Він проектував тоді зустріч української аристократії у Львові з нагоди століття уродин Шевченка, яка мала відбутись під патронатом Митрополита Шептицького. Барон Гужковський, непоправний романтик, настоював на брата, щоб не гаявся зі своєю драмою «Мазепа», що мала бути інавгураційною виставою у великому Львівському театрі з нагоди цього з'їзду. Він захоплювався ідеєю з'їзду, показував список учасників, між якими мали бути граф Тишкевич, граф Володкович, граф Грохольський, два брати графи Розумовські зі Стирії, потомки гетьмана, якийсь князь, чи не Токаржевський, і інші, хоч не такого знатного роду, але з давніх боярів і шляхти.

Та вибухла війна. Зустріч не відбулася, а драма згоріла в готелі Гануса в Яремчу, де ночував брат, утікаючи через Карпати до Відня.

Кав'ярняні сходи в Мражинського забирали братові багато часу, й потім він мусів писати ночами, бо любив дотримувати слова видавцям.

Часами заходив брат до іншої кав'ярні – «Міхаліка» біля Фльоріанської брами, де чекав уже на нього Стефаник, і де відбувалися цікаві гутірки з тодішніми світочами польської літератури – Виспянським, Пшебишевським, Жеромським, зокрема з Орканом, добрим приятелем брата.

Але ця мистецька «сієста» не тривала довго. Стефаникові завжди було спішно: «Ну ходімо до хати, бо вистигнуть вареники», – принаглював.

А в хаті по варениках зі сметаною, які він дуже любив, і по чорній каві Стефаник діставав настрій писати. Тоді брат забирав його до т. зв. сальону, давав жмут білого паперу й замикав двері.

Спершу з писанням якось не виходило. Стефаник брав листок за листком, та, написавши ледве декілька рядків, дер написане на куски й кидав до кута. Нераз попадав і в лють: чіхав чуприну, тер чоло. Аж врешті рука розмахувалась, сторінки заповнювались. Стефаник за годину-дві кінчав, відсапнув і виходив до їдальні, щоб прочитати братові те, що написав. Брат, звичайно, хвалив, захоплювався, а Стефаник насторожено дивився на нього, похитуючи головою: «Ні, Богдане, це невдале...»

Мало не приходило до суперечки, бо Стефаник ніяк не давав себе переконати. Був ще розбурханий, зніяковілий. Аж по чорній каві наступало відпруження, і єдина чорна кава могла прояснити його хмарне чоло. Тоді Стефаник починав жартувати, хвалити домашню атмосферу.

Крім Стефаника, щоденним гостем у брата був теж і В'ячеслав Липинський. Він студіював агрономію, але ходив і на братові виклади; в каталозі, що зберігався у братовому архіві, є на списку два зазбручанці – Липинський і Шемет.

В тому часі праця Липинського польською мовою – «Szlachta na Ukrainie» – наробила багато шуму серед польонії, він-бо змальовував добу Хмельниччину в іншому світлі, на підставі нових джерел. Доказував, що оспівувані народом різні Морозенки не були такими собі «енками», а людьми із знанням і освітою. Вони були співтворцями козацької держави та походили деякі з них із т. зв. кармазинової шляхти, чи магнатерії.

Польська аристократія гіршилася, але були й такі, що почали пригадуватись над тією історичною правдою. А що до наших – то всі сприймали цю правду з правдивим захопленням. Вона сприяла тодішнім настроям: позбутися т. зв. меншовартості.

Вечори, коли приходив Липинський, тягнулися, звичайно, далеко поза північ. Було про що говорити.

Липинський на вигляд мовчаливий, та як розбалакався, його вдумливі очі оживлювались, чоло під найжою стрижкою (по-студентськи) морщилось, набираючи дивної поваги. Він не виглядав тоді на свої літа, а як поважний, статочний науковець.

Розмови Липинського з братом велися про нашу дійсність по цьому й тому боці Збруча. Вони були цікаві і однозгідні щодо поглядів.

Та в одному розходились співрозмовці, коли йшлося про організацію Українських Січових Стрільців.

Були то часи по Балканській визвольній війні. Наша молодь горнулася в стрілецькі ряди, а війна з Росією висіла в повітрі. Поляки теж передчували бурю. На тлі старинних мурів давньої королівської столиці вони снували мрії про майбутню велич. Їх щораз більше з'являлося у новеньких легіонових одностроях на вулицях, по кав'ярнях і ресторанах, і то зі зброєю.

Липинський здвигав раменами, кажучи: «Непоправні романтики. Що вони собі думають? Ще й наших заражують. А наші не здають собі справи, яка це сила москалі. Взяти хоча б їх кінноту. Це ж хмари непроглядні! Одна мить – і на шаблях рознесуть. Жаль цього дорібку, що в Галичині: пропаде така надійна молодь і буде так, як у нас, за Збручем...»

Липинський, старшина царської кінноти, дивився на справу війни як фахівець. Він перечив, що при нічому тут порив, коли розум говорить інакше. Брат покликувався на наш національний провід, головно на свого приятеля, посла д-ра Кирила Трильовського, т. зв. Січового батька, який саме подбав про статут стрілецьких товариств, і казав, що тієї ж думки є і проф. Іван Боберський, голова наших Соколів.

Пригадую собі цю розмову, бо й сам брав у ній участь по боці брата, обстоюючи потребу нашого збройного виступу.

А потім, по війні, у Ванзее в Німеччині, де жив мій брат і де мешкали теж гетьман Скоропадський і Липинський та де відбувалися теж цікаві розмови, Липинський признавав: «Шкода, що не було тих Стрільців більше, бодай повна дивізія. І то так, як у поляків – разом і галичан та тих із царської займанщини. Була б створилася одна зіграна боева одиниця, підстава армії. Все вийшло б тоді інакше. А так, бодай ця горстка Київських С. С. боронила у трагічних моментах Київ, завдяки чому міг бути підписаний Берестейський мир, безперечно, дуже важлива дата в нашій історії, бо завдяки цьому Україна появилася на картах Європи як держава».

II

У Кракові жили тоді відомі наші мистці: Олекса Новаківський і Осип Курилас. Мій брат Богдан цікавився образотворчим мистецтвом, бо й сам раніше задумував йому посвятитися, хоч роботи мав доволі, бо писав не раз цілими днями й ночами такі праці, як про Марка Вовчка, Шевченка, трилогію «Мазепа» та інші замовлення для видавництва Оренштайна в Ляйпцигу і для видавців у Львові, але для відпочинку, як казав, любив малювати. Багато портретів Шевченка малював він у різних видах, ілюстрував всякі читанки для молоді і видання з історичної ділянки, як, наприклад, дещо для Аркасової «Історії України». А його деякі історичні постаті уявного жанру, не підписані, так і залишились незнані, хто є їх автором. Робив мій брат також і обкладинки до своїх творів та до деяких ляйпцигських видань Оренштайна.

То ж не дивно, що, хоч сам і не маляр по професії, до малярства і малярів його тягнуло, та ще до таких, як Новаківський чи Курилас. І він жив з ними у великій приязні, цікавився їх творчістю і кожною новістю, над якою вони працювали, та любувався їх картинами на стінах своєї гостинної кімнати, де були «Св. Юр» Новаківського, портрет Митрополита Андрея, чудова ніч у горах в Осмолоді та інші. А Куриласові краєвиди, малюнки історичних подій, що він їх робив тоді для репродукції в «Історії України» Аркаса, захоплювали кожного.

Курилас не тільки малював, він любив і музику. Його квартет співав довший час у краківській церкві, і ним любувалися не тільки наші парохіяни, але й поляки, що з цікавості заходили на наші служби Божі. Брат згадував, що Курилас розуміє, як співати молитовно: тінює піяніссіма по-янгольськи.

Під час Першої світової війни Курилас мешкав уже у Львові, та хоч і не надавався до війська своїм віком і здоров'ям, пішов до Січових стрільців. Як фронтовий маляр залишив він по собі багато цінних малюнків зі стрілецького побуту і портретів старшин та стрільців.

І Новаківський перенісся згодом до Львова. На горі, напроти св. Юра, мав свою робітню; там він провадив і вишкіл мистецького молодняка. Під крилами великого знавця й опікуна мистецтва

Митрополита Андрея мав змогу ще краще підсилити свій творчий розмах.

Бувало, що до Кракова приїздили молоді адепти мистецтва, не знаючи ні міста, ні як у ньому повернутись. Приїздили просто із села, здебільша, з листом від свого священика, що «це бідний, а дуже спосібний хлопчина, може підучиться малярства, займіться ним, пане професоре...»

І брат займався ними. Давав у себе притулок, впроваджував у світ та за протекцією у малярські хороми.

Пригадую собі такого маляра Северина. Як було йому на ім'я не пам'ятаю – та був це небуденний талант, швидко засвоював малярське знання і орудував найкраще пастеллю. Його засніжені види з Гуцульщини – церкви, дзвіниці, окутані хмарами верхи, мали у собі дивний настрій якоїсь казки про Довбушеві звори.

Робив Северин і пастелеві портрети, здебільша, портрети жінок. У них можна було знайти не тільки подібність і т. зв. гримас, але й душу. Зберігалися у брата такі два портрети – дружини і старшої доні.

Мрією Северина було побачити сонячну Італію з її красою та з усіма її мистецькими надбаннями. Хотів бути теж у Відні та ще в деяких столицях. Але не мав сотика при душі. Тоді брат підшукав йому клієнтку, що замовила пастелевий портрет за тодішню, доволі високу ціну – 300 корон. Було вже з чим їхати. І Северин вибрався в дорогу. Спершу писав, потім замовк, і слід за ним застиг.

Десь, щойно майже по році, мій брат Богдан ішов плянтами в сторону церкви і кинув оком, чи немає де порожньої лавки. Аж бачить, якийсь оброслий нуждар, скулений, підноситься з лавки, протираючи спросоння очі.

– Що це? – питає брат, здивований. – Яким чудом, пане Северине?..

– А таким, пане професоре, що мусів ночувати на лавці, як жебрак під церквою...

– Чому ж не прийшли?

– Встидався...

Брат забрав його до хати. Северин дістав білля та ще якийсь одяг, бо був обдертий, навіть босий.

– От і домандрувались... – казав брат. – А як ви давали собі раду, не знаючи ніякої чужої мови?

– Северин пояснював, що мав зі собою рисунковий блок, на якому рисував всі свої запити й відповіді. Так і пройшов Італію та цілу Мадярщину. Люди ним цікавились, хвалили рисунки і помагали.

Северин, цей справжній богеміст з вдачі і таланту, десь затратився. Мало хто знає про нього. Та й з творчості його невідомо, де і що залишилось з неї.

Другий «кватирант» мого брата, потім славний мистець і пізніший ректор Української академії мистецтв в Києві Михайло Бойчук був іншої вдачі; вже не такий потульний, хоч і флегматик. Мав розмах, коли забирався до праці. В гостинній кімнаті брата, де малював і де було аж сім вікон, йому не ставало світла; їздив довго зі шталюгою по долівці, приговорюючи: «От і чортова темнота». Витирання пензлів теж забиравало йому багато часу. Врешті розганявся, починаючи атаку пензлем, відскакував, прискакував до шталюги – заки поставив потрібний мазок. Портрет брата робив довго; та одна з початкових його праць заповідала вже велике майбутнє Бойчука як мистця.

Для характеристики Бойчукової вдачі згадаю ще одну його пригоду. Він звичайно томився, якщо задовго малював, і для відпруження любив скупатись, а по купелі покластись. Так і тим разом. Відкрутив воду і, заки вода найшла до ванни, пішов покластись у своїй кімнаті.

А вода шуміла, сон наводила. Бойчук заснув твердо. Аж збудили його крики-верески сусідів з долішніх поверхів, що позбігались з відрами ліквідувати «потоп». Бойчук прокинувся з просоння та до них: «А що ви? .. Не забирайте всієї води! Я ще буду купатись!»

Багато днів треба було, заки кімнати приведено до порядку; вода сягала поза кістки. Братова, повернувши з дітьми та служницею з міста, тільки заломила руки.

Але Бойчук зразу потішив: «Не журіться, пані добродійко, воно висушиться, а я і так буду малювати...»

Поруч Бойчука студіював ще в Кракові другий такий надійний талант – Михайло Гаврилко, козак з Полтавщини, правдива козацька

душа. Як різьбар, проектував пам'ятник Шевченка, а проект цей ще і донині може захопити своїм розмахом, величчю та задумом.

Прийшла війна, і Гаврилко, чи не єдиний з зазбручанців, прийняв у ній участь, як Січковий стрілець. Був старшиною. Всі його любили за козацьку вдачу та завзятість. Він теж приніс зі собою до стрільців багато чудових козацьких пісень. Вишколюючи стрілецький молодняк, навчив його співати ці пісні, а стрільці рознесли їх, як подих степів, по всьому краю.

Брат дуже цінив Гаврилка – його талант, розмах та щирість, справжню козацьку душу.

Гаврилко був єдиний, що заповідався у нас на різьбярського більшого формату. Але пропав у жахливому пеклі в Україні, на своїй рідній Полтавщині, під час повстань.

У краківській Академії мистецтв студіювало доволі багато наших студентів перед Першою світовою війною і по ній. Крім згаданих уже – Новаківського, Куриласа, Северина, Бойчука, Гаврилка – студіювали ще Лев Гец, Осип Сорохтей, Галавин, Назарак, Дам'ян Горняткевич, Андрій Лепкий та деякі, яких не згадав.

Андрій Лепкий, іменник брата, студіював малярство, а його дружина Оля – спів. Він потім був гімназійним учителем рисунків і загинув при кінці Другої світової війни від бомби, а дружина вдруге вийшла заміж за відомого архітектора Юліана Ястремського. Їх коштом врятувався цінний архів брата, в чому допомогли теж колишні студенти краківського університету, добрі ученики брата, зокрема, д-р Микола Климишин.

III

З Кракова, головню перед Першою світовою війною – на свята чи на ферії брат виїздив до Борислава, де сестра Ліщинська була за бориславським парохом, й де перебувала теж мама.

Борислав, центр нафтового промислу, з морем вартничих веж, положений у гарному, бо підкарпатському докїллі. Пахли живицею сосновї ліси, несло прохолодою високих полонин. Як казали, то й т. зв. «кип'ячка» (нерафінована нафта) мала свою цілющу міць, бо деякі лікувались тим сирівцем.

Брат почував себе гарно, маючи здорове повітря, настрої і родинну атмосферу. До цього настрою причинялася, зокрема, тітка

Дарія Глібовицька – піаністка, вчителька музики в перемиському «Інституті для дівчат». Вона засідала до фортепіано у підвечірню годину, граючи народні коломийки свого укладу, Ліста, Шопена, дещо з «Запорожця за Дунаєм» і «Різдвяної ночі» Лисенка. Партитура цієї Лисенкової опери – київське видання у шкіряній оправі з позолоченими берегами – лежала на фортепіано, звичайно, для прикраси, бо тітка грала з пам'яті. Але це був дарунок з молодих літ від звеличника її музичного таланту, а тому зберігала його як велику цінність.

Брат любив таку духовну розвагу. Навіть вдома, поки сів писати, казав синові чи старшій доні заграти на фортепіано. А тут тітка не давала навіть проситись. Сама любила вечірні настрої. При тому мала ще один талант – як оповідачка: з її уст не одне записав брат.

Якщо йдеться про Борислав і Бориславщину, то відомо, що це батьківщина Івана Франка. Недалеко Борислава Ясениця, де він ходив до школи, і село, де родився – Нагуєвичі. Сам Борислав та його колишню дійсність змалював Франко з повним реалізмом гнітючого трагізму.

Та це був давній Борислав – місто визискувачів і нашої бідноти. Згодом багато змінилося. Вже не копали нафти-кип'ячки руками, «не тратили куми сили й не спускалися на дно», – як писав Франко, а механізованим погоном просвердлювано глибінь, і сама вибухала струя кип'ячки. Вибухала – тому щасливців, на яких терені це сталося, так і називали – «вибушники». Власниками копалень були, здебільша, чужі американські чи німецькі фірми: «Рокфелера», «Fleussige Brennstoffe», «Англогаліція», а вже «вибушниками» були наші. Тих помітних багатіїв було декілька, але поменших найшлося більше. Вони потім ставали землевласниками чи т. зв. кам'яничниками, або підприємцями. Знані були родини Терлецьких, Іванчуків, Сасиків.

З молодих Терлецьких відомі були – Михайло, що мав аптеку у Львові та його брат Гриць, дідич під Львовом. Михайло давав багато на різні цілі, фінансував тижневик «Неділю», журнал «Мистецтво», підпомагав мистців. Бував у нього і поет Олесь з Праги, яким він теж займався. Аптекарь Терлецький закуплював і картини, головно, Труша

та Грищенка; був він справжнім меценатом та ще таким тихим, без розголосу в пресі.

А все ж таки Борислав зукраїнізувався і став на ноги завдяки інж. Филипові Левицькому. Він, як директор великої німецької фірми, приймав до себе молодих українців-інженерів та хлопців-робітників із сіл, і вони виучувались на фахівців у нафтовому промислі. Хто ж вгадав би, що славний отаман Трофим Янів, старший десятник Українських Січових Стрільців, а потім і комендант південної армії УНР – це робітник з Борислава, вихованець інж. Левицького. Вславились також інші робітники, Січові стрільці, такі, як комендант автопанцерної дивізії київських СС-ів – сотник Турок, Соломчак та багато інших.

Інж. Филип Левицький очолював тодішній стрілецький рух, бо любив Україну навіть «до глибин своєї кишені», як казав такий же діяч і меценат Чикаленко. Тому Бориславська сотня була озброєна найновішими крісами Кропачка на 10 набоїв (австрійська і німецька армія тоді мали кріси лиш на п'ять набоїв). Курінь стрільців, зложений з бориславців і молоді з довколишніх сіл, був школений пізнішим сотником УСС-ів Климом Гутковським, нафтовим інженером копалень Ф. Левицького, і під командою полк. Гриця Коссака, директора школи в Ясениці, відбував часті вправи в горах.

На січово-сокільському здвизі 1914 р. з нагоди 100-ліття уродин Шевченка бориславці пописувалися на площі «Сокола батька», як справжня, вже військова частина, викликаючи своїм виступом небувалий ентузіазм тисяч очевидців.

А під час походу вулицями Львова інж. Левицький очолював січову і стрілецьку групу. З булавою і на коні, у своєму козацькому одязі так дуже був подібний до Хмельницького – поставою, лицем, довгим, спадистим вусом і цілим маєстатом. За ним маяв прапор, блистів бунчук і чути було безнастанній рев тих, що облягали хідники: «Слава, слава!» Коні ставали дуба, сполошені ревом юрби. Інж. Левицький мав сльози в очах. Я бачив його радісне зворушення, бо їхав, як прибічник, поруч нього.

Дожив інж. Ф. Левицький надійних часів української державності та пережив і дні смутку. Коли Галицька Армія відходила за Збруч, то й він туди подався, щоб разом із тисячами вже більше не вернутись.

Бувши в Бориславі, брат ніколи не минав гостинних порогів дому Левицьких. Цінив бо заслуженого піонера нафтового промислу, діяча і патріота. Нераз згадував: «Як цікаво спортретувати інж. Филипа Левицького! Як капля води – подібний до Хмельницького...»

IV

Брат любив гостей. І не міг нарікати, бо відвідували його приятелі, знайомі, різні наші політики і парламентарні послы, що їхали до Відня. Бував теж Коцюбинський у переїзді до Італії, поступав Доманицький по дорозі до Закопаного та Василь Барвінський, їдучи або повертаючися з чеської Праги. Столиця чеська, одуховлена творчістю Сметани та інших чеських композиторів, манила його своєю музичною атмосферою. Прага мала свою прекрасну оперу, свою власну симфонічну оркестру, врешті, і добрих професорів консерваторії.

Барвінський зітхав: «Які ми бідні у порівнянні до чехів, хоч і найбагатші в світі скарбами народної пісні. Треба закачати рукави до праці, треба творити, йти слідами Лисенка».

Мабуть, під впливом «Проданої невести» Сметани, в його задумі було написати оперу «Не ходи Грицю». І він намовляв брата взятися за лібрето, хоч дотеперішню мелодраму такого майстра, як Старицький, цінив і любив – це ж бо вона нам у крові.

Згадував, що йому піддавали Довбуша, але хоч у Довбуша найшлося б більше тієї бравурности, то йому якось не по душі...

Брат підсміхався: «Така моя лірика ще менше підходить. Врешті це ж розбійник, як робити з нього національного героя, коли йдеться тут більше про соціальні справи. Був у нас і другий такий ватажок – Ничипорович. Про нього є згадка в анналах родини Уейських».

І брат розказав про таку подію: «Були на Покуті дідичі Уейські. У них на світ прийшла дитина, і саме опівночі напав на двір з ватагою Ничипорович. Казали, що він був попович з тієї околиці – навіть гладкий, зі своїми т. зв. манерами.

Дитинка родилась слабосилою, і батьки затривожилися, що помре нехрещеною. А тут північ. І кумів немає.

Непритомному батькові впала думка попросити ватажка розбійника на хресного батька. І він не відмовив.

Тримав дитя до хресту й на крижмо висипав усе золото, що мав при собі. Хрестив наш священник, що його, застрашеного, розбійники привели, бо латинського не було. Новороджений потомок Уєйський не вмер, а виріс з нього поет Корнель Уєйський, автор відомого хоралу «Z dymem rożarów», якого пам'ятник видніє у Львові при Академічній вулиці».

Стало на тому, що ані Довбуш, ані Ничипорович не підходили для опери. Брат на лібрето не визнавався, а Барвінський творив і далі свої прекрасні мініатюри на фортепіано, закинувши і свій задум написати «Гриця».

Сердечна приязнь брата з молодим Барвінським була подекуди спадковістю по батькові, радникові двора Олександрові Барвінському. Брат з великою пошаною відносився до тієї виняткової постаті в історії нашого національного відродження. Ще гімназистом наслухався він про його заслуги як провідника студентів-українофілів у тих невідрадних часах москвофільського запаморочення й духового занепаду. Не раз і говорив: «Де ми були б, якби не Барвінський. Він же причинився до заведення фонетичного правопису по школах і урядах, постарався про відкриття українських гімназій та двох українських кафедр у Львівському університеті, і він написав першу історію України, що мала непомірний вплив на молодь; він також видав першого “Кобзаря”, що його знали в Галичині тільки з відписів. Він був також і співзасновником часописів “Діло” і “Батьківщина” та політичного товариства “Народна Рада”».

Це велика і гарно пророблена робота. Вистарчить на цілі покоління.

Але Барвінського свої не вмiли оцінити. Його робота була негаласлива, він не любив буфонади ані балаканини, а тільки працю плану, що залишила повсякчасні осяги.

В архіві брата зберіглося багато листів сеньйора Барвінського, цінних і цікавих, якими брат дорожив. Та, на жаль, вони не надаються, поки що до публікування.

Перебування в Кракові композитора Василя Барвінського було справжньою душевною насолодою для брата. Барвінський умів цікаво розказувати про музичний світ, захоплювався, як звичайно, Бахом, потім сідав до фортепіано та починав імпровізувати на тему народної

пісні «Максим, козак Залізник» – свого задуму, з яким довго носився. На кінець обов'язково грав Шопена. Після грання він довго сидів задуманий при фортепіано, врешті просив брата, чи він не прочитав би йому дещо свого. Брат читав свої ще недруковані вірші, і це не було звичайне читання, а декламація. Брат мав декламаторський хист.

Щодо цього таланту брата Микола Голубець, що студіював в Кракові, і бував на його викладах, згадує у своїх спогадах, що ті виклади брата були для слухачів «сієстою»: «Професор бо підходив до української літератури не тільки як знавець, але й як поет. Варта було послухати бодай інтерпретацію Шевченківських поезій у цій мистецькій декламації».

Належав брат також і до кращих наших промовців. Його промова, яку виголосив у Варшавському сенаті в обороні української культури, мала великий відгук навіть серед поляків.

Я чув одного разу промову брата в Берліні, говорив по-німецьки до німців. Виходило, як рідною мовою. Він ніколи не писав своїх промов, а виголошував з пам'яті. Казав, що найкраща – це передумана імпровізація, бо вона з душі.

Оцінкою його як промовця може послужити виняток з рецензії Константи́ни Малицької, що вона вмістила його у львівському «Новому часі» після концерту на пошану Івана Франка:

«Мені довелося бути на другому концерті в честь Івана Франка. Спокійна елегантність і своєрідна інтимність зали міського театру, де відбувався цей концерт, витворили відразу настрої. Зала повна. Приємно бачити чільні одиниці нашого громадянства. В ложі на першому поверсі прецікава голова Василя Барвінського, композитора-лірика європейської міри. У партеровій ложі зарисовується шляхетний профіль Богдана Лепкого. Під превисоким чолом великі, трохи втомлені очі з таким поглядом, неначе б за чимось шукали... Лагідний лук подовгастого носа і тонкі, щільно затиснені уста, з рисочкою гіркої усмішки...

Недалеко нього симпатичне, вічно молоде лице другого визначного композитора С. Людкевича.

На сцені між зеленню погруддя Івана Франка.

Не знаю, як те погруддя виглядає зблизька, але під час концерту, здавалось, схилена голова весь час слухала – немов задумувалась над

тим, що тут діється. Не дивилась вона на ніщо, не здригнулась при не раз гучних звуках увертюри Лятошинського.

Коли виступив на сцену Богдан Лепкий і виголосив одну з найкращих промов у пам'ять незабутого генія Франка – темне погруддя на естраді неначе оживало. Це вже не була мертва відбитка померлого поета, а щось більше, щось переконливе живе. Здавалося, нараз, на кілька коротких хвилин, безсмертна душа поета ввійшла в цю непорушну форму – *spiritus flat ubi vult* – душа, прикликана палкими та зворушливими словами другого поета-лірика, Богдана Лепкого.

Промова Лепкого – це твір для себе, твір артиста-поета. В ній була і правда, і краса, була ніжність і пориваюча сила. Ця сила не виявлялася криком, великим пафосом ані театральними жестами, а поривала внутрішньою своєю правдою, високою культурою думки та слова. Слова з естради доходили до публіки, як дзвінки краплі кришталево-прозорої води. Ні за тихі, ні за голосні були ці слова; ні за скорі, ні за повільні. Сила тут виступила в подиву гіднім опануванні голосу, наслідком чого кожне слово, навіть найтихіше, було виразно чути.

За виїмком кількох артистів-пластиків, які почали розуміти вагу та значення форми в мистецтві, в нас ще в дитинячо-зворушливий спосіб недооцінюють формальну красу.

Промова Лепкого, її стриманість, високий полет і опанування слова була зразком тої високої культури, якої нам, як народній цілості, так болючо недостає.

Подоба великого каменяра на сцені, за життя так пристрасно закоханого в красу різьбленого слова, здавалось, задумано слухала те, що говорив брат по дусі – Лепкий-поет».

***

Згадаю ще про одну достойну гостю мого брата. Це була вдова по адміралові Аркасі. Вона приїздила в справі перевидання «Історії України», що її друкували в друкарні Ріппера. Мій брат був дорадником, навіть виконав деякі ілюстрації до цього видання. З нею приїхали Микола Левицький, званий батьком української кооперації («артільний батько»), і Василь Доманицький як редактор. Аркасова

загостила до Кракова з цілим своїм двором та зайняла цілий поверх найдорожчого готелю, не рахуючись з коштами. Микола Аркас, колишній адмірал і землевласник з Миколаївщини над Чорним морем, хоч грек з походження, був рідкісним патріотом. Він написав свою «Історію України» для своїх синів, щоб знали минуле рідної землі. Скомпонував теж оперу «Катерина», хоч не був по професії композитором.

Аркасова з великим пієтизмом ставилася до спадщини покійного чоловіка. Вона часто бувала у брата з М. Левицьким і В. Доманицьким, а брат, що дорожив такими достойними гостями, не жалів ні часу, ні заходів для них.

V

Вибух Першої світової війни творить окрему сторінку мандрівного братового життя, який переноситься спершу до Відня, згодом до табору полонених, і врешті до Берліна.

Відень був тоді головним центром української еміграції, і там збігалися нитки різних вісток і слухів із цілого краю.

До затишної кав'ярні при Йозефштеттерштрассе у Відні навідувався також щоденно і мій брат. Присідаючи до столика «Союзівців», що працювали в «Союзі визволення України», він мав змогу слухати різні балачки про пекучі еміграційні справи та найновіші події, що визирали зі шпальт часописів і офіційних воєнних зведень. А були це зведення дуже невідрадні. Москалі, залишивши Галичину, перевалювалися вже через Карпати, здавалося, немає їм стриму, хоч воєнні звідомлення виправдували невдачі непогодою або переходом на кращі, заздалегідь приготовані позиції.

Важка безнадійність пригнітала еміграцію. В ту невідрадну годину появився в кав'ярні о. Лакота, пізніший перемиський єпископ-помічник. Привітали його кав'ярняні гості радісно, сподіючись почути якісь добрі новини. Але їх не було. Тільки дійшла вістка зі Львова, що Митрополит Андрей виголосив у храмі св. Юра свою грізну, противорожу проповідь, яка голосним відгомоном рознеслася по цілому краю.

Ця вістка захопила і брата. Вертаючись додому з кав'ярні, він довго роздумував над цим виступом Митрополита в обороні обездоленого

народу, і саме тоді зродився в ньому задум написати поему «В храмі св. Юра».

Вечоріло. Десь угорі над готичною вежею віденського св. Стефана блистіла ясна вечірня зоря. «Як у пісні про Почаївську Божу Матір, – подумав брат, – чи не знак великого святця?»

Поема «У храмі св. Юра» викликала велике враження не тільки тоді серед еміграції, але й досі не сходить вона з естради під час різних святкувань у пошану Великого Митрополита – Слуги Божого.

Проповідь Митрополита прискіпила його вивезення на заслання, а вістка про цю подію вдарила важким обухом у вже й так прибиту нашу еміграцію. Смуток зависів марою над цілим краєм, тим важчий, що поруч московського поневолення давались у знаки і австрійські відступаючі війська, які деколи складались з різної збиранини, що за підшептом сусідів-ненависників мстилась за свої невдачі, посуджуючи невинних українських громадян у москвофільстві. Скрипіли тоді шибениці, і багато українських діячів впало жертвою.

Голосною була теж подія розстрілу українського священника в Карпатах, о. Березовського. Повішено також тоді невинних, чесних господарів в Синевідську. Це була справа військового судді поляка Загурського, що його потім зліквідував маршал Пілсудський за різні партійні порахунки. Божа рука справедлива!

Українська еміграція сприймала ці події з жахом, бо загрожувала поголовна помста Богу духа винним українцям. Та, немов чудом, роз'яснилося захмарене небо. Відчайдушний протиудар Українських Січових Стрільців на горі Маківці в Карпатах залунав громовим відгомонам у всій офіційній пресі. Появились воєнні комунікати з подякою генерала Фляйшмана, команданта цього карпатського відтинку, що в них він прославляв наших стрільців за їх блискучу перемогу в критичному моменті, коли москалі мали пробити собі дорогу через Карпати на мадярські доли і на Відень.

«З журбою радість обнялася!» Понеслася крилата вістка по всіх закутинах, де тільки жили емігранти. До команди УСС напливали GRATULACIJA, подяки та безліч листів. В архіві УСС зберігається їх декілька і від мого брата. Він присвятив стрільцям і деякі свої вірші. «Союз визволення України» був, зокрема, захоплений цим

несподіваним чудом на Маківці, і це додало моєму братові ще більшого розгону до праці.

Коли дехто розраховує, що початок української революції треба брати від «Союзу визволення України», а початок української армії від Українських Січових Стрільців, то їй не дуже помиляється. СВУ діяв активно серед полонених з російської армії, а УСС започаткували збройний чин, при тому передали своє військове назовництво, свій впоряд і підбудову для майбутньої рідної армії. Бо чи ж могла б заіснувати оборона Києва, Берестейський мир, охорона Центральної Ради і т. д. без формації київських Січових Стрільців, які взяли свій початок від УСС? Винниченко пише, що таке вояцтво трапляється в нашій історії раз на тисячу років.

Якщо ідеться про діяльність «Союзу визволення України» в таборах полонених українців з російської армії, могло б сьогодні декому здаватися, чому саме треба було їх освідомлювати, коли ж вони вже були українцями, Та за Збручем були тоді не ті умовини, що в Галичині. Галичина мала своє шкільництво, своє патріотичне духовенство, свій політичний провід, і завдяки учителям та Тов. «Просвіта» не тільки інтелігенція, але й село було національно свідоме. Того всього не могло бути під царським режимом. Там не було ніякого права, ніякої української мови в церкві і в шкільництві, то їй не було українського духа.

Ось чому найважливішим завданням було українізувати тих бідних «малоросів»! Оці полонені, освідомлені, мали стати зародком державницької думки в майбутньому революційному зриві України.

До тієї праці запрягся і мій брат. Він виїхав до табору полонених у Вецлярі, де працювали ще письменники В. Пачовський, П. Карманський та науковці, як д-р З. Кузеля й інші.

Мій брат написав декілька спогадів з того часу, описуючи в них різні таборіві клопоти та осяги. Найлегше приходилось з полоненими старшинами, зокрема з генералами. Вони всі добре знали Гоголя і не чужа була їм приманлива романтика широких степів, вишневих садів чи могутнього Дніпра. Дехто читав і Шевченка, а всі залюбки співали «Реве та стогне» – пісню, що їм заступала національний гімн. При тому похід через Галичину, квартирування у священничих і учительських домах мало також свій вплив. Велися тоді розмови на

українські теми, витворювались настрої та дружнє співжиття серед тієї воєнної хуртовини. Траплялися теж посвоячення: молоді старшини не раз женились з галичанками. Та не так було з підстаршинами. Вони вперто держались свого царославства, і не легко було їх українізувати. Не хотіли теж записуватись у члени таборової «Просвіти» ані до таборових кооператив, що давали серед тієї таборової голодівки значні полекші. Члени кооператив і «Просвіти» мали теж змогу виходити на працю до селян. Праця була доволі легка, а прибуток корисний, бо полонені могли пожитись та принести дещо своїм старшинам і навіть таборовим професорам, з чого іноді серед голодової скрути користав і мій брат.

Між братом і генералами чи звичайними старшинами витворились приятні зв'язки. Він згадував про генерала Зелінського та деяких інших, які щовечора приходили до нього на розмову та при тонкій воєнній перекусці заводили балачку про майбутнє України.

Згодом була в таборі сформована окрема українська т. зв. «Сіра дивізія», а її вимарш перемінився у велике свято. Тисячі полонених, що залишились ще в таборах, як нездатні до походу, відпроваджували це нове українське вояцтво в далеку дорогу. Загриміли лискучі труби «Гей, не дивуйтесь», а після святочної Богослужби і останнього апелю залунав спів «Ще не вмерла...». Приятні мали сльози в очах, управа табору, професори і навіть пришельці зі сіл, у яких полонені працювали і зжились з ними, востаннє прощали похідні батави, жалісно махаючи руками. Та дивізійники відходили з радістю, чітко вибиваючи крок під спів «Засвистали козаченьки». Вміли вони співати цю старовинну пісню, з якою теж і козаки-кубанці виходять на війну.

Дивізія відійшла, брат зі стисненим серцем переживав її вимарш та радів, що праця серед полонених не пішла намарне. Він бачив, між іншим, і різні недоліки, зокрема, недостачу потрібної лектури, і саме тоді зродився в нього задум написати історичну трилогію «Мазепа». Потреба принагляувала, і він спішився, працював невтомно.

А проте деякі всезнайки недооцінюють вантажу тієї праці. Не ставало часу, потрібних джерел, не було змоги нишпорити по бібліотеках, щоб спокійно розгорнути таке широке полотно. Трилогія була призначена для масового читача. Кожний міг бачити після її

появи, як зачитувались нею села, як по читальняних бібліотеках стирався на терміття папір тих декількох примірників книжки.

Інакше привітали трилогію справжні критики, не тільки наші, але й польські. Наші, такі, як Струтинський, Федорців, Малицька, Рудницький, а з польських – професор Віленського університету Здзеховський в один голос признавали, що тепер і українці мають свою історичну повість.

Ще були й зауваги деяких всезнайків, мовляв, Мазепа в трилогії – це «декан». Хіба ж наші галицькі декани не гідні були гетьманів? Своїм знанням, освітою, заслугами. А щодо «видумок» автора трилогії про галерею образів у гетьмана, його бібліотеку з «білими круками» та про «шляхетні» гетьманські руки, то справдив це вже, на основі матеріалів у французьких архівах, незрівняний Ілько Борщак. Його знахідки потвердили, що це не «видумки» автора, а велика його інтуїція. Між іншим, Борщак пише про французького посла, який гостював в гетьманській резиденції, а потім здавав своєму королеві реляцію, які то портрети він бачив у гетьмана, між ними і портрет французького короля. Посла здивувала геніальність мистця. Він оглядав теж бібліотеку з «білими круками», а знанням світових мов, якими орудував гетьман, був прямо приголомшений.

Після війни мій брат перенісся до Берліна, де продовжував писання своєї трилогії. Крім того, він дописував ще до різних видань у ляйпцигському видавництві Оренштайна, співпрацював в Українському науковому інституті, писав для «Літопису», що його фінансував полк. Зеленевський.

Полковник Зеленевський походив зі старого шляхетського й козацького полковницького роду. Його дружина репрезентувала українське жіноцтво; маючи знання чужих мов, часто приймала участь в заграничних конгресах. Зеленевські належали до справжньої української аристократії, вміли її репрезентувати та, не жалючі гроша, давали багато на різні культурні цілі. Коштом полк. Зеленевського існувало в Берліні «Українське видавництво», що видало багато цінних публікацій, між ними «Словник Грінченка», а теж «Літопис», в якому працювали, крім брата, проф. С. Томашівський, д-р З. Кузеля та інші. За царських часів полк. Зеленевський був високим військовим достойником при дворі, під час

війни командував козацькою дивізією, а при гетьмані Скоропадським був гетьманським прибічником. Обоє Зеленевські були незвичайно гостинні і своєю товариською культурою відзначалися у центрі українського товариського життя та мали багато справжніх приятелів, до яких належав також і брат.

Над озером Ванзее під Берліном була оселя тієї самої назви, і там мешкав мій брат у сусідстві з гетьманом Скоропадським. Гетьман і брат бували у себе. Гетьман цікавився працями брата, перечитував трилогію та пояснював деякі батальні сцени полтавського бою.

Я мав нагоду не раз чути ці розмови. Гетьман любив згадувати і про свій рід. Свого предка, що перейняв булаву по Мазепі, недолюблював, казав, що в роді Скоропадських перед вели завжди жінки, в тому випадку і Настя Скоропадська.

У великій залі гетьманської вілли висіло багато родинних портретів. Гетьман на один портрет звертав увагу: «От це і Настя, так теж називається моя молодша доня. Вона і мій син – то вже завзяті українці». Гетьман говорив тоді доброю українською мовою, яка, мабуть, була розговірною і в його хаті.

Звичайно в неділю приїздило багато гостей до брата, щоб подихати свіжим повітрям. Бували і тіточний брат д-р Зенон Кузеля з дружиною, обоє Коновальці, Лев і Галя Шепаровичі, а під вечір приходив часами і гетьман з В'ячеславом Липинським. Гетьман відзначався своїм високим ростом та достойною поставою. Цікаво, що в розмові з полковником Коновальцем ніяк не можна було пізнати, що вони колись «ворогували», бо полк. Коновалець спричинив колись упадок гетьмана. Радше, згадуючи минуле, признавали різні помилки і думали, якби їх в майбутньому направити.

Одного разу трапилося так, що появилися несподівано «гості» з берлінського радянського посольства: посол Авзен та прем'єр України Гринько.

Пішла ця «гостина» з того, що мій брат мусів інтерв'ювати в советському посольстві в справі схоплення на кордоні дружини й сина поета Олеся. Телеграфували приятелі Олеся: «Рятуйте, бо пропадуть!».

Братові було ніяково, та не міг відказатися. Мусів інтерв'ювати в посольстві, в якому ще донедавна резидував його приятель, посол д-р

Роман Смаль-Стоцький. Будинок тієї колишньої української амбасади при вулиці Кронпрінценуфер, 10, закупив був гетьман Скоропадський за дуже високу ціну. Була це найкраща амбасада в Берліні та ще з прегарним устаткуванням.

Входячи туди, брат пригадував, як то в ній відбувалося святкування його 50-ліття, влаштоване проф. Романом Смаль-Стоцьким, при співучасті амбасадорів, науковців та представників преси.

Як боляче було згадувати про те, заходячи туди, і просити ласки. Та все ж ця прикра інтервенція врятувала дружину Олеся і його сина.

Тепер же Авзен і Гринько приїхали з «ревізитою». Стрінувши таке товариство, вони дещо зніяковіли, виправдувалися, що «на хвилинку», але посиділи довше і при скромній перекусці завели, навіть, балачку на теми української дійсності.

VI

Війна скінчилась. Українська еміграція в Берліні проріджувалася, і треба було думати, що далше робити. Брата покликали на Краківський університет, і він вернувся до міста, в якому пережив довгі роки.

В Кракові мало змінилося, хіба що українців за війни дещо змаліло. Але напливала молодь з краю, бо тоді бойкотовано Львівський польський університет.

Брат знову зустрівся зі своїми добрими приятелями, такими, як письменник Оркан і Беньковська, що перекладала твори брата на польську мову, інж. Тіль, директор Промислового музею і знавець українського образотворчого мистецтва. Не ставало братові тільки Липинського, але було дещо українців, з якими брат жив у приязні, як, наприклад, проф. університету Іван Зілинський, о. д-р Хрущ, парох української церкви й ін. Брат, як діяльний парохіянин, став займатись відновою церкви, співпрацюючи у парохіяльному комітеті.

Літом брат виїздив у Бережанщину, відвідував родину, бував на Поділлі і в горах. Любив Поділля, бо там родився, а горами дуже захоплювався. Звичайно, літературознавці називали брата «поетом Поділля і тихої задуми», а Сергій Єфремов – «поетом осінніх мелодій». Та проф. С. Шах, автор цінної джерельної праці про

Маркіяна Шашкевича, з цим не погоджується. Він вважає, що «Лепкий – це поет симфонії, краси і національної гордості», бо взиває своїх земляків «Не схиляйте вниз прапора»! Ясно, що осуд, немов би то він оспівував тільки Поділля, нестійкий. Саме з-під його пера вийшов цикл поезій «У горах» як прославлення Гуцульщини, а вірш «Черемоше, брати мій!» став ще популярнішим завдяки бравурній композиції Людкевича.

Чималу частину своїх літніх вакацій перевів брат після свого повороту з Берліна до Кракова, в селі Жовчеві Рогатинського повіту, де парохом був о. совітник Петро Смик, одружений з його тіточною сестрою Ростиславою Кузелівною.

Жовчівське просторе приходство з великим садом, пасікою, алеями своїм положенням нагадувало в дечому давній Поручин і Жуків. А що на тому приходстві панував дух старих священничих родин з традиційною гостинністю, тож не дивно, що його тягнуло туди, і він з цілою ріднею приїздив часто на відпочинок після міської гамарні.

Але і тут не всидів без праці. Малював цілими днями. У жовчівській церкві залишив він два великі намісні образи – 4 євангелісти, 4 образки на кивоті, а на приходстві велику копію портрету гетьмана Івана Мазепи з оригіналу Осипа Куриласа. Любив малювати теж жовчівське приходство на тлі вогнем палаючих алей флоксів та дикого винограду, робив студії портретів Шевченка, що їх декілька збереглося в його архіві.

Жовчівське приходство під час перебування брата змінювалося звичайно в місце товариських зустрічей. Приїздив туди відвідати брата композитор Василь Барвінський, малярі Іван Іванець, Андрій Лепкий, Дам'ян Горняткевич, письменники Антін Лотоцький, Микола Угрин-Безгрішний та інші. При нагоді гостини «Вертепу наших днів» в Рогатині частина трупи з композитором Вол. Балтаровичем загостила на жовчівське приходство, і там до ранку не вгавала музика та різні імпровізації. «Вертеп наших днів» – це була лялькова сценка сатири і гумору укладу Романа Купчинського й мого, дуже популярна в краї, чого доказом може бути, що в самому Львові йшла вона одинадцять разів підряд.

Жовчів навідували тоді різні суспільні і політичні діячі для зустрічі з братом.

Але жовчівське приходство мало ще і свою весільну традицію. Тут брат старостував для сестрінки Наталі Ліщинської і д-ра Михайла Яремчишина, та для Тетяни Лепківної, доні молодшого брата Миколи, що виходила заміж за д-ра Володимира Юзв'яка. Тут теж ще у 1928 р. миропомазано дві доні брата, Наталію і Євгенію, з 5-тилітнім сином о. Смика – Мироном, що потім згинув в УПА.

Брат любив гостей, а, зокрема, довколишніх священиків з «патріархом» о. Євгеном Вітошинським з Чесник і о. Василем Соловієм з Пукова. Не обходилося тоді без традиційної «пульки» преферансу, але брат ніколи не витримував до кінця, волів говорити чи слухати співу о. Василя Соловія до акомпанементу п. Олени Заяцевої, вдови по священнику, доні о. О. Вітошинського.

VII

Тому що мій брат перебував літом, здебільша, в купелевій місцевості Черчі, треба згадати і про тодішню популярність цього живця, що з кожним роком зростала завдяки своїм цілющим водам і боровині – болотним купелям, які виліковували всякі ревматичні і артритичні недуги.

До Черча їздили лікуватися інтелігенти і селяни з найдальших сторін, навіть з Америки. Наприклад, майже щороку бували тут редактор американської «Свободи» д-р Лука Мишуга, голова «Українського народного союзу» Дмитро Галичин й інші. Не бракувало в тому живці і нашої верхівки, що її очолював сеньйор політиків Кость Левицький. Приїздили сюди й послы до Сейму, різні економісти й кооператори. Не всі лікувалися, але пили безплатні цілющі води, радили й мали справжнє, бо рідне, дозвілля.

Бувало глітно та було привітно. Обіди відбувалися у «Палатці», при імпровізованому хорі лікуванців та в супроводі оркестри Ябця-Яблонського, що концертувала теж на джерелах, під час вечері і пригравала до танцю аж до білого ранку. Правда, недоспані ночі не йшли в парі з лікуванням, а з модою, так робили чужі гості, зокрема, варшав'яни; бо вдень парилися у болоті, а вночі у танці, при тому пиття цілющих вод заступали напитками в буфеті. А все це для

настрою. Його в Черчі не бракувало. Головно в місячні ночі. В парку, на джерелах і аж далеко під лісом лунали співи. Всіма люблена пісенька «Світи місяченьку, світи на діброву» переливалася розголосом широко. Співали її чужі гості і вивчали, щоб завести з собою на захід.

В Черчі бувало багато наших «богемістів» та взагалі різних артистів – музик, акторів і мистців. Приїздив сюди на сезон театр Блавацького, Козак (Еко) розмальовував дуже цікаво забавову залу в «Палатці», Леся Кривіцька купалась і співала під час різних імпрез; оперова співачка Марія Сокіл, баритон Іван Романовський, тенор д-р Василь Тисяк давали окремі концерти; в Черчі дебютувала теж Євгенія Зарицька, а Реня Ярославич (Богданська) приспівувала при оркестрі танга, що їх компонував тодішній гармоніст Весоловський і піаніст Анатоль Кос, тепер знаний львівський композитор, відомий під псевдонімом Кос-Анатольський.

Перебував влітку у Черчі також і композитор Нестор Нижанківський. Він користав з дозвілля, парадував у коротких штанцях, завжди розвеселяв гостей своїми жартами, а вони радо його зустрічали. Після вечері в «Палатці» він любив брати участь в імпровізованій черченській капелі. Сідав до фортепіано, лікар д-р Роман Осінчук – до джеза, я брав скрипку та ще дехто з черченської оркестри – і виходила т. зв. «циганська капела». Умів Нестор Нижанківський імпровізувати – наслідував бравурно циганські цимбали, робив з клавіатурою різні «фокуси», і тому гості не вгавали з оплесками. Нестор Нижанківський одідичив композиторський талант по своєму батькові, відомому композиторові і диригентові о. Остапові Нижанківському, що згинув під час українсько-польської війни з рук польської боївки за свою невтомну діяльність у Стрийщині.

Нестор Нижанківський був знаний серед гостей-черчанців ще й з того, що ночами вмів викликати сови. Вони гніздилися далеко на старій опустілій церковці за селом. І Нижанківський, якимось прикладаючи долоні до уст, наслідував совині голоси. Сови чули, перекликалились і злітали цілими стадами на дахи купальних будівель. Чути було їх таємні погукання, ніби гнівні протести за сполох.

Нижанківський зміняв тонації – то закликав, то розганяв совину «зграю», і вона була послужна.

А мій брат гіршився: «Пане Несторе, – казав він, – що робите з тими бідними птахами! Народ їх лякається, боїться, як уночі погукують, бо вони віщують лихо – а ви командуєте ними, робите вправи».

– Я ж старшина галицької армії! – жартував Нижанківський.

– Але не даєте їм спати!

– Соби в ночі не сплять, так як і я.

На цьому цей «ноктюрн» кінчався, і брат відходив додому.

Брат мав свою віллу за парком, на горбочку. Ця вілла «Богданівна» була побудована заходом бережанського комітету під головуванням пароха і декана Бережан о. Евзевія Бачинського, як ювілейний дар для брата. Звідтіль, з гори, було видно ціле Черче; там теж сходилися до брата, як у Кракові, приятелі і знайомі. Бував там, як щорічний гість Черча єпископ Микита Будка, пізніший лемківський візитатор о. крилош. Олександр Малиновський і різні довколишні та подальші декани, парохі і миряни.

Хоч ніч у Черчі тривала коротко, мій брат вставав раненько. Ішов дивитися до городця, чи повиростали і розцвілись квіти. Та нічого не могло змінитися за тих кілька годин; тільки листочки блистіли від ранньої роси.

А з-поза гори починало сходити сонце. Вже дехто із молодших священників-лікуванців спішив до каплиці на службу Божу. Священників тут у сезоні було багато, то й черга була велика. І мій брат ішов молитися. По дорозі стрічав достойного сеньйора д-ра Костя Левицького, який, випивши на джерелах свою лікувальну воду, хотів також вислухати якнайкращу службу Божу. Д-р К. Левицький, як відомо, був дуже акуратний та пильний у праці. Він вставав у Львові досвіта, так, що у нього попівночі вже світилося і всі знали, що він за бюрком пише свої спогади або готується до якоїсь розправи чи зборів.

Поволі ставав ранок літнього сезону. Вставали й лікуванці. Дорогою тарахкотіли селянські вози, що їхали в поле. Десь мекали вівці, мукали корови, квакали качки і гегали гуси.

– «Село і серце одпочине», – відіззався президент Левицький.

– Так, пане Президенте, – потакував брат, – зокрема серце у нас, міщухів, бо що ми без того села...

– А тому в нас кооператорів тверда девіза: «Лицем до села»! – цитував з притиском і гордо президент.

По службі Божій в парку вже роїлося. Десь від вілли «Роксоляни» спішив поет Маланюк, а д-р Мирон Кордуба, професор Варшавського університету, у білому полотняному шоломі променадував з дружиною, кланяючись на всі боки. Гості вітались радісно з погідним ранком, розповідали найновіші вістки, що до них дійшли. Найважливішим було те, що сказав Гітлер, чи буде війна, чи не буде. «Вона висить на волоску», – потверджували нічні слухачі радіо. Але фахові політики та послі УНД-івці заперечували, і кожний запевняв усіх, що не знає про це, бо щойно приїхав з Варшави.

– А що Ви на це, пане професоре, – питали брата, – Ви ж сенатор.

– Сенатор знає найменше, – відповідав брат.

– Ну, а маршал Ридз? Та ж він ваш колишній учень з Бережан.

– І він не знає, – відпекувався брат. Але надійшов Павло Зайцев, шевченкознавець, з невідлучною своєю скринькою, в якій був тютюн, тутки і машинка до папіросів.

Розмова зійшла на інші теми. Брат побачивши мене, як я виходив з канцелярії, почав питатися за Купчинським.

– Де Ромко? – брат мав до нього слабість, як казали.

Я відповів: «Він любить у Черчі ночі, а в день спить».

Зайцев притакував, що він також любить ночі, і то всюди, не тільки в Черчі.

За хвилину він звернувся до брата півголосом:

– Це не жарти, війна таки буде, – сказав Зайцев.

І дійсно, за кілька днів проголосили мобілізацію. Велика несподіванка, великий страх.

Ми верталися в той вечір з «Палатки». На зоряному небі, десь над Богданівкою виднів світляний хрест. Ми довго бачили його. І всі бачили його тоді в Черчі.

– Прогноз, – дехто казав. Інші пояснювали, що це явище розщипленого світла. Але селяни говорили: «Нещастя!»

А ранком гості збирались вже виїздити додів. Черче пустіло.

І селяни-черченці затривожились, бо село було свідоме. І коли большевики появилися в сусідньому Рогатині, знайшовся один відважний член управи місцевої кооперативи, що пішов подивитися на них. Село з нетерплячкою ждало – що і як. Врешті він вернувся. Позираючи на всі боки, він тільки махнув рукою і зник в канцелярії кооперативи. Там сів за стіл і важко дихав. Не знав, з чого почати.

– Я їх бачив, – казав. Люди говорили, що іде українська армія, а то ані армія, ані українська. Їхало декілька малих танків, а з боків коло них якісь руді «баби» з револьверами погрожували прохожим. Всі вони запорошені, задимлені та з відверненими догори дашками. Страшні в них очі. Чисті марсіяни...

Цей кооператор, хоч селянин, цікавився астрономією і не раз згадував, що колись несподівано прилетять люди з Марса.

VIII

Тієї ночі мій брат дістав атаку серця. Лікарів, що ординували в живці, не було, їх покликали до війська. На щастя, атака була легка, і вранці брат почувався вже краще, тільки нетерпеливився, що не приходять знайомі з Рогатина, ніхто з професорів і, зокрема, ніхто з тих, що, звичайно, навідувалися щодня до нього, як добрі приятелі. Та їх не було. На людей напали гніт і страх, а брат почував себе самотнім і опущеним.

Врешті С. Бованко, що завідував купелевим заведенням, постарався про підводу. І знову знайшовся в селі відважний кооператор, що відвіз брата з родиною до Лисятич. Парох Лисятич о. Пеленський, пригноблений, прибитий, кинувся в обійми брата, приймаючи несподіваних гостей. Та час наглив, і не було змоги користати з тієї гостинності. о. Пеленський знайшов на зміну іншу підводу, що завезла їх аж до Дрогобича. Там, по короткому відпочинку в домі лікаря д-ра Яремчишина, знайшлася можливість поїхати далше в сторону Сяну. Жидівська фірманка з добрими кінями, що возила молочні продукти, підвезла брата до районної молочарні в околиці Самбора, де гостинний директор-маслосоюзник, колишній старшина УГА, і його дружина переночували і щиро зайнялись несподіваними подорожними. Потім один посол УНДА, селянин підвіз брата своєю фірою до Самбора.

Несамовито виглядав той приїзд у пізню ніч, під зливний дощ, ще й до незнаного міста. Саме тоді перевалювалася головним шляхом велика большевицька валка. Та ще й сам Ворошилов напорівся своїм автотом з цілим штабом. Зробилась метушня. Просто чортові в зуби, ніде рушитись. Але конята були зі села і мали правдивий хлопський розум.

Самі якось вилізли через рів кудись під жидівську кучу. Посол застукав до віконця, вийшла жидівка і порадила зайти тут недалеко до місцевого священника-катехита о. Юзв'яка.

Темна ніч, хоч око виколи! Та ще й злива, як з цебра.

Напомацки, від плота до плота добились. Застукали до задніх дверей, господарі з ляком відчинили і в хату запросили.

– Слихом слихати, видом видати, – скликнув о. Юзв'як.

– Такі несподівані гості!

Дивний випадок: гості ще й посвоячені, бо син о. Юзв'яка, колишнього верховного духовника Галицької Армії, був жонатий з братаницею, то ж гості зайняли всі постелі в цю тривожну ніч. А рано вже пішли слухи, хто приїхав і почались відвідини. Між іншим, прийшов туди місцевий лікар д-р Хомин з добрячою пропозицією прийняти дещо готівки на дальшу втечу.

Півголосом всі себе потішали, розраджували, що якось воно буде, а о. катехит додав: «Бог ласкавий».

Знайшлася знову підвода до Хирова, тим разом за тверду валюту. Хоч пора в дорогу, та господиня не хоче випустити гостей без традиційної кави. Ця кава мелеться на млинку, «гірка наша доля», – схлипує крізь сльози пані-матка.

Жидівська фірманка в роді давнього балагули тарахкотіла до Хирова. По дорозі котились безнастанні валки обозів. У відступах між ними, поруч шоферів, подрімували випашені командири. З вигляду неукраїнці і по носах зокрема. Зате та саме «українська» армія, що перейшла Галичину і дещо побачила, була кинена потім до Фінляндії і там до решти викінчилася. Ті, що вернулися каліками домів, казали, що їх знищили «не так фіни, як міні»...

У Хирові брат перебував з родиною на приходстві о. Ольшанського. Двоє їх стареньких залишилося на господарстві. Сини пішли в підпілля, старший мав справу ще з атентатом на

президента Войцеховського. Ольшанські мали доню, вдову по лікареві. Вона також виїхала, а на стінах плебанії залишилися тільки її картини. Мій брат приглядався їм і хвалив, що талановиті, пізнати, що це учениця мистця Холодного.

На попівстві по стайнях стояло тоді багато коней, усюди пленталися советські вояки. Заходили вони до кухні. Пам'ятаю, як советський підстаршина залицявся до молодої куховарки. Вона гнівно відбуркувала. Він тоді починав з Шевченка: «Кохайтеся, чорноброві, та не з москалями». «Ой правда», – притакувала куховарка. Це почув старий жид, що приходив подискутувати з братом на різні філософічні теми, усміхнувся і прошепотів: «Врешті щось з літератури». Тим часом на подвір'ї було чути оскаженілий голос пропагандистки, що завела мітинг для вояків. Це була місцева учителька, і коли мій брат приїхав, вона пописувалася своїм підхлібством та «патріотизмом». Говорила при тому, що знає всі вірші брата напам'ять. Але потім десь зникла і не було її з тиждень. Втаємничені казали, що подалася за Сян до німців.

Врешті вернулася, оправдуючись, що обридли їй німецькі консерви. Братові не показувалась на очі. Різне про неї думали. Може вона й працювала для німців.

Одного разу загостив до о. Ольшанського сусідній парох, а з ним також і один із радикальних діячів, багатий та дуже очитаний селянин. Вони приїхали відвідати Ольшанських, що нездужали. До тих гостей вийшов і брат. Пішла балачка про невідрадную дійсність. Несподівано увійшов якийсь большевицький комісар. Балачка увірвалася.

Комісар не скинув шапки, розперся на кріслі та став розпитувати, хто і що.

Гість-селянин аж ніяк не зам'явся. Кинув оком на большевика, питаючи з притиском: «А ви як, не скинете шапки? В нас тільки жиди сидять в ярмурках. Бачите, на стінах святі образи...»

Комісар зняковів, але казав подати собі докладне місце, де живе, бо він вибереться до його села. о. Ольшанський старався заговорювати, змінюючи тему розмови. Але розмова не в'язалась. Комісар встав, крутнувся і вийшов.

Ще минуло кілька тих напричуд місячних ночей, недіспаних в тривозі. Треба було палити за собою сліди. Але як дістатися за Сян? Люди знали, що десь там у горах можна було через Сян не тільки переїхати, але й перескочити. Та ніхто не поміг, ніхто не порадив, бо кожний боявся.

Врешті знайшлася знову жидівська підвода, бо жиди не почували страху. Рано-ранесенько брат виїхав в дорогу, але до Сяну не доїхав. Там стежила большевицька кіннота і завертала. Хто не хотів, оправдуючися, що за Сяном залишив діти, діставав іронічну відповідь: «А що миліше – свої діти, чи своя Червона армія»?

Брат вернувся. Єдиний вихід – треба було дібратись кудись на північ або через Перемишль. В Перемишлі був директором української гімназії С. Шах, великий приятель брата, при тому споріднений через свою дружину. Шахи, чим могли, помагали, передаючи з Перемишля всякі харчі, як також і різні поради. Тому я вибрався розвідати про все.

Але те, що я побачив в Перемишлі, було для мене якесь макабричне. Стиск на вулицях, метушня коло моста на Сяні і там, де виходить головний канал до ріки. Перед тим каналом уставлялися за чергою втікачі. Їх там цілі маси, а черга довгим вужем тягнулася аж під саме місто. Большевики бачили, але не розганяли. Коли стемніло, втікачі починали пхатися в отвір каналу і лізти на колінах. Попробував і я. За мною човгала якась молода панюся в капелюшку з перцем, і наглила, щоб лізти скоріше. Казала також, що вона граб'янка Потоцька.

Вже деякі видісталися на світ Божий і я долазив уже до кінця, як почув скавуління псів. Ні взад, ні вперед. Тільки, як видістатися, вирватися з каналу. Але втікати треба було, і я втікав. За мною гналися пси пограничної сторожі. Була це жахлива втеча. По клейкій ораніні, у тяжкому зимовому плащі. А пси вже допадали ніг.

Мав я течку і в ній кусник вудженини. І я кинув псам течку і щосили гнав вперед. Так біг я довго, аж віддих спирало, і врешті добіг на дорогу та ледве доліз до хати, де жила моя тіточна сестра Гривнакова, вдова по адвокатові, що помер за Збручем у чотирикутнику смерті. Вона учителювала в Перемиському жіночому

інституті. Побачила мене блідого та задиханого і подала води, але я так ослаб, що не міг пити.

Досвіта повернувся я поїздам до Хирова. Всі здивувались, що мені не вдалося ніяк дістатися до Кракова, щоб там поробити якісь заходи в справі повороту брата.

Не вдалося мені продістатись до Кракова через Перемишль, але я дістався туди через Львів і Любачів, а мій брат мав змогу переїхати легально, тому що саме в тому часі большевики проголосили три дні вільного переходу через міст в Перемишлі. Саме тоді, коли мій брат з родиною і цілим своїм вантажем доходив вже до моста, приступив до нього якийсь советський достойник у довгому шкіряному плащі та почав зразу розмову, мовляв, він колишній краківський студент і брата знає. Він був здивований, що брат не зголосився, хоч його радієвою дорогою взивали, щоб прийняв ректорат Львівського університету. Він казав: «Мрії ваші здійснилися, пане професоре, є самостійна Україна».

Брат якось вимовився. «Достойник» поміг братові перенести валізи. На прощання помахав рукою. Був це поляк, може й приятель славнозвісного Джержинського.

Щасливо брат добився до Кракова, відітхнув у своїй хаті, але не почувався вже на силах і щораз більше занепадав на здоров'ю. Мав клопіт із серцем. Уже давніше пізнав цю недугу д-р Воевідка, добрий приятель дому. А тепер жахливі переживання і безнадійна дійсність добивали його до решти. Та й в Кракові багато змінилося. Хоч в новозаснованому українському касині наші втікачі бенкетували, і хоч заповняли кав'ярні, дехто здавав собі справу, що це не йде до доброго. «Польща впала і нас придавила», – казав колись Шевченко.

До брата навідувалися різні його знайомі, приходили й жиди-склепарі за порадою, що їм тепер робити, бо вже тоді почалися знущання та гестапівські бешкети. Всі привикли бачити німців іншими, але, на жаль, мало хто навіть і з наших читав Гітлера «Майн кампф». Та найбільше затривожила брата ліквідація Краківського університету, одного з найстарших університетів Європи. Вже почалися арешти серед професорів і їх родин.

Брат лежав у ліжку і дуже зворушувався тими вістками, що доходили до нього. Він ніяк не міг зрозуміти, як німці – нація

геніальних творців – могли аж так далеко докотитись, наслідуючи большевиків. Де поділася їхня солідність, де ті всі чесноти і культурна спадщина шіллерівської та гетівської духовності?

Заходили часто до мого брата добрі приятелі – професори університету, Ніч і Плом'єнський. Проф. Ніч, світової слави славіст, говорив з братом прекрасною українською мовою та був добре обізнаний з нашою дійсністю.

Цікаві були балачки на літературні теми, а ще цікавіші – на мовні. Проф. Ніч осуджував тих, що підтягають українську мову до російської і мимохіть її русифікують. Він наводив такі мовні аномалії, як Дніпро – «річка» та здрібнілі «кіннотчик», «гарматчик», «виставка» і ін. Українська мова багата, має свої нюанси. Здрібнілі – це любовні «любчик», «хлопчик», «голубчик» тощо. А є «ріка», «річка» («тече річка невеличка»), – «потік», «потічок», «струмок», – і є «вистава», а не «виставка», бо «вистава» – велика, а «виставка» – маленька. Смішно казати «світова виставка». Дійде до того, що замість «слава» казатимуть «славка» і т. п.

ІХ

Був погідний та жаркий липневий день. Брат почував себе доволі добре і навіть вибрався на прохід. По нього прийшла його учениця п. Лотоцька, що звичайно на таких проходах ним опікувалася. При цій нагоді брат мав поладнати справу в нотаря, бо після ліквідації Краківського університету професори примусово переходили на емеритуру.

От і сталося, як писав брат у своїй поемі «Над рікою» – «все має свій трагічний кінець, кожна стежка веде до могили». Відчиняючи двері у нотаря, він нагло почув біль у серці, і закінчив життя.

Сумна була ця вістка для всіх, що знали брата, і для наших і, навіть, для поляків, що засвідчили це своєю масовою участю у похоронах. Пригадую собі також цікавий випадок, як колишній ад'ютант ген. Тарнавського Ганс Кох, а тоді старшина для доручень німецької армії, прийшов з полковником Бізанцом скласти родині співчуття під час стипи і сам дістав серцевий удар. Деякі пояснювали, що він, як учасник українських визвольних змагань, переживав не тільки ненадійну смерть мого брата, але з нею пов'язував і смерть тих нездійснених сподівань щодо німців.

Дня 22 липня 1941 року появилися на вулицях Кракова великих розмірів українські клепсидри, що сповіщали про смерть бл. п. проф. Богдана Лепкого. Помер брат дня 21 липня 1941 року на 69 році життя. Його похорон відбувся 23 липня на Раковецькому цвинтарі. Клепсидри були від рідні, приятелів, від гр.-кат. парохії, від Управи Наукового товариства ім. Шевченка, якого був дійсним і почесним членом, та від УЦ комітету. Створено окремий громадський комітет, що його очолював другий професор української мови на Ягеллонському університеті – д-р Іван Зілинський, а до складу цього комітету ввійшли голова НТШ проф. д-р Іван Раковський, ред. д-р Мирон Коновалець, як представник УЦК, ред. Роман Купчинський, як голова Т-ва українських журналістів, д-р Іван Гижя, як представник Лемківщини, інж. Лідія Бурачинська – від Управи Союзу українок і проф. Андрієвський – від придніпрянців.

Провід у похороні перейняв перемиський єпископ-помічник Григорій Лакота, а співслужителями були апостольський адміністратор о. мітрат Олександр Малиновський, почесний крилошанин Львівської митр. консисторії о. проф. Дам'ян Лопатинський, місцевий парох при церкві св. Норберта о. д-р Павло Хрущ та ще сім інших священників.

Над гробом пращали покійного о. Володимир Кучабський від гр.-кат. церкви і духовенства, проф. д-р Іван Раковський – від Наукового товариства ім. Шевченка й від Наукового інституту в Берліні, ред. Роман Купчинський – від Товариства українських журналістів, д-р Юрій Генік-Березовський – від б. студентів Краківського університету, д-р Мирон Коновалець – від УЦ комітету і від матірнього Товариства «Просвіта» та від Головної управи «Рідної школи», яких брат був почесним членом.

По цих прощальних промовах понеслася у тиші Раковецького цвинтаря сумна стрілецька пісня до слів покійного «Видиш, брате мій».

Тлінні останки брата зложено у гробівці його приятеля, радника апеляційного суду, д-ра Ігнатія Шайдзіцького з тим, що по війні перенесуть домовину до власного гробівця, де зложать і домовину дружини Олександри, що 1937 року спочила тимчасово у спільному гробівці краківської української греко-католицької парохії.

Нью Йорк – Черче, Нью-Джерсі, 22 грудня 1967 р.

**СЛОВО НА МОГИЛІ БОГДАНА ЛЕПКОГО,
виголошене 23 липня 1941 р. у Кракові**

Як рідна земля кров'ю умивалася, у вогні відроджувалась, як чорне гайвороння з неї піднімалось, відлітало, як веселка на небі показалася, сонячні дні заповідала, – то тоді прийшла до нього смерть.

Умирав так легко, якби хто подув на нього, загасив як свічку. Забрав Бог душу його в свої моцні пригорщі та й заніс до себе у далеку синяву небесну. Аби не терпів більше, та й не мучився, бо скінчився день його робочий, бо сонечко вже понад захід стало, бо вже вертатись би із поля додому, відпочити б уже треба; кованим, залізним возом їхати у чужу, тверду землю, та й лягати б у неї, як у білу постіль, доки своя колись не пригорне так, як рідна мама, лишати б своє господарство у самі жнива, забувати б землю свою, за діти свої, лиш би собі геть звідси, бо такий закон, така Божа воля. Умер і ніхто вже на це не порадить, аби головою товк у білі стіни, аби кричав до Бога, та Він уже не встане. Якось тяжко в це повірити, а ще тяжче з цим погодитися. А мусиш, бо студена скриня, бо свіжа яма, бо пуста, бо сльози, бо рана.

Осиротив нас, гей би розсердився. Не хоче слова промовити. А бувало гостив нас словами своїми – як даром Божим, приносив їх повні жмені. Не лиш тих, що їх розсипав своїм дрібним письмом – так, як святим зерном – по білих паперах, але й тих, що роздавав нам своїм дзвінким голосом – увесь час – і у свято, і в будень. Бо те, що написав він у своїх книгах, – лишиться на віки вічні, не пропаде. Він так, як добрий господар – землю, ці книги нам – дітям своїм передав.

І земля вічна, і діти вічні, і Україна вічна. Але за те його слова живі говорені, дзвінки та сердешні, сильні та здорові можуть забуватися поволі, а шкода б марнувати цей його добуток. Най би ще жили, най би не йшли з нами в могилу, най би дітям, внукам переказували як святу легенду.

Ховаємо нині господаря понад усі господарі, багатиря на всю Україну. Повинні б нині в усіх церквах дзвони жалісно задзвонити,

повинен би нині увесь народ за душу його «Отче-наш» казати, свічечки воскові позасвічувати, калачі пшеничні на скатертях класти, повинна б ціла Україна заплакати, як цей господар своє господарство покидає та й кованим возом під Божі брами заїжджає...

Ховаємо сьогодні не лиш славного поета, визначного ученого, що творив, писав; але ховаємо справжню людину, великого учителя, апостола, що голосив і навчав. Це найкраще знаємо ми, найближчі його, учні, слухачі. Він, як учитель і опікун, як людина, – був нам може ближчий, як письменник. Наше життя забулювалося за його життя. Ми жили тією самою працею, ідеями, що він. Він нас учив брати перо, кисть в руки, словом промовляти, мистецтвом жити. На нікого не гнівався, завсіди виrozumілий і добрий, як тато наш рідний. До нас – сільських дітей – мав особливий сентимент. Казав собі оповідати про село, про господарів, про їх радості і смутки, говорити рідною говіркою. Хто не любить і не знає вузької батьківщини, той ніколи не вмітиме полюбити цілої вітчизни. Ми на чужій землі, як сироти, в його хаті свою мали, завжди гостинну й теплу. Оту хату, що в ній не раз до пізньої ночі просиділи. Стрічались ми тут усі, з усіх сторін. Здається, не було студента, щоб не був гостей у його хаті, так, як не було визначного українця, щоб не прийшов йому, великому Господареві, поклін віддати. Усі чужинці тут заходили, слухали його розумних слів про Україну, про її дітей, про її багату культуру.

У цій атмосфері ми під його батьківським оком виховувалися, на його очах підростали, на його очах господарити почали. Розходилися його учні, його слухачі, по всій Україні, по цілому світі. І ті, що їх учив у гімназії, і ті, що їм по таборах викладав, і всі принагідні, врешті ті, що до них говорив він тих кільканадцять літ з університетської катедри.

Мав нечуваний дар живого слова, умів захопити, пірвати, дібратись цим словом – як добрим плугом – до самого коріння душі. Сіяв там свої слова. Росли вони, як золота пшениця, нам на пожиток, а йому на втіху.

Тому ми найбільше осиротіли. Завжди ще можна буде взяти його книгу в руки, але ніколи не вчується його живого слова, його металічного аж дрижачого голосу, його натхненного викладу.

Не знаємо, чи вміли ми, учні його, віддячитися йому, хоч він цього ані не хотів, ані не потребував. Мабуть, часом йому ще чим і докучили, докорили. Звичайно, як діти. Коли так, то просимо його нині на цьому роздоріжжі, аби нам простив.

Прости нам, учителю наш Богдане, перший раз, другий раз і третій раз. Як ти нам простив, то й Бог нам, може, простить.

Ти їдеш собі нині в далеку дорогу, а ми тут ще лишаємося, доки нам Бог назначив, господарити маємо. На спаленій, потрісканій землі хату будувати. Як вертатимемо, то перша річка нас запитає, чого ми самі без тебе, Господаря нашого, ідемо додому? Буде скаржитися, що ми тебе залишили в чужій чужиниці, що вона за тобою тужить, бо у вас однакі шуми, в неї хвилі грають, в тобі думи, бо у вас і броди, і безодні, й обоє стати ви не годні, лиш ідете крізь гори, крізь бори у невідоме вам Чорне море... Свою скаргу передасть другій річці з другого кінця України, що про неї казав колись: «Як вдарить вам підземний дзвін, то йдіть туди, де кличе він, через кордони, ген на Дін...»

Десь степи, поля та межі будуть нам дорогу забігати, нас до хати не пускати, будяками нас у ноги колоти за те, що ми тебе не веземо з собою додому.

Десь церковці будуть хрести свої срібні із бань вихиляти, заглядати, чи тебе в поході цьому не побачать? А потім їх будуть у смутку похиляти.

Десь народ буде на брамах, на воротях та на перелазах сльози обтирати, як не побачить тебе між нами.

Десь могилки свіжі та криваві будуть цвітом у лузі, червоною калиною хилитися, укриватися, аби тебе привітати, аби тобі за болі свої, муку розповісти.

Десь твоя хатина в Черчі буде очі свої за тобою видивляти, та й на тебе, господаря свого, чекати, дождати. Буде на дорогу вибігати та й людей питати, чому вони тебе не привезли з чужої чужини? Десь мамина та й татова могила на сільським цвинтарику буде до схід сонця слізьми умиватися, що їх син лишився. Лиш твоя дружина тебе отут привітає, аби тобі легша земля чужа була.

Але ми за тебе не забудемо, будемо поминати, книги твої ще раз перечитувати, аби ти знав, що недаремно весь вік господарив.

Їдь щасливо в нову далеку дорогу, Господарю наш пишний, Учителю наш добрий, тату наш рідний. Аж тепер ми вже на розході.

Благослови і нас на дорогу та й допоможи нам молитвою своєю у Бога наново господарями стати. Скажи там Богові Великому, що досить уже кари, що досить уже муки і крові, що ти тому приходиш до Нього, аби за своїм господарством обстати, дітей своїх боронити.

Їдь же ж цим новим кованим возом до Бога на скаргу, та й вези від нас Йому подяку-молитву за те, що нам на нашу землю сонячні-надійні дні посилає.

Кланяємося тобі оцим малим своїм словом в далеку, щасливу дорогу – кладу тобі його у твою могилу від учнів твоїх, слухачів твоїх, від дітей твоїх!

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ Б. ЛЕПКОГО

21 липня 1941 р., рівно чотири тижні з моменту, в якому почався похід німецької армії на українські землі, помер у Кракові Богдан Лепкий. Прожив 69 років, працював рівно півсторіччя і згас на самому порозі епохи, про яку мріяв, за якою тужив, до наближення якої приклав свою творчу руку. Мов біблійному Мойсеєві судилося Богданові Лепкому напоїти погасаючий погляд фатаморганною Обітованої Землі.

Небуденний письменницький талант, глибока ерудиція, муравлина працьовитість, вийнятова культура, повага та серйозність, що характеризували Богдана Лепкого, забезпечили його імені тривке місце в історії української культури й національно-громадського життя. Якась нещоденна гармонія між заміреним і досягнутим, якась ідеальна рівновага думки, слова і чину, такт і почуття міри, поклали нестерте тавро на все, що було ознаменоване іменем Богдана Лепкого. Завжди і всюди був Богдан Лепкий у нескаламученій злагоді зі собою, з вимогами хвилини та з найширшими колами українського громадянства.

Приблизно 50 років тому виступив Богдан Лепкий на літературному полі, як зрілий, скристалізований тип творця й таким залишився до смерті. Оця постійна мужеськість його творчої фізіономії, це справді рідке й тим типовіше для Лепкого явище.

Богдан Лепкий, народжений у Кривенькім дня 4 листопада 1872 – син о. Сильвестра, духовника і письменника, що писав під псевдонімом Марка Мурави, виніс з-під солом'яної стріхи крегулецької «плебанії» на Поділлі своєрідний попівський аристократизм. Цей аристократизм згодом степенований і витончуваний вихованням та зв'язками з людьми подібної породи сплітався з типовим для українського духовенства «старшої дати» народницьким демократизмом у його особистому житті і літературній творчості.

Хоч талант до літератури одідичив Богдан уже по батькові, то не зразу найшов своє призначення в письменницькому пері. Перші свої

поматуральні кроки (1891 р.) звернув Богдан до віденської Академії мистецтв. На жаль, обов'язуючий в тогочасному навчанні натуралізм відкинув цього поета-мрійника й рішучого лірика від образотворчої освіти, поштовхнувши його до літератури. З віденської Академії мистецтв перейшов Лепкий на філософічний факультет віденського університету, де й оформилася його індивідуальність остаточно.

Пробувши пару літ на посаді гімназійного вчителя в Бережанах (1895–1899 рр.), перебрався Лепкий до Кракова, де прожив мало не все своє життя. Там працював спочатку як гімназійний вчитель, відтак лектором української мови, а вкінці професором української літератури в Ягеллонському університеті.

Щось з туги «шенгайста» за вищим рівнем духового життя і щось з пози запізненого романтика було в тому добровільному «вигнанні» Лепкого. Ніхто його не примушував іти на чужину, щоб відтак «...в тиху ніч, як тільки чуже місто засне, відчиняти вікно й дивитися на схід»... Зрештою, Лепкий не зривав безпосередніх зв'язків з батьківщиною. У Бережанах чи у Львові з'являвся зчаста, мало котра з культурно-національних імпрез у краю відбувалася без його вступного слова чи рецитації віршів, не було святочного числа українських репрезентативних часописів чи журналів без принагідного вірша Богдана Лепкого. До Львова приїздив як неофіційний амбасадор західноєвропейської культури з поведінкою й тонкими манерами дипломата. В Кракові обертався в гурті «Молодої Польщі», у Львові під його впливом повстав доволі екзотичний гурт «Молодої Музи». Діти сільських стріх та попівських плебаній, підпавши під вплив Кракова, пробували якийсь час вдавати з себе вроджених аристократів...

Та в тому, що гасло «мистецтво для мистецтва» й «*odi profanum vulgus*» попало в гурток помірковано талановитих і поверховно освічених егоцентриків, Лепкий не винуватий. Зате його впливові треба завдячувати цю дрібку культурности й європейськості, що вряди-годи проховзувалася по молодомузівському «свічаді плеса».

Не винуватий Лепкий і в тому, що ніодин з молодомузців не запалав полум'яною жадобою служити українській культурі й національній справі, на зразок титана праці й обов'язку Івана Франка, чи і самого Лепкого, що жертвенно й послідовно служив справі

продовж цілого свого життя. В капличках молодомузців замість кумирів бовваніли їхні автопортрети, в храмі Лепкого здійснювалася на престолі батьківщина з усім чаром і трагізмом свого многострадального обличчя.

Постійне життя на чужині настроїло Лепкову поетичну ліру тонами незаспокоєної туги за рідною землею; воно примусило його теж перемінити свою хату на оазу українського життя й культури на чужинному пустирищі. Все, що українське приїздило у Краків чи тільки гостювало в ньому, зосереджувалося в гостинному домі Лепких при вул. Зеленій. Тут велися палкі й запліднюючі розмови про українську літературу й образотворчість, тут зарисувалися найперші обрії української стрілецької організації. Колискою Українського Стрілецтва, опроміненою романтикою непосильного збройного зриву, була хата Лепких при вулиці Зеленій в Кракові.

Своє становище університетського лектора, а відтак професора української літератури, використав Лепкий з усією відданістю справі, при чому лекції й виклади Лепкого належали до справжніх симпозіонів. Так гарно, так тепло та інтимно, як говорив Лепкий про літературу, не вмів говорити ніхто з його українських сучасників. Франко реєстрував літературні постаті і явища як філолог, Єфремов як публіцист, єдиний Лепкий підходив до питань історії літератури як поет.

Перша світова війна вирвала Лепкого з Кракова. Якийсь час прожив у своєму університетському місті Відні, відтак працював як учитель в українському таборі полонених у Вецлярі. Рівночасно розвинув доволі живу видавничу діяльність в оренштайнівській «Українській накладні». Праця в таборі й ота видавнича діяльність були тим довгом, що його сплачував Лепкий всякий раз, як тільки вимагала цього справа.

В 1923 р. відсвяткувало українське громадянство 30-літній ювілей літературної й громадської праці Лепкого, після чого він з запалом кинувся творити цикл історичних романів з доби Мазепи, що при доволі стриманому становищі фахової критики, зискав широку популярність. Крім цього опублікував Лепкий цілу низку прозових творів, повістей та оповідань, чимраз рідше повертаючись до вихідного становища своєї літературної творчості – лірики.

В 1932 р. відсвяткував Лепкий своє шістдесятиріччя, в слід за чим наспіло іменування його університетським професором. Почалася в житті Лепкого доба емеритури, спогадів. Війна й большевицька інвазія 1939 р. застали Лепкого в краю. Не бажаючи згинутися в кігтях чрезвычайки, Лепкий переїхав на селянському возі до Перемишля, а вже відти дістався до «свого» Кракова.

Написав повість, що друкувалася у «Краківських вістях» і, як інші твори Лепкого, мала успіх.

Згас несподівано, на серцевий удар, у моменті, коли вже столиця Галичини була звільнена від жидо-большевицької інвазії, спочив на Раковицькому кладовищі, не вспівши навіть висловити побажання бути похованим на рідній землі...

У момент першого літературного виступу Богдана Лепкого в половині 90-их рр. мин. віку, на фірмаменті українського письменства й культурно-громадського життя горіла всіма своїми веселковими кольорами зоря Івана Франка. Опинитись другорядним зорям в її сусідстві не було безпечно. Притьмарювала вона все довкола себе, навіть те, що оподалік від неї могло горіти власним блеском.

Франко, цей титан праці й раб національного обов'язку, людина, що не жаліла своїх рук ніде, де їх тільки було потрібно, ерудит і філософ, розумів так багато, а не хотів розуміти модного в ті часи клича «мистецтво для мистецтва». Література, наука, мистецтво були в уявленні Франка тільки засобами, тільки знаряддям у боротьбі за визволення нації. Франко не залишав письменникові, ні вченому права заклепитися в тісному колі своєї спеціальності, сам не вважаючи себе ні священослужителем «чистої» поезії, ні лабораторійним сподвижником наукових абстракцій. Дивився на себе, як на каменяра поступу, раба волі й обов'язку й такого самоокреслення вимагав від своїх сучасників.

Трудно сказати, щоб Франко і Лепкий, зустрівшись при українському літературно-громадському варстаті, запалали до себе особливими симпатіями. Для цього було забагато різниць в їхньому характері, вихованні, вихідних становищах. Франко маніфестувався як «мужик», Лепкий був «паніч», і тому оба обходили себе, як тільки могли. А все ж не обійшлося без наявного впливу Франка на Лепкого. Щонайменше поза межами «чистого мистецтва», в ділянці праці для

нації Лепкий наслідував Франка. Для того, щоб на зразок молодомузців заклепитися в своєму егоцентризмі, Лепкий був надто великим громадянином, а перш за все – українцем.

Ніжні й інтимні тони поезії, тонкість лінії й вишуканість форми умів Лепкий завжди зберегти для себе й для горстки естетичних смакунів. Свої громадські й національні обов'язки виконував Лепкий не тільки акуратно і совісно, але і з запалом. В ролі письменника і громадського працівника почував себе Лепкий добре. Під час одного з ювілейних свят висловився: «Якби мені вернув хто молодість і запитав, чим я хочу бути, я без вагання сказав би – українським письменником».

Плодовитість Лепкого покривається з його талановитістю й працездатністю. Ліричні поезії, поеми, оповідання, повісті, романи побутові та історичні, популярні літературно-історичні нариси та компендії – оце форми, в які вилився його п'ятдесятилітній творчий дорібок. Сучасне покоління не пам'ятає уже перших збірок поезій та оповідань Лепкого. Самі їх заголовки, як «Стрічки», «Листки падають», «Осінь», «Над рікою», «З глибини душі», «З села», «З життя», «Щаслива година», «По дорозі життя», «Кара», «Кидаю слова» і т. п., перейшли вже у сферу історії літератури й бібліографії, хоч так іще недавно зачитувалися цими, здебільша невеличкими, книжками не тільки молоді адепти літератури, але й широкі читацькі маси. Сучасне читацьке покоління пам'ятає Лепкого вже тільки, як автора мазепинської епопеї, який, відчувши палючу вимогу хвилини, вийшов назустріч тугам і бажанням громадянства, вбираючи в крилате й барвисте слово все те, що тремтіло в глибині збірного серця. Археологи, історики і філологи, знавці звичаїв і обичаїв кінця XVII ст. в Україні могли б подекуди квестіонувати наявність т. зв. духа епохи в Лепковій мазепинській епопеї. Багато анахронізмів у способі й у висловлюванні своїх думок далось би закинути лепківському персонажеві. Та одного не можна відмовити лепківським історичним картинам: полум'яної любови батьківщини і непохитної віри в її світле майбутнє. Це було те, що примушувало громадянство зачитуватися «Полтавою» чи «Мотрею», що заставляло людські груди глибше віддихати, а очі повертало від злиднів і буднів у майбутнє свято нації. Це залишиться успіхом і досягненням Лепкого. Це є та

великодушна жертва поета на вівтарі нації, яка навіть тоді, коли забуде його твори, то не забуде того, що ними для нації досягнуто.

70 років життя й півстоліття творчої, а при тому муравлиної праці – це велетенський шмат часу. Лепкий, вроджений лірик, вмів ogrіти його теплом свого серця, освітити сонцем своєї промінної, справді, аристократичної душі. Любив мистецтво й для себе вважав його самоціллю, але коли цього вимагала справа, вмів схилити шию в ярмо громадського й національного обов'язку і, як сам казав, «орати скибу за скибою і класти під них свої сили, свою молодість, своє все».

У слухну годину вмів набрати в груди повітря, випрямитися на весь ріст і крикнути: «Бийте в дзвін! Бийте в дзвін на тривогу! Щоб не було на рятунок запізно. Щоб унуки батьків не прокляли, що не вмiли краю боронити».

ПРИМІТКИ

До видання «Спогади про Богдана Лепкого» ввійшли спогади сучасників про видатного українського письменника та громадсько-культурного діяча Богдана Сильвестровича Лепкого (1872–1941). Більшість із них опубліковано в незалежній Україні вперше.

Твори подаються в хронологічній послідовності життя та багатогранної діяльності Богдана Лепкого.

Тексти подаються відповідно до сучасних правописних норм із максимальним збереженням особливостей мови автора. Особливості авторського слововживання, діалектну специфіку лексики збережено без змін.

До кожної публікації вказано джерело, звідки передруковано твір.

СПОГАДИ

Андрій Чайковський

ЯК Я ПІЗНАВСЯ З ЮВІЛЯТОМ

Надруковано у виданні: Золота Липа : Ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами. Зладив Зенон Кузеля. Берлін : Українське слово, 1924. С. 98–102.

Подається за цим виданням.

Лев Лепкий

ДЕЩО ПРО МОЛОДІСТЬ Б. ЛЕПКОГО

(Уривки зі спогадів)

Надруковано у виданні: Лепкий Б. Казка мого життя. Друге видання, виправлене і доповнене. Івано-Франківськ : Нова зоря, 1999. С. 257–266.

Подається за цим виданням.

Франц Коковський
НА ЮВІЛЕЙ Б. ЛЕПКОГО

Надруковано у виданні: Коковський Ф. Вибрані статті та оповідання / упорядкування та примітки Наталії Ткачової. Тернопіль, 2010. С. 32–34.

Подається за цим виданням.

Микола Чайковський
ПРО БОГДАНА ЛЕПКОГО

Надруковано у виданні: Повернення Україні Богдана Лепкого. Книга друга. Друге видання присвячене 55-річчю смерті Великого Сина України БОГДАНА ЛЕПКОГО зібрав, упорядкував і видав д-р Роман Смик. Чікаго; Україна, 1996. С. 273–279.

Подається за цим виданням.

Петро Карманський
БОДЬ

Надруковано у виданні: Карманський П. Українська богема. Львів : Краса і сила, 1936. С. 39–43.

Подається за цим виданням.

Остан Луцький
БОГДАН ЛЕПКИЙ У КРАКОВІ

Надруковано у виданні: Золота Липа : Ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами. Зладив Зенон Кузеля. Берлін : Українське слово, 1924. С. 102–107.

Подається за цим виданням.

Кирило Трильовський
БОГДАНОВІ ЛЕПКОМУ – ПОЗДОРОВ

Надруковано у виданні: Золота Липа : Ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами. Зладив Зенон Кузеля. Берлін : Українське слово, 1924. С. 107–113.

Подається за цим виданням.

Лев-Ростислав Лепкий

**ПОЯСНЕННЯ ДО ВІРШІВ БОГДАНА ЛЕПКОГО
«У ХРАМІ СВ. ЮРА» І «ЖУРАВЛІ»**

Надруковано у часописі: Овид. 1961. Ч. 6. С. 7.

Подається за цією публікацією.

Льонгин Цегельський

**БОГДАНОВІ ЛЕПКОМУ
В П'ЯТДЕСЯТИЛІТНІ РОКОВИНИ ЙОГО УРОДИН**

Надруковано у часописі: Базар. 1923. Ч. 2–3. С. 19–22.

Подається за цією публікацією.

Лев-Ростислав Лепкий

ПРИЧИНКИ ДО ГЕНЕЗИ ТРИЛОГІЇ «МАЗЕПА»

Надруковано у часописі: Овид. 1961. Ч. 2. С. 24–28.

Подається за цією публікацією.

Зенон Кузеля

БОГДАН ЛЕПКИЙ У НІМЕЧЧИНІ

Надруковано у газеті: Краківські вісті. 1943. Ч.156.

Подається за цією публікацією.

Василь Сімович

БОГДАН ЛЕПКИЙ

Надруковано у часописі: Наші дні. 1942. Ч. 9. С. 7.

Подається за цією публікацією.

Ольга Кузеля

НЕДІЛІ В ЛЕПКИХ

Надруковано у часописі: Ми і Світ. 1953. Ч. II. С. 30.

Подається за цим виданням.

Іван Ліщинський

РЕЛІГІЙНІСТЬ БОГДАНА ЛЕПКОГО

Надруковано у часописі: Нові дні. 1946. Ч. 29. 21 липня. С. 2.
Подається за цією публікацією.

Юліан Генік-Березовський

БОГДАН ЛЕПКИЙ – ПРОФЕСОР УНІВЕРСИТЕТУ

Надруковано у виданні: Слово пламенем взялося : Мистецтво живого українського слова : збірник : присвячений пам'яті мистця-декляматора Юліана Геніка-Березовського в двадцятиліття його смерті (1952–1972). Торонто : Євшан-Зілля, 1972. С. 154–163.

Подається за цим виданням.

Олександра Яворська-Копач

НЕЗАБУТНЯ ПОСТАТЬ

Надруковано у часописі: Новий шлях. 1986. Ч. 28–29. С. 2.
Подається за цією публікацією.

Богдан Остап'юк

**МОЄ ЗНАЙОМСТВО ІЗ СЛАВНИМ ПОЕТОМ
ГАЛИЦЬКОГО ПОДІЛЛЯ**

Надруковано у виданні: Альманах Українського Народного Союзу на рік 1987. Джерзі Сіті; Нью Йорк : Свобода, 1987. Річник 77. С. 175–186.

Подається за цим виданням.

Богдан Кусень

СПОМИН ПРО АВТОРА «ЖУРАВЛІВ»

Надруковано у газеті: Русалка Дністрова. 1997. Ч. 1. С. 4.
Подається за цією публікацією.

Микола Климишин

СПОМИН ПРО БОГДАНА ЛЕПКОГО

Надруковано у газеті: Гомін України. 1992. 6 травня. С. 2.
Подається за цією публікацією.

Денис-Лев Іванцев

КРАКІВСЬКІ СТЕЖКИ

Надруковано у газеті: Слово «Просвіти». 1997. Ч. 2. С. 12.

Подається за цією публікацією.

Петро Львович

ПРОФЕСОР БОГДАН ЛЕПКИЙ

Надруковано у виданні: Повернення Україні Богдана Лепкого. Книга друга. Друге видання присвячене 55-річчю смерті Великого Сина України БОГДАНА ЛЕПКОГО зібрав, упорядкував і видав д-р Роман Смик. Чікаго; Україна, 1996. С. 215–219.

Подається за цим виданням.

Ір. Радловська

БОГДАНІВКА

Надруковано у виданні: Українські щоденні вісті. 1941. 9 серпня.

Подається за цим виданням.

Орест Корчак-Городиський

ВАКАЦІЙНІ МАНДРИ

На гостину до «Богданівки», до Богдана Лепкого

Надруковано у виданні: Корчак-Городиський О. Спогади. Чикаго, 1987. С. 19–21.

Подається за цим виданням.

Л. Рибачукова

КИТИЦЯ КВІТІВ...

Надруковано у газеті: Краківські вісті. 1941. Ч. 175. С. 5.

Подається за цією публікацією.

Степан Іванків

Я СПІВАВ ІЗ ЛЕПКИМ «ЧУЄШ, БРАТЕ МІЙ...»

Надруковано у газеті: Свобода. 1992. 2 травня.

Подається за цим виданням.

Ярослава Зорич
ОЙ, НЕ КОСИ, БУЗЬКУ, СІНА

Надруковано у виданні: Повернення Україні Богдана Лепкого. Друге – доповнене видання присвячене 55-річчю смерті Великого Сина України БОГДАНА ЛЕПКОГО зібрав, упорядкував і видав д-р Роман Смик. Чікаго; Україна, 1996. С. 54.

Подається за цим виданням.

Наталія Головацька
СПОГАДИ, СПОГАДИ...

Надруковано у виданні: Повернення Україні Богдана Лепкого. Друге – доповнене видання присвячене 55-річчю смерті Великого Сина України БОГДАНА ЛЕПКОГО зібрав, упорядкував і видав д-р Роман Смик. Чікаго; Україна, 1996. С. 251.

Подається за цим виданням.

Григор Лужницький
БОГДАН ЛЕПКИЙ І ТЕАТР:

**жмуток спогадів з приводу вистави історичної драми
«Батурин» в Українському театрі м. Львова**

Надруковано у газеті: Львівські вісті. 1941. Рік I. Ч. 26. С. 5.

Подається за цією публікацією.

Дам'ян Горняткевич
БОГДАН ЛЕПКИЙ ЯК МАЛЯР

Надруковано у газеті: Ілюстровані вісті. 1941. Ч. 8–9.

Подається за цією публікацією.

Дам'ян Горняткевич
ЩЕ ЖМУТ СПОМИНІВ ПРО БОГДАНА ЛЕПКОГО

Надруковано у газеті: Краківські вісті. 1942. Ч. 262.

Подається за цією публікацією.

Роман Купчинський
ЖМУТ СПОМИНІВ ПРО БОГДАНА ЛЕПКОГО

Надруковано у газеті: Ілюстровані вісті. 1941. Ч. 8. С. 2–3.

Подається за цією публікацією.

Роман Купчинський

УРИВОК СПОМИНІВ ПРО Б. ЛЕПКОГО

Надруковано у газеті: Краківські вісті. 1942. Ч. 158.

Подається за цією публікацією.

Ганна Смик-Кусень

ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ

Надруковано у газеті: Вільне слово. 1993. 13 листопада.

Подається за цією публікацією.

Лев Лепкий

НА МАРГІНЕСІ «КАЗКИ МОГО ЖИТТЯ»

Надруковано у виданні: Лепкий Б. Казка мого життя. Нью Йорк, 1967. С.181–220.

Подається за цим виданням.

Юліян Генік-Березовський

**СЛОВО НА МОГИЛІ БОГДАНА ЛЕПКОГО,
виголошене 23 липня 1941 р. у Кракові**

Надруковано у газ.: Краківські вісті. 1941. 10 серпня. С. 2.

Подається за цією публікацією.

Микола Голубець

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ Б. ЛЕПКОГО

Надруковано у виданні: Богдан Лепкий (1872–1941) : збірник у пошану пам'яті поета / за редакцією Є.-Ю. Пеленського. Краків; Львів : Українське видавництво, 1943. С. 8–12.

Подається за цим виданням.

ФОТОМАТЕРІАЛИ

*Батьки Богдана Лепкого,
о. Сильвестр Лепкий, Домна Лепка (з дому Глібовицька)
(рис. Б. Лепкого).*

*Дід Богдана Лепкого,
о. Михайло Глібовицький (рис. Б. Лепкого).*

Богдан Лепкий. Автопортрет, 1885 р.

*Дружина Богдана Лепкого,
Олександра (Ленда) Лепка (мал. Б. Лепкого).*

Богдан Ленкий, 1907 р.

*Богдан Лепкий із сучасниками.
Сидять (зліва направо): Богдан Лепкий, Василь Доманицький, Гнат Хоткевич; стоять: Теофіл Ліпінський, Григор Маріяш, Осип Курилас, В'ячеслав Липинський (м. Закопане), 1908 р.*

Богдан Лепкий

Богдан Лепкий, 1920-і рр.

Богдан Лепкий, 1920-і рр.

*Богдан Лепкий серед військовополонених українців
російської армії в офіцерському таборі
(м. Ганноверш-Мюнден), 1917 р.*

*Богдан Лепкий із сучасниками.
Сидять (зліва направо): Зенон Кузеля, Григорій Сиротенко, Богдан
Лепкий; стоять: Михайло Паращук,
Роман Смаль-Стоцький, Василь Сімович
(м. Берлін), 1917 р.*

Богдан Лепкий із родиною.

Сидять (зліва направо): Левко Лепкий, Наталія Лепка, Богдан Лепкий, Олександра Лепка, Євгенія Лепка; стоять: Б. Гнатевич, Лев-Ростислав Лепкий (м. Ванзеє), 1924 р.

Богдан Лепкий з учасниками концерту на честь 60-річчя від дня народження митця (м. Березжани), 1932 р.

*Богдан Лепкий серед учасників мистецького гурту «Зарево»
(м. Краків), 1932 р.*

Богдан Лепкий разом з учнями гімназії, 1930-і рр.

*Богдан Лепкий із дружиною Олександрою (Лендою)
(м. Краків), 1934 р.*

*Богдан Лепкий та Іван Зілінський зі студентами
(м. Краків), 1935 р.*

*Богдан Лепкий із сучасниками.
Зліва направо: Осип Навроцький, Богдан Лепкий, Марія Беньковська,
Роман Купчинський (с. Черче), 1938 р.*

*Богдан Лепкий серед родини й друзів
біля вілли «Богданівка» (с. Черче), 1938 р.*

*Богдан Лепкий із сучасниками,
(м. Краків), 1940-і рр.*

Богдан Лепкий

Богдан Лепкий, 1930-і рр.

*Остання знімка Богдана Лепкого з 10 липня 1941 р.
Світлив Роман Смик у Кракові*

Богдан Лепкий, 1941 р.

ЗМІСТ

<i>Надія Білик</i> БОГДАН ЛЕПКИЙ: рецепція постаті в спогадах сучасників.....	3
СПОГАДИ	11
<i>Андрій Чайковський</i> ЯК Я ПІЗНАВСЯ З ЮВІЛЯТОМ	12
<i>Лев Лепкий</i> ДЕЩО ПРО МОЛОДІСТЬ Б. ЛЕПКОГО (Уривки зі спогадів)	16
<i>Франц Коковський</i> НА ЮВІЛЕЙ Б. ЛЕПКОГО.....	29
<i>Микола Чайковський</i> ПРО БОГДАНА ЛЕПКОГО	31
<i>Петро Карманський</i> БОДЬ.....	39
<i>Остап Луцький</i> БОГДАН ЛЕПКИЙ У КРАКОВІ.....	42
<i>Кирило Трильовський</i> БОГДАНОВІ ЛЕПКОМУ – ПОЗДОРОВ	47
<i>Лев-Ростислав Лепкий</i> ПОЯСНЕННЯ ДО ВІРШІВ БОГДАНА ЛЕПКОГО «У ХРАМІ СВ. ЮРА» І «ЖУРАВЛІ»	53
<i>Льонгин Цегельський</i> БОГДАНОВІ ЛЕПКОМУ В П'ЯТДЕСЯТИЛІТНІ РОКОВИНИ ЙОГО УРОДИН	56
<i>Лев-Ростислав Лепкий</i> ПРИЧИНКИ ДО ГЕНЕЗИ ТРИЛОГІЇ «МАЗЕПА»	62
<i>Зенон Кузеля</i> БОГДАН ЛЕПКИЙ У НІМЕЧЧИНІ.....	70
<i>Василь Сімович</i> БОГДАН ЛЕПКИЙ	75
<i>Ольга Кузеля</i> НЕДІЛІ В ЛЕПКИХ	79

<i>Іван Ліщинський</i>	
РЕЛІГІЙНІСТЬ БОГДАНА ЛЕПКОГО	81
<i>Юліян Генік-Березовський</i>	
БОГДАН ЛЕПКИЙ – ПРОФЕСОР УНІВЕРСИТЕТУ	85
<i>Олександра Яворська-Копач</i>	
НЕЗАБУТНЯ ПОСТАТЬ.....	93
<i>Богдан Остап'юк</i>	
МОЄ ЗНАЙОМСТВО ІЗ СЛАВНИМ ПОЕТОМ ГАЛИЦЬКОГО ПОДІЛЛЯ.....	96
<i>Богдан Кусень</i>	
СПОМИН ПРО АВТОРА «ЖУРАВЛІВ».....	110
<i>Микола Климишин</i>	
СПОМИН ПРО БОГДАНА ЛЕПКОГО	113
<i>Денис-Лев Іванцев</i>	
КРАКІВСЬКІ СТЕЖКИ	118
<i>Петро Львович</i>	
ПРОФЕСОР БОГДАН ЛЕПКИЙ.....	123
<i>Ір. Радловська</i>	
БОГДАНІВКА	129
<i>Орест Корчак-Городиський</i>	
ВАКАЦІЙНІ МАНДРИ. На гостину до «Богданівки», до Богдана Лепкого	132
<i>Л. Рибачукова</i>	
КИТИЦЯ КВІТІВ... ..	137
<i>Степан Іванків</i>	
Я СПІВАВ ІЗ ЛЕПКИМ «ЧУЄШ, БРАТЕ МІЙ...».....	139
<i>Ярослава Зорич</i>	
ОЙ, НЕ КОСИ, БУЗЬКУ, СІНА.....	142
<i>Наталя Головацька</i>	
СПОГАДИ, СПОГАДИ... ..	143
<i>Григор Лужницький</i>	
БОГДАН ЛЕПКИЙ І ТЕАТР: жмуток спогадів з приводу вистави історичної драми «Батурина» в Українському театрі м. Львова	146
<i>Дам'ян Горняткевич</i>	
БОГДАН ЛЕПКИЙ ЯК МАЛЯР.....	148

<i>Дам'ян Горняткевич</i>	
ЩЕ ЖМУТ СПОМИНІВ ПРО БОГДАНА ЛЕПКОГО	155
<i>Роман Купчинський</i>	
ЖМУТ СПОМИНІВ ПРО БОГДАНА ЛЕПКОГО	159
<i>Роман Купчинський</i>	
УРИВОК СПОМИНІВ ПРО Б. ЛЕПКОГО	164
<i>Ганна Смик-Кусень</i>	
ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ	168
<i>Лев Лепкий</i>	
НА МАРГІНЕСІ «КАЗКИ МОГО ЖИТТЯ».....	172
<i>Юліян Генік-Березовський</i>	
СЛОВО НА МОГИЛІ БОГДАНА ЛЕПКОГО, виголошене 23 липня 1941 р. у Кракові.....	205
<i>Микола Голубець</i>	
ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ Б. ЛЕПКОГО.....	209
ПРИМІТКИ	215
ФОТОМАТЕРІАЛИ	222

Літературно-художнє видання

СПОГАДИ ПРО БОГДАНА ЛЕПКОГО

Керівник проєкту *Надія Білик*
Науковий редактор *Надія Білик*
Обкладинка *Олега Кіналя*

Спогади про Богдана Лепкого / упорядкування, передмова та примітки Надії Білик. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В., 2022. 240 с. : іл.

ISBN 978-617-8060-15-2

До видання ввійшли спогади сучасників про видатного українського письменника та громадсько-культурного діяча Богдана Сильвестровича Лепкого (1872–1941). Більшість цих творів опубліковано в незалежній Україні вперше. Видання приурочено 150-літтю від дня народження Богдана Лепкого.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)

Підписано до друку 24.11.2022.

Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний 80 г/м². Друк електрографічний.

Умов.-друк. арк. 13,95. Обл.-вид. арк. 10,25.

Тираж 100 примірників. Замовлення № 11/22/1-36.

Видавець та виготувач:

ФОП Осадца Ю.В

м. Тернопіль, вул. 15 Квітня, 2Д/10

тел. (097) 988-53-23

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.

ISBN 978-617-8060-15-2

9 786178 060152 >